

О.В. ГАФУРОВА

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ГРОМАД В УКРАЇНІ**

МОНОГРАФІЯ

**Видавництво Компрінт
Київ— 2020**

УДК 349.42
ББК 67.9 (4Укр) 400
Г 12

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національного університету біоресурсів і природокористування України
(Протокол № 4 від 26 листопада 2019 р.)*

Рецензенти:

Єрмоленко В.М., доктор юридичних наук, професор
Бусуйок Д.В., доктор юридичних наук, доцент
Уркевич В.Ю., суддя Верховного Суду, доктор юридичних наук,
професор

Гафурова О.В.

Г. 12 Організаційно-правові засади сільського розвитку об'єднаних територіальних громад в Україні. – К.: Компрінт, 2020. — 332 с.

ISBN

У монографії детально аналізуються теоретичні та практичні проблеми правового регулювання організаційно-правових засад соціального розвитку об'єднаних територіальних громад. Звертається увага на механізм реалізації соціально-економічних та культурних прав селян в умовах децентралізації. Окрема увага приділяється дослідженню правовідносин з облаштування сільських територій як складової соціального розвитку об'єднаних територіальних громад. Обґрунтовуються пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання відносин соціального розвитку сільських громад на засадах соціальної справедливості.

Розрахована на широке коло науковців, викладачів, студентів та аспірантів юридичних вузів.

ББК 67.9 (4Укр) 400

ISBN

©Гафурова О.В., 2020
©Компрінт, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВІДНОСИН СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД	9
1.1. Правовідносини соціального розвитку сільських територіальних громад: генезис, поняття та види.....	9
1.2. Об'єкти та суб'єкти правовідносин соціального розвитку сільських територіальних громад.....	26
1.2. Іститут соціального розвитку об'єднаних територіальних громад села як основа аграрного права	39
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ НА СЕЛІ	63
1.1. Наукові підходи до розуміння поняття «соціальна політика»	63
1.2. Формування бюджетів об'єднаних територіальних громад: правові аспекти.....	77
РОЗДІЛ 3 ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ СЕЛЯН В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ.....	97
2.1. Загальна характеристика прав селян.....	97
2.2. Проблеми забезпечення соціально-економічних та культурних прав селян.....	112
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД СЕЛА	134
3.1. Поняття соціальної інфраструктури сільських територіальних громад...134	
3.2. Правове регулювання фінансування соціальної інфраструктури села...149	
РОЗДІЛ 5. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБЛАШТУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	162
4.1. Правове регулювання виконання програм житлового будівництва на селі...	162

4.2. Правове регулювання інженерного облаштування сільських територіальних громад.....	194
4.3. Правове забезпечення розвитку шляхового будівництва на сільських територіях.....	220
ВИСНОВКИ.....	246
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	250
ДОДАТКИ	292

ВСТУП

Україна традиційно вважається аграрною державою, сільські території якої займають 70% усієї площі, тому сільське господарство завжди було й залишається пріоритетною галуззю економіки країни. Подолання кризового стану, в якому перебуває ця галузь, неможливе без врахування інтересів безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції — селян. На жаль, процеси реформування майнових і земельних відносин, які досі тривають в аграрному секторі економіки, постійне недофінансування соціальної сфери села на державному рівні, обмежені фінансові можливості місцевих бюджетів, важкий фінансовий стан більшості сільськогосподарських підприємств сприяли занепаду сільських територій та зубожінню селян. Найгострішими проблемами сільських територій є бідність, трудова міграція, безробіття, поглиблення демографічної кризи, занепад соціальної інфраструктури та, як результат, поступова деградація сільської поселенської мережі. Згідно з даними, наведеними в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р.¹, з 1991 р. кількість сільських населених пунктів скоротилася на 348 одиниць.

Українське селянство завжди потерпало від зневажливого ставлення до його проблем з боку держави. Практично нічого не змінилося й сьогодні. В умовах постійного нехтування соціальними проблемами села відбувається подальше збільшення розриву між рівнями життя сільського та міського населення. Мета державної аграрної політики, визначена Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»² щодо збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації (ст. 2), залишається не досягнутою, а сільське населення продовжує поступово скорочуватися. Так, за даними Державної

¹ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2014 р. № 333-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>

² Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18 жовт. 2005 р. № 2982-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

служби статистики України порівняно з 1990 р. його кількість зменшилася на 2 879,7 тис. осіб¹.

Як слушно зазначає Н.Р. Малишева, проблема децентралізації управління в Україні є давно назрілою. Ефективне здійснення реформування відповідної сфери має знизити існуючу залежність територій від центру, призупинити процес деградації сільської місцевості, підвищити інвестиційну привабливість регіонів, надати місцевому самоврядуванню ресурси для укріплення їх спроможності у вирішенні питань місцевого значення, одночасно мобілізувавши їх внутрішні резерви². Сьогодні законодавством декларується фінансова підтримка державою добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст та приєднання до об'єднаних територіальних громад. Така підтримка здійснюється шляхом надання об'єднаній територіальній громаді коштів у вигляді субвенцій на формування відповідної інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку такої територіальної громади (ст. 10 Закону України від 5 лютого 2015 р. «Про добровільне об'єднання територіальних громад»³).

Незважаючи на велику кількість нормативно-правових актів, прийнятих у цій сфері, більшість із положень, передбачених ними, неможливо реалізувати на практиці. Слід погодитися із думкою В.В. Носіка, про те, що наявність тієї чи іншої правової норми матеріального чи процесуального права не завжди гарантує особі можливості реалізувати чи захистити свої конституційні права і свободи⁴. Залишаються на папері, не маючи реального фінансового підґрунтя, організаційно-економічні та правові заходи, проголошені Законом України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та

¹ Демографічна ситуація. Населення 1990–2014 рр. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

² Малишева Н.Р. Децентралізація в Україні: «за» та «проти» для екологічної сфери. *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права*: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р). Київ: Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. С. 6.

³ Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 р. № 157-УШ. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

⁴ Носік В.В. Право власності на землю українського народу : [моногр.]. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 396–398.

агропромислового комплексу в народному господарстві»¹. Зазначене повною мірою стосується й реалізації Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158², у частині забезпечення розвитку соціальної сфери сільських територій. Взагалі ж законодавство у сфері соціального розвитку сільських територіальних громад носить переважно декларативний характер.

Для розкриття теми дослідження велике значення мають теоретичні розробки ряду відомих науковців у галузі колгоспного, сільськогосподарського, аграрного, земельного та екологічного права, серед яких: Н.О. Багай, , Г.Ю. Бистров, А.І Бобильов, А.Г. Бобкова, М.Я. Ващишин, Ю.О. Вовк, Б.О. Воронін, Я.З. Гаєцька-Колотило, А.П. Гетьман, В.М. Дем'яненко, І.А. Дмитренко, В.П. Жушман, В.М. Єрмоленко, І.І. Каракаш, Т.О. Коваленко, М.І. Козир, І.П. Кузьмич, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошниченко, В.Л. Мунтян, В.В. Носік, О.О. Погрібний, Ф.М. Раянов, І.О. Середа, А.М. Статівка, В.І. Семчик, Н.В. Сторожев, Я.Я. Страутманіс, Н.І. Титова, І.А. Фаршатов, В.Ю. Уркевич, М.М. Чабаненко, О.В. Чичкін, Г.В. Чубуков, В.С. Шелестов, Ю.С. Шемшученко, Н.А. Шингель, М.В. Шульга, В.В. Янчук, В.З. Янчук.

Окремо хотілось би зазначити, що безпосередньо проблемам правового регулювання відносин соціального розвитку села присвячено два монографічні дослідження. У 1991 р. побачила світ монографія І.А. Фаршатова «Правові засади соціального розвитку села»³. Предметом цього дослідження стали суспільні відносини у сферах матеріального, соціально-культурного, комунально-побутового обслуговування сільського населення та забудови сіл. Наукова робота А.М. Статівки «Організаційно-правові питання соціального

¹ Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовт. 1990 р. № 400-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 45. Ст. 602.

² Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158. *Офіційний вісник України*. 2007. № 73.Ст. 2715.

³ Фаршатов І.А. Правовые основы социального развития села. Москва: Изд-во Всесоюз. заоч. полит. ин-та, 1991. 288 с.

розвитку села»¹ (2007) ґрунтується на детальному аналізі сучасного законодавства у вказаній сфері, що дало можливість авторові розробити теоретичні засади правового регулювання суспільних відносин соціального розвитку села. Проте в умовах формування об'єднаних територіальних громад, цих монографічних досліджень недостатньо для охоплення всього спектра правових питань, пов'язаних із їх соціальним розвитком. До того ж нестабільність українського законодавства, яке має забезпечувати на належному рівні соціально-економічні та культурні права селян, наявність у ньому численних суперечностей та прогалин викликає необхідність подальших наукових пошуків. Вищезазначене зумовлює актуальність теми даного монографічного дослідження та визначає її вибір.

Висновки і рекомендації автора можуть бути використані у нормотворчій діяльності при вдосконаленні аграрного та іншого законодавства у сфері соціального розвитку села. Наукові положення дослідження також можуть стати корисними у правозастосуванні для забезпечення реалізації соціально-економічних та культурних прав сільських мешканців; під час проведення наукових досліджень у галузі аграрного, земельного, фінансового, адміністративного, господарського права; у процесі підготовки відповідних розділів підручників, навчальних посібників; під час викладання курсу «Аграрне право» та спецкурсів з аграрного права.

¹ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: [моногр.]. Харків: Право, 2007. 208 с.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДНОСИН СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

1.1. Правовідносини соціального розвитку сільських територіальних громад: генезис, поняття та види

Тривалий час дослідженню відносин соціального розвитку села в аграрно-правовій літературі не приділялося належної уваги. Такий стан речей був пов'язаний насамперед із тим, що на етапі формування колгоспного права переважне значення надавалось обґрунтуванню необхідності й доцільності створення таких суб'єктів господарювання на селі, як колгоспи. Так, колгоспне право визначалось як сукупність норм (правил поведінки), встановлених і санкціонованих соціалістичною державою робітників і селян, що виражають принципи й умови об'єднання селян у колгоспи та регулюють усю систему внутрішньоколгоспних відносин, а також відносини колгоспу з органами держави¹. Пізніше воно стало розглядатись як галузь права, що регулює відносини з організації та діяльності колгоспів, державного керівництва їхньою діяльністю, а також відносини колгоспників з колгоспами², відповідно відносинам соціального розвитку села увага не приділялась. Аналогічної позиції дотримувались науковці і при визначенні предмета сільськогосподарського права, згідно з якою до нього включалися лише суспільні відносини, що склалися в процесі організації сільськогосподарського виробництва³. Тобто переважне значення надавалось урегулюванню виробничо-господарських відносин.

Зважаючи на те, що в 30–50-ті роки «система курсу колгоспного права будується на основі системи Сталінського Статуту сільськогосподарської

¹ Колхозное право: под ред. Д.М. Генкина, А.А. Рускола. Москва: Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947. С. 24-25.

² Казанцев Н.Д. Предмет и система колхозного права. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. С. 48.

³ Раянов Ф.М. Предмет и система сельскохозяйственного права : учеб. пособие. Уфа : Изд-во Башкир. ун-та, 1980. С. 47; Сельскохозяйственное право : учеб.; отв. ред. М.И. Козырь, В.В. Петров. Москва: Юрид. литература, 1985. С. 30.

артілі. Глави курсу відповідають, як правило, розділам цього Статуту»¹, звернемося до аналізу положень вказаних нормативно-правових документів, які стосувалися врегулювання соціальних проблем сільського населення. Зокрема, у Примірному Статуті сільськогосподарської артiлі, розробленому Колгоспцентром, схваленому Наркомземом СРСР та затвердженому РНК і Президією ЦВК СРСР 1 березня 1930 р., вже порушуються соціальні питання. Так, вказується, що правління та всі члени артiлі зобов'язуються: організувати будівництво на громадських засадах господарських і суспільних споруд і підсобних установ; підвищувати культурно-політичний рівень членів артiлі; всіма доступними заходами покращувати побутові умови членів артiлі, особливо жінок і дітей (п. 5). Крім того, гарантується, що артiль надає матеріальну допомогу своїм непрацевдатним членам, а також тим, хто тимчасово втратив працевдатність. Умови й розмір цієї допомоги визначаються правлінням і затверджуються загальними зборами згідно з господарськими можливостями артiлі, але не більше середнього заробітку (п. 16)². Однак реальний стан речей свідчить про інше. Унаслідок цілеспрямованої політики радянської держави, яка здійснювала насильницьку масову колективізацію, хлібозаготівлі, свідоме вилучення фінансових і продовольчих запасів селянських господарств³, у 1932–1933 роках українське село переживає жахливий голодомор... У таких умовах вказані положення Примірному Статуту не могли бути реалізовані на практиці.

Вирішенню соціальних питань приділяється увага і Примірним статутом сільськогосподарської артiлі, прийнятим Другим з'їздом колгоспників-ударників 17 лютого 1935 р.⁴ Згідно з його положеннями передбачалось: піднімати культурний рівень її членів; створювати клуби, бібліотеки та

¹ Аксененко Г.А., Григорьев В.К., Пятницкий П.П. Колхозное право. Москва: Госюриздат, 1950. С. 28.

² Примерный устав сельскохозяйственной артели 1930 года. *Исторические материалы*. URL: <http://istmat.info/node/36770>.

³ Історія українського селянства : [нариси у 2 т.]. Т. 2: [автор. кол.: О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін.]. Київ: Наук. думка, 2006. С. 199.

⁴ Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый Вторым съездом колхозников-ударников 17 февраля 1935 года и утвержден СНК СССР и ЦК ВКП (б). Омск : Омск. обл. гос. изд-во, 1950. 31 с.

читальні...; обзаводитися банями, перукарнями; ...приводити в порядок сільські вулиці...; сприяти колгоспникам у поліпшенні їхнього житла (п. 6 та відповідно п. 41). З отриманих коштів артіль була зобов'язана виділяти кошти на культурні потреби: підготовку колгоспних кадрів, організацію ясел, дитячих майданчиків тощо (п. 12). Таким чином, починає формуватися концепція соціальної відповідальності колгоспів (а не держави), за вирішення соціальних проблем села. Як зазначалося в тогочасній літературі, «життя підтверджує, що чим краще працюють колгоспи і росте їхнє суспільне багатство, тим більше упорядкованими стають колгоспи, будинки та побут колгоспників»¹. При цьому слід враховувати, що доходів колгоспів, які залишались після виконання зобов'язань перед державою, як правило, не вистачало для здійснення всіх передбачених заходів.

Подальший розвиток законодавства свідчив про підвищення уваги до соціальних проблем села і необхідність покращення умов проживання у сільській місцевості. Провідна роль у врегулюванні вказаних відносин продовжувала відводитись примірним статутам колгоспів. У Примірному статуті колгоспу, прийнятому III Всесоюзним з'їздом колгоспників 27 листопада 1969 р.², вже містився окремий розділ (IX «Культура, побут, благоустрій») та передбачалось використання чистого прибутку підприємства на створення культурно-побутового фонду (п. 36). Аналогічну норму містив і Примірний статут колгоспу, прийнятий IV Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р.³, та Закон СРСР від 26 травня 1988 р. «Про кооперацію в СРСР» (ст. 24)⁴. У цей період остаточно сформувались основні напрями діяльності колгоспів у сфері забезпечення соціального розвитку села. Так, у юридичній літературі наголошувалось, що функції колгоспів з культурно-

¹ Ильин М. Устав сельскохозяйственной артели. *Сельскохозяйственная энциклопедия*. П.П. Лобанов (глав. ред.). Изд. 3-е, перераб. Москва: Гос. изд-во с.-х. литературы, 1956. Т. 5 : Т-Я. 1956. С. 145.

² Примерный устав колхоза, принятый III Всесоюзным съездом колхозников 27 ноября 1969 года и утвержден Постановлением ЦК КПСС и СМ СССР № 910 от 28 октября 1969 года. Москва: Колос, 1969. 40 с.

³ Примірний статут колгоспу, прийнятий IV Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 року. Київ : Урожай, 1988. 43 с.

⁴ О кооперации в СССР : Закон СССР от 26 мая 1988 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1988. № 22. Ст. 355.

побутового обслуговування включають такі основні напрями: будівництво та благоустрій населених пунктів, доріг і комунально-побутових об'єктів; культурно-просвітницька діяльність; задоволення побутових потреб колгоспників, організація служби побуту; організація торгівлі та суспільного харчування; сприяння державним підприємствам, закладам культури, охорони здоров'я, народної освіти та комунально-побутового обслуговування¹.

Теоретичне вивчення соціальних проблем селян розпочинається лише в кінці 60-х – на початку 70-х років. Уже на початку 60-х років В.З. Янчук звертав увагу на те, що традиційний поділ внутрішніх колгоспних відносин не охоплював урегульованих тодішнім законодавством відносин з будівництва культурно-побутових споруд у колгоспах, підготовки кадрів, благоустрою колгоспних населених пунктів силами колгоспу, участі в дорожньому будівництві².

Після прийняття Примірного Статуту колгоспу 1969 р. прокидається науковий інтерес до означеної проблематики. Підручники з колгоспного права поповнюються розділом, у якому висвітлюються питання правового регулювання прав і обов'язків колгоспів з культурно-побутового забезпечення колгоспників³, видаються навчальні посібники, присвячені проблемам селянства, зокрема правам та обов'язкам колгоспників⁴. У 1975 р. І.А. Фаршатов захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Правове регулювання культурно-побутової діяльності колгоспів»⁵. Питанням правового статусу працівників сільськогосподарських підприємств була присвячена колективна монографія за

¹ Фаршатов І.А. Культура и быт в колхозе. *Колхознику о правах и обязанностях*. Москва: Юрид. лит., 1978. С. 151.

² Янчук В.З. К вопросу о предмете и системе колхозного права. *Вопросы правовой охраны природы и земельно-колхозного права*. Київ: Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т.Г. Шевченко, 1961. С. 24.

³ Демьяненко В.Н. Колхозное право. Общая часть : учеб. пособие. Саратов : Саратов. юрид. ин-т им. Д.И. Курского, 1972. 176 с. ; Колхозное право: под ред. Н.Д. Казанцева, И.В. Павлова. Москва: Юрид. лит., 1972. 464 с. та інші.

⁴ Серета І.Е. Юридическая природа прав и обязанностей членов колхоза : учеб. пособие. Одесса : Одес. гос. ун-т, 1973. — 132 с.

⁵ Фаршатов І.А. Правовое регулирование культурно-бытовой деятельности колхозов : автореф. дис...канд. юрид. наук. Москва, 1975. 21 с.

редакцією М.І. Козиря та Г.В. Чубукова, опублікована у 1987 р.¹. На початку 90-х років виходять у світ праці, в яких розглядаються соціальні права колгоспників, у тому числі і право на культурно-побутове обслуговування², а також праці, безпосередньо присвячені питанням соціального розвитку села³. З 1996 р., як в Україні, так і в Росії, традиційним стало включення до системи цієї навчальної дисципліни теми, присвяченої питанням правового регулювання соціального розвитку села⁴.

На сьогодні відносини з соціального розвитку села (передусім ті, що стосуються задоволення соціально-побутових потреб селян) включаються до предмета аграрного права⁵. Хоча в науковій літературі ставиться питання про

¹ Правовой статус работников сельскохозяйственных предприятий. отв. ред. М.И. Козырь, Г.В. Чубуков. Москва: Наука, 1987. 303 с.

² Демьяненко В.Н. Пелишенко О.В. Защита социальных прав колхозников. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. 142 с. та інш.

³ Фаршатов И.А. Правовые основы социального развития села. Москва: Изд-во Всесоюз. заоч. полит. ин-та, 1991. 288 с.; Дмитренко И.А. Правовое обеспечение социально-экономического развития колхозов. Киев: Изд-во с.-х. академии, 1991. 248 с. та інш.

⁴ Аграрне право України: підруч.; за ред. В.З. Янчука. Київ: Юрінком Інтер, 1996. 560 с.; Аграрне право України: підруч. за ред. В.М. Гайворонського, В.П. Жушмана. Харків: Право, 2003. 240 с.; Аграрне право України: підруч. за ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. 448 с.; Аграрне право України: підруч. за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.; Статівка А.М., Уркевич В.Ю. Аграрне право (оглядові лекції, нормативно-правові акти). Харків: Юрайт, 2014. 352 с.; Бобкова А.Г., Павлюченко Ю.М.; Аграрне право: [конспект лекцій в схемах]. Донецьк: Дон НУ, 2013. 244 с.; Гаєцька-Колотило Я.З., Ільків Н.В. Аграрне право України: навч. посіб. Львів: Львів. держ. ун-т внутріш. справ, 2008. 184 с.; Аграрне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл.; за ред. В.П. Жушмана, А.М. Статівки. Харків: Право, 2010. 296 с.; Аграрное право. отв. ред. Г.Е. Быстров, М.И. Козырь. Москва: Изд-во юрид. литературы, 1996. 640 с.; Аграрное право России: учеб. рук. авт. кол. и отв. ред. М.И. Козырь. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. 608 с.

⁵ Бобылев А.И. Аграрное право — самостоятельная отрасль российской системы права. *Актуальные проблемы аграрного права России. Теория и практика*: сб. науч. ст.; отв. ред. М.И. Козырь, А.И. Бобылев. Москва: Право и государство, 2004. С. 22; Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т.; за ред. Ю.С. Шемшученка. Харків: Право, 2008. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. 2008. С. 53; Багай Н.О. Розвиток науки аграрного права України: автореф. дис...канд. юрид. наук: Київ, 2002. С. 5; Козырь М.И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд. Москва: Норма, 2008. С. 77–78; Воронин Б.А. Аграрное право как отрасль права, отрасль науки, отрасль законодательства и учебная дисциплин. *Актуальные проблемы аграрного права России*: сб. науч. ст. Москва: Право и государство, 2004. С. 7; Семчик В.І. Аграрне право як галузь системи права. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: [моногр.]; за заг. ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулинич. Київ: Ред. журн. «Право України», 2012. С. 27. (Вип. 1: «Академічні правові дослідження»). Дод. до юрид. журн. «Право України»; Шульга М.В. Еволюція предмету аграрного права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р.: зб. наук. пр.; за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 24; Носік В.В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р.: зб. наук. пр. за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 28 та інш.

необхідність пошуку додаткових критеріїв належності відносин щодо соціального розвитку села до аграрних¹, оскільки виконання функцій з питань соціального забезпечення мешканців сільської місцевості покладено на органи державної влади й органи місцевого самоврядування, а сільськогосподарські підприємства можуть брати участь у таких відносинах на власний розсуд. На наш погляд, зазначене твердження потребує певної конкретизації. Адже, по-перше, відносини соціального розвитку села не можна ототожнювати з відносинами соціального забезпечення селян, про що докладніше буде зазначено нижче; по-друге, для більшості сільськогосподарських підприємств проведення соціальної діяльності залишається традиційним. Крім того, за відсутності коштів у місцевих бюджетах тільки самі підприємства здатні гарантувати розвиток соціальної інфраструктури на селі за рахунок власних доходів.

Зважаючи на вищезазначене, не можна погодитись із думкою В.В. Носіка, який зазначає, що відносини в соціальній сфері села набувають певної самостійності, потребують окремого правового регулювання, не пов'язаного з предметом аграрного права². На наш погляд, не можна відокремити відносини соціального розвитку села від відносин, пов'язаних із виробництвом сільськогосподарської продукції, про що неодноразово зазначалося в юридичній літературі³. Без створення належних умов проживання в сільській місцевості, задоволення культурних потреб селянства неможливо налагодити й ефективно сільськогосподарське виробництво. Щодо необхідності окремого правового регулювання вказаних відносин, то його забезпечення є не тільки беззаперечним, а й обов'язковим. Здійснюватись воно має виключно в межах

¹ Уркевич В.Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : [моногр.]. Харків: Харків юрид., 2007. С. 75.

² Носік В.В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права* : міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю доктора юрид. наук, проф., акад. АПрН України В.З. Янчука, 26–27 трав. 2005 р., м. Київ : матеріали конф. за ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 108.

³ Козырь М.И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2008. С. 69 ; Аграрне право України : підруч. ; за ред. О.О. Погрібною. Київ: Істина, 2004. С. 183; Уркевич В.Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : [моногр.]. Харків: Харків юрид., 2007. С. 76 та інш.

аграрного права, на основі спеціального закону, про що докладніше буде зазначено в підрозділі 1.3.

Окрему позицію з цього питання займає А.М. Статівка. Не заперечуючи, що відносини соціального розвитку села, диверсифікації сільських територій, розвитку сільського (зеленого) туризму належать до предмета аграрного права, вчений звертає увагу на те, що вони не є безпосередніми «чистими» аграрними, але залежні від них і тісно пов'язані з ними¹. Вбачається, що такий підхід потребує додаткового обґрунтування. Адже не зрозуміло, який саме критерій використовує автор для визначення «чистих» аграрних відносин. Взагалі ж слід погодитись із твердженням В.М. Єрмоленка, що варто остаточно вирішити питання щодо входження до складу аграрних відносин соціальної складової, причому чітко визначивши її межі та відмежувавши їх від пласта соціальних відносин, що регулюються суміжними галузями права².

Традиційним для наукової думки стало розуміння відносин соціального розвитку села як суспільних відносин, спрямованих на вдосконалення способу життя сільського населення³; забезпечення достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства⁴; підвищення якості життя сільського населення⁵. Зауважимо, що вказані відносини не є однорідними, на що звертається увага ряду науковців. А.М. Статівка розглядає їх як комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з облаштуванням сільських територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні

¹ Статівка А.М. Аграрне право чи сільськогосподарське право? *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права* : круглий стіл, 6 груд. 2013 р., м. Харків : зб. тез наук. доп. за заг. ред. А.П. Гетьмана ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. С. 52.

² Ермоленко В.М. Некоторые «узловые» моменты современной теории аграрного права. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права* : междунар. науч.-практ. конф., посвященной памяти доктора юрид. наук, проф. Михаила Ивановича Козыря, 2 марта 2012 г. Москва: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 21.

³ Фаршатов И.А. Правовые основы социального развития села. Москва: Изд-во Всесоюз. заоч. политехн. ин-та, 1991. С. 14.

⁴ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Харків : Право, 2007. С. 204 ; Бобылев А.И. Актуальные проблемы социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2006. № 6. С. 6.

⁵ Чичкин А.В. Правовое регулирование социального развития села : [моногр.]; отв. ред. А.И. Бобылев. Москва: *Право и государство*, 2005. С. 19.

стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільного розвитку кожного селянина, що передбачає задоволення його потреб матеріального, морального, духовного та фізичного характеру¹. О.В. Чичкін під соціальним розвитком села розуміє суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням належних умов праці, гідного життя та вільного розвитку сільського населення². Також, на думку дослідника, це суспільні відносини, пов'язані із соціально-трудоим та соціально-культурним розвитком сільського населення, підвищенням його соціального забезпечення та соціального обслуговування з метою досягнення стійкого розвитку сільських територій і якості життя сільського населення.³ І.П. Кузьмич вважає, що це — відносини щодо створення і розвитку інфраструктури сільських населених пунктів, житлового будівництва і комунального облаштування сільської місцевості; модернізації автомобільних доріг і транспортного сполучення, відносини у сфері освіти, медичного обслуговування, культурно-дозвільної діяльності, з розвитку фізичної культури, спорту й туризму на селі, побутового і торговельного обслуговування сільського населення⁴.

Слід зазначити, що соціальний розвиток села пов'язується автором із розвитком усієї сільської місцевості. Це твердження підкріплюється й аналізом аграрного законодавства. Так, Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» встановлено: обов'язок держави захищати сільську поселенську мережу незалежно від категорії, величини та місця розташування сільських населених пунктів (ст. 10); пільги для індивідуального житлового будівництва в межах сіл і селищ, а також за межами сіл і селищ у відокремлених фермерських

¹ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.] Харків: Право, 2007. С. 36–37.

² Чичкин А.В. Социальное развитие села: понятие и принципы осуществления. *Актуальные проблемы аграрного права России: теория и практика*. Москва: Право и государство, 2004. С. 15 ; Чичкин А.В. Некоторые проблемы правового регулирования социального развития села. *Аграрное право*. 2004. № 1.С. 30.

³ Чичкин А.В. Проблемы правового регулирования социального развития села *Аграрное и земельное право*. 2005. № 8 С. 149.

⁴ Кузьмич И.П. Правовое регулирование развития социальной сферы села. *Правовые проблемы обеспечения устойчивого развития сельских территорий и эффективного функционирования агропромышленного комплекса*; науч. ред. И.П. Кузьмич. Минск : Бизнесофсет, 2013. С. 53.

садибах (ст. 11). Крім того, основними складовими державної аграрної політики в Україні є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих, зокрема, на розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій (ст. 1 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). У розділі II Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, ідеться про розвиток соціальної сфери села та сільських територій тощо. Зазначені норми спрямовані насамперед на збереження сільської поселенської мережі через розвиток дорожньо-транспортної інфраструктури, житлового будівництва, проведення благоустрою сільських населених пунктів. Так чином, відносини соціального розвитку села мають включати і комплекс відносин, спрямованих на здійснення державної підтримки сільських територій з метою створення сприятливих умов для проживання на них.

В аграрно-правовій літературі не склалося єдиної думки щодо класифікації цих відносин. Ряд українських науковців як складову права на соціальний розвиток села розглядають відносини з правового забезпечення соціального захисту селян, а також трудові відносини¹. А.І. Бобильов поділяє відносини соціального розвитку села на чотири групи: 1) соціально-трудова відносини; 2) соціально-культурні відносини; 3) відносини із соціального забезпечення сільського населення; 4) відносини із соціального обслуговування сільського населення². А.М. Статівка виділяє такі пов'язані між собою види соціальних відносин: 1) із соціально-трудового розвитку села; 2) із соціально-

¹ Єрмоленко В.М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* : [кол. моногр.]; за ред. В.І. Семчика. Київ: Юрид. думка, 2008. С. 184 ; Ващишин М.Я. Правові засади соціального розвитку села. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села* : міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ІДП ім. В.М. Корецького, 2007. С. 76–77 ; Аграрне право України : підруч. за ред. В.З. Янчука. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 487; Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Харків: Право, 2007. С. 45-46.

² Бобылев А.И. Некоторые проблемы социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2006. № 1. С. 8.

побутового розвитку села; 3) із соціального забезпечення сільського населення¹.

На наш погляд, соціально-трудові відносини, а також відносини соціального забезпечення та соціального обслуговування сільських мешканців не можуть належати до відносин соціального розвитку села. Для підтвердження висловленої думки звернемося до аналізу наукових підходів, що сформувалися в різні періоди розвитку науки аграрного права. Так, ще в радянській юридичній літературі трудові відносини членів колгоспів включалися до предмета колгоспного права². Аналізу вказаних відносин було присвячено низку монографічних досліджень, зокрема Ю.О. Вовка «Колгоспне трудове правовідношення»³ та Г.В. Чубукова «Трудові права і обов'язки членів колгоспів»⁴. Крім того, підкреслювалось, що норми, якими вони регулюються, формують інститут колгоспного права⁵. У сучасних дослідженнях рядом науковців визнається самостійний інститут правового регулювання трудових відносин у сільськогосподарських організаціях⁶. На думку переважної більшості вчених, трудові відносини складають самостійну групу внутрішніх аграрних відносин⁷, що обумовлено насамперед характером сільськогосподарської праці, а також специфікою організаційно-правових форм

¹ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Хаюків: Право, 2007. С. 42-45.

² Колхозное право; под ред. Д.М. Генкина, А.А. Рускола. Москва: Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947. С. 19; Титова Н.И. Советское сельскохозяйственное право: диалектика развития. *Развитие аграрно-правовых наук*; отв. ред. М.И. Козырь. Москва: АН СССР : Ин-т государства и права, 1980. С. 101 та інш.

³ Вовк Ю.А. Колхозное трудовое правоотношение [моногр.]. Москва: Юрид. литература, 1972. 248 с.

⁴ Чубуков Г.В. Трудовые права и обязанности членов колхозов. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. 160 с.

⁵ Казанцев Н.Д. Предмет и система колхозного права. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. С.49; Павлов И.В. Колхозное право. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. С. 21 та інш.

⁶ Аграрное право : учеб.; отв. ред. М.И. Палладина, Н.Г. Жаворонкова. Москва: Проспект, 2011. С. 11.

⁷ Уркевич В.Ю. Проблемы теории аграрных правоотношений : [моногр.]. Харків: Харків юрид., 2007. С. 322–377; Аграрне право України. за ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 10 ; Аграрне право України : підруч. / за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 16; Земко А.М. Роль трудовых отношений в системе аграрных отношений. *Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования* : междунар. сб. науч. тр. аграр. и юрид. высш. учеб. заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС. Москва : Рос. ассоциация аграр. и природоресурс. права, 2009. С. 281.

окремих суб'єктів господарювання на селі тощо. На противагу вказаному підходу, деякі російські науковці не виключають можливості розширення сфери дії трудового права, та вважають, що до його предмета правового регулювання можуть бути включені трудові відносини членів колгоспів та інших сільськогосподарських кооперативів¹.

Необхідно виділити дві категорії особливостей, які впливають на трудові відносини в будь-яких сільськогосподарських підприємствах. По-перше, в науковій літературі звертається увага на особливий характер сільськогосподарської праці, який проявляється насамперед у галузевій специфіці таких підприємств. Це — використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, вплив на ефективність та характер такої праці погодних і кліматичних умов, її сезонний характер, неможливість завчасного визначення наслідків праці, високий рівень виробничого ризику² тощо. У свою чергу, вищезазначені обставини обумовлюють певний порядок організації та нормування праці, умови її оплати, встановлення робочого часу і часу відпочинку, особливості в охороні праці (її організації, порядку розгляду нещасних випадків на аграрних підприємствах, відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю сільськогосподарських працівників) тощо. Тобто головні засади сільськогосподарської праці є однаковими для працівників усіх підприємств, які здійснюють свою діяльність в аграрному секторі економіки, незалежно від їх організаційно-правової форми та форми власності.

Враховуючи те, що вищезазначені питання стосуються всіх працівників агропромислового комплексу, їх основних трудових прав та гарантій їх захисту, необхідно зазначити, що вони повинні регулюватися саме на законодавчому рівні. На жаль, у сучасному аграрному законодавстві немає нормативно-правового акта, який регулював би особливості праці в агропромисловому

¹ Аграрное право. отв. ред. Г.Е. Быстров, М.И. Козырь. Москва: Изд-во юрид. литературы, 1996. С.11.

² Титова Н.І. До концепції нового — основного земельного закону України. *Правова держава* : щоріч. наук. пр.; вип. 12. Київ : ІДП НАН України. С. 457–458. (До 10-ї річниці незалежності України та 5-ї річниці Конституції України).

комплексі. Зважаючи на незадовільний стан нормативної бази на практиці підвищується значення колективно-договірного регулювання трудових відносин у сільському господарстві. На галузевому рівні ці відносини регулюються галузевими угодами, які укладаються між Міністерством аграрної політики та продовольства України, галузевими об'єднаннями підприємств та профспілкою працівників агропромислового комплексу України на відповідний період. У них закріплюються норми щодо нормування й оплати праці, встановлення для підприємств галузі мінімальних гарантій заробітної плати відповідно до кваліфікації на основі єдиної тарифної сітки за мінімальною межею; мінімальних розмірів доплат і надбавок з урахуванням специфіки, умов праці окремих професійних груп і категорій працівників галузі; встановлення мінімальних соціальних гарантій, компенсацій, пільг у сфері праці й зайнятості; трудових відносин; умов і охорони праці; житлово-побутового, медичного, культурного обслуговування, організації оздоровлення й відпочинку; умов зростання фонду оплати праці; встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці (ст. 8 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р.¹). Цей документ практично є єдиним комплексним актом, який відбиває особливості сільськогосподарської праці. Утім зауважимо, що умови галузевої угоди обов'язкові тільки для сторін, які ведуть на підприємствах колективні переговори й укладають колективний договір. Зважаючи на те, що далеко не на кожному підприємстві такий договір укладається, велика кількість недержавних сільськогосподарських підприємств залишаються поза межами її регулювання. Тому, враховуючи все вищезазначене, слід підтримати точку зору, яка відстоюється в літературі рядом науковців щодо включення до структури Аграрного кодексу України окремого розділу, який встановлював би основні засади регулювання праці в сільськогосподарських підприємствах².

¹ Про колективні договори і угоди: Закон України від 1 лип. 1993 р. № 3356-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 361.

² Див. напр.: Аграрне право України : підруч. за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 61–62 ; Титова Н.І. До концепції нового — основного земельного закону України. *Правова держава* : щоріч. наук. пр. ; вип. 12. Київ: ІДП НАН України. С. 455–459. (До 10-ї

Крім того, слід звернути увагу, що особливості правового статусу членів (учасників) сільськогосподарських виробничих кооперативів, фермерських господарств та сільськогосподарських товариств також впливають на формування специфіки трудових правовідносин у цих підприємствах. По-перше, члени (учасники) формують відповідні фонди таких підприємств, беруть участь у розподілі прибутків, ризикують втратити свою частку, мають право на свою частку в разі виходу з підприємства тощо. Тому в науковій літературі їх навіть називають працюючими власниками. По-друге, вони беруть участь в управлінні справами таких підприємств. По-третє, повинні брати обов'язкову трудову участь у їх діяльності. Саме ці ознаки не дають можливості ототожнити членів (учасників) таких підприємств з найманими працівниками. Таким чином, правовий режим їхньої праці набуває істотних відмінностей порівняно з умовами, передбаченими трудовим законодавством. Саме вони й мають бути відображені у спеціальному законодавстві, яке регулює основні питання діяльності цих підприємств, а також у їх статутах¹.

Законодавством України передбачена необхідність в особливому правовому регулюванні трудових відносин у сільськогосподарських виробничих кооперативах та фермерських господарствах. Так, Кодексом законів про працю України (далі — КЗпП України) встановлено, що особливості, які існують у правовому регулюванні праці членів сільськогосподарських кооперативів та фермерських господарств, повинні визначатися законодавством та їх статутами (ч. 2 ст. 3)². Як слушно зазначає В.М. Єрмоленко, КЗпП України «не може охопити своїм впливом конкретні особливості трудових відносин у різних галузях економіки України, що дає змогу виділяти специфіку умов праці у окремих різновидах трудових відносин,

річниці незалежності України та 5-ї річниці Конституції України); Уркевич В.Ю. Про структуру аграрного кодексу України. *Спадковість творчих ідей академіка В.З. Янчука та їх розвиток у науці аграрного і природоресурсного права*: круглий стіл, присвячений 85-річчю від дня народження академіка В.З. Янчука, 27 трав. 2010 р. : зб. наук. пр. за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ: Освіта України, 2010. С. 39.

¹ Гафурова О.В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів. Київ: МАУП, 2006. С. 93–94.

² Кодекс законів про працю від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 1971. (Додаток до № 50). Ст. 375.

зокрема у аграрному секторі»¹. Більше того, Законом України «Про кооперацію»² передбачено, що відносини в кооперативних організаціях регулюються цим Законом, законодавством про працю, статутами кооперативних організацій та правилами їх внутрішнього розпорядку (ч. 1 ст. 34). Трудові відносини членів фермерського господарства регулюються статутом (п. 2 ст. 27 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»)³. Тобто зазначені норми суперечать КЗпП України та встановлюють окреме правове регулювання вказаних відносин. Адже норми трудового законодавства мають застосовуватись тоді, коли спеціальним законодавством або локальними нормативно-правовими актами трудові відносини в цих суб'єктах господарювання не врегульовано. Крім того, як слушно зазначається у літературі, автоматичне поширення норм законодавства про працю можливе лише на ті неврегульовані спеціальним законодавством кооперативно-трудова відносини, «які мають велику схожість з аналогічними відносинами робітників та службовців і не потребують врахування своєї специфіки»⁴. Зауважимо, що встановлення таких особливостей не повинно погіршувати правового становища сільських працівників або сприяти зменшенню обсягу їхніх трудових прав порівняно з трудовим законодавством. При цьому гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок, молоді, інвалідів надаються в порядку, передбаченому законодавством про працю (ст. 3 КЗпП України).

На жаль, розвиток сучасного аграрного законодавства пішов шляхом повного ігнорування особливостей, характерних для аграрних трудових відносин. Так, Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську

¹ Єрмоленко В.М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин : [моногр.] Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. С. 57.

² Про кооперацію: Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1087-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5. Ст. 35.

³ Про фермерське господарство : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 973-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003 № 45. Ст. 363.

⁴ Сторожев Н.В., Чечуха Н.И. Проблемы правового регулирования трудовых отношений членов колхозов в Республике Беларусь в условиях перехода к рынку. *Государство и право*. 1994. № 11. С. 65.

кооперацію»¹ містив розділ X, присвячений регулюванню трудових відносин у кооперативах. Слід констатувати, що цей розділ складався лише з двох статей і не встановлював жодних особливостей у правовому регулюванні вказаних відносин, крім права кооперативу самостійно визначати форми й систему оплати праці його членів і найманих працівників (ч. 3 ст. 35). Враховуючи, що основна мета створення і діяльності будь-якого кооперативу — це підвищення добробуту його членів, рівня їхніх соціальних прав, автор запропонував детальніше врегулювати трудові відносини в межах цього розділу². Однак з нової редакції даного Закону від 20 листопада 2012 р.³ вилучено не тільки вказаний розділ, а й усі статті, які стосувалися прав та обов'язків членів сільськогосподарських виробничих кооперативів. Так, на сьогодні всупереч положенням КЗпП України, які визнають наявність особливостей у правовому регулюванні праці членів сільськогосподарських кооперативів, галузеве законодавство їх не передбачає. Цікаво, що в кооперативному законодавстві зберігається традиція «спеціального» правового регулювання трудових відносин та закріплюється обов'язок кооперативів щодо забезпечення соціально-економічних гарантій своїм членам (Закони України «Про кооперацію» (ст. 35) та «Про споживчу кооперацію»⁴ (ст. 14).

Що стосується відносин соціального забезпечення та обслуговування сільського населення, то наприкінці 1960-х років – на початку 70-х у науковій літературі обґрунтовується необхідність вважати самостійним інститутом колгоспного права право соціального забезпечення членів колгоспу. Норми даного інституту встановлювали види пенсійного забезпечення, коло осіб, які мають право на пенсію, порядок нарахування стажу й пенсії, порядок звернення за призначеною пенсією та їх виплати⁵. Виокремлення цього інституту

¹ Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 469/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 39. Ст. 261.

² Гафурова О.В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів. Київ: МАУП, 2006. С. 94.

³ Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» : Закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 50. Ст. 698.

⁴ Про споживчу кооперацію : Закон України 10 квіт. 1992 р. № 2265-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 30. Ст. 414.

⁵ Янчук В.З. Проблемы теории колхозного права. Москва: Юрид. лит., 1969. С. 157.

обґрунтовувалось наявністю певної специфіки у правовому регулюванні зазначених відносин, яке здійснювалось нормами колгоспного права. Одночасно висловлювалися думки, що в перспективі відносини щодо забезпечення колгоспників пенсіями та відповідними допомогами відійдуть до права соціального забезпечення¹.

Чинним законодавством України не встановлено окремого механізму соціального забезпечення сільських працівників, тому норми законодавства про соціальне забезпечення повною мірою поширюються й на них. Згідно із Законом України 9 липня 2003 р. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»² зазначеному виду страхування підлягають: члени колективних та орендних, сільськогосподарських кооперативів, у тому числі тих, які обрали особливий спосіб оподаткування (фіксований податок, єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок) (ст. 11). Крім того, Законом України «Про фермерське господарство» передбачено, що члени фермерського господарства й особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), також підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та пенсійному забезпеченню в порядку, встановленому законом (ст. 34). Члени особистих селянських господарств беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах у порядку, встановленому законом. Пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств та сплата ними страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюються відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Надання соціальної допомоги членам особистого селянського господарства здійснюється відповідно до закону (ст. 9 Закону України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство»)³. Тобто вони містять відсилочні норми до

¹ Беляева З.С. Источники колхозного права. Москва: Наука, 1972. С. 20.

² Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49–51. Ст. 376.

³ Про особисте селянське господарство : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 29. Ст. 232.

законодавства про соціальне забезпечення громадян. У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» взагалі немає норм, які регулюють зазначені відносини. Зважаючи на вказане, доцільно погодитись із думкою М.І. Козиря, який неодноразово зазначав, що до предмета аграрного права не слід відносити норми, які регулюють соціальне забезпечення колгоспників¹; відносини із соціального обслуговування селян також виходять за рамки права соціального розвитку села². Таким чином, надалі слід уже вести мову не про відносини із соціального забезпечення, а про відносини саме із соціального розвитку села³. Із цим твердженням погоджується і В.М. Єрмоленко, підкреслюючи, що відсутність аграрної специфіки правового регулювання безальтернативно робить відносини соціального забезпечення селян складовою предмета права соціального забезпечення⁴.

Таким чином, з метою систематизації відносин, які виникають, змінюються і припиняються у сфері соціального розвитку села, умовно їх можна об'єднати у дві групи: 1) відносини з облаштування сільських територій; 2) відносини, спрямовані на задоволення соціально-культурних потреб селян. Їх відмежування обумовлене наявністю різних системоутворювальних чинників. Об'єктом першої групи відносин є матеріальні цінності як складові інфраструктури сільських територій, а змістом — права та обов'язки суб'єктів, пов'язані із їх облаштуванням та створенням умов для комфортного проживання сільського населення. Відповідно перша група включає відносини

¹ Козырь М.И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. С. 55.

² Козырь М.И. Правовое обеспечение социального развития и устойчивого развития сельскохозяйственных территорий. *Аграрное и земельное право*. 2008. № 10 (46). С. 45.

³ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. за ред. Ю.С. Шемшученка. Харків: Право, 2008. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. 2008. С. 53;

Погребной А.А. Аграрное право Украины и перспективы его развития. *Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования* : междунар. сб. науч. тр. аграр. и юрид. высш. учеб. заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС. Москва: Рос. ассоциация аграр. и природоресурс. права, 2009. Т. 1. 2009. С. 414.

⁴ Єрмоленко В.М. Доктринальні проблеми сучасного аграрного права. *Правова доктрина України*: у 5 т. ред.кол.: В.Я. Тацій (голова) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2013. Т. 4 : Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. 2013. С. 755.

щодо: збереження сільської поселенської мережі; створення додаткових робочих місць на селі, зокрема через диверсифікацію сільськогосподарського виробництва, а також стимулювання малого та середнього підприємництва; розвиток житлового будівництва та інших об'єктів соціальної інфраструктури, будівництво доріг та інженерне облаштування села. Зазначені відносини можна визначити як первинні, оскільки вони слугують базисом для формування другої групи відносин (похідних).

Другу групу відносин доцільно виділяти, на наш погляд, враховуючи що їх об'єктами є нематеріальні цінності (життя, здоров'я, освіта, культура, спорт тощо). Зміст цих правовідносин — права та обов'язки суб'єктів, пов'язані із забезпеченням доступу до нематеріальних благ. Це відносини з розвитку медичного забезпечення та фізичної культури і спорту, культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості; надання комунальних, інформаційних, транспортних послуг на селі; забезпечення належного рівня освітніх послуг, наукових досліджень та підготовки кадрів; поліпшення побутового та торговельного обслуговування сільського населення.

Узагальнюючи вищезазначене, можна дійти висновку, що правовідносини соціального розвитку об'єднаних територіальних громад – це врегульований переважно нормами аграрного права комплекс суспільних відносин, що виникають, змінюються та припиняються у їх соціальній сфері, сприяють забезпеченню ефективного сільськогосподарського виробництва та спрямовані на збереження і розвиток сільської поселенської мережі, а також поступове підвищення рівня і якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування реалізації основних соціально-економічних і культурних прав.

1.2. Об'єкти та суб'єкти правовідносин соціального розвитку об'єднаних територіальних громад

Визначаючи об'єкт таких відносин, зауважимо, що автор підтримує думку М.М. Марченка, який під об'єктом правовідносин розуміє ті матеріальні

та нематеріальні блага, наданням та використанням яких задовольняються інтереси правомочної сторони правовідносин¹. Таким чином, об'єктом правовідносин соціального розвитку села є блага як матеріального (об'єкти соціальної інфраструктури сільських територій тощо), так і нематеріального (культурні традиції, освіта, здоров'я тощо) характеру, створення, збереження, надання та використання яких спрямоване на підвищення рівня і якості життя селянства. Змістом правовідносин соціального розвитку села є права та обов'язки суб'єктів щодо забезпечення ефективного управління соціальною сферою сільських територій; створення належних умов для проживання на таких територіях; споживання тих благ, які надаються в зазначеній сфері. Відповідно як такі суб'єкти розглядають: органи виконавчої влади та місцевого самоврядування; фізичних та юридичних осіб, які здійснюють господарську діяльність на сільських територіях; сільських мешканців.

У межах даної праці автор не вважає можливим здійснити характеристику всіх суб'єктів. Важливо відмітити, що основну відповідальність за розвиток сільських територій сьогодні несуть органи місцевого самоврядування. Муніципальна влада за природою, сутністю та діапазоном здійснюваних нею функцій є найбільш соціально орієнтованою формою здійснення публічної влади². Її діяльність має бути спрямована на вирішення таких суспільних завдань, як підвищення життєвого рівня населення; забезпечення йому мінімального рівня соціальних потреб (гарантованого державою мінімального рівня соціальних послуг на душу населення в межах усієї території України (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»); збереження традиційного сільського способу життя; підтримка культурних цінностей, які збереглися і розвиваються у сільській місцевості.

Соціальна функція органів місцевого самоврядування за своїм змістом складається з певних напрямів муніципальної діяльності в різних сферах місцевого життя (сфери охорони здоров'я, соціального забезпечення, фізичної

¹ Марченко М.Н. Теория государства и права : учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2011. С. 599.

² Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні. Проблеми теорії та практики. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 387.

культури і спорту, побутового обслуговування тощо)¹. Проте слід зазначити, що роль органів місцевого самоврядування в розвитку сільського господарства абсолютно не врахована в законодавстві. На жаль, у процесі проведення реформи органів місцевого самоврядування в Україні, також не акцентується увага на проблемах розвитку сільських громад.

Основні повноваження органів місцевого самоврядування базового рівня (адміністративно-територіальні одиниці — громади) визначаються Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. До них належить забезпечення: місцевого економічного розвитку (залучення інвестицій, розвиток підприємництва); розвитку місцевої інфраструктури, зокрема доріг, мереж водо-, тепло-, газо-, електропостачання й водовідведення, інформаційних мереж, об'єктів соціального та культурного призначення; планування розвитку території громади; вирішення питань забудови території (відведення земельних ділянок, надання дозволів на будівництво, прийняття в експлуатацію будівель); благоустрою території; надання житлово-комунальних послуг (централізоване водо-, теплопостачання і водовідведення, вивезення й утилізація відходів, утримання будинків і споруд, прибудинкових територій комунальної власності); організації пасажирських перевезень на території громади; утримання вулиць і доріг у населених пунктах; громадської безпеки; гасіння пожеж; управління закладами середньої, дошкільної та позашкільної освіти; надання послуг швидкої медичної допомоги, первинної охорони здоров'я, з профілактики хвороб; розвитку культури та фізичної культури (утримання й організація роботи будинків культури, клубів, бібліотек, стадіонів, спортивних майданчиків); надання соціальної допомоги через територіальні центри; надання адміністративних послуг через центри надання таких послуг.

Окрему увагу хотілось би звернути на дослідження повноважень центрального органу виконавчої влади, який здійснює управління в даній сфері,

¹ Там само. С. 409.

а саме Міністерства аграрної політики та продовольства України (далі — Мінагрополітики та продовольства України). Його основними завданнями є формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики, спрямованої на розвиток агропромислового комплексу та забезпечення продовольчої безпеки держави; державної політики у сферах сільського господарства, тваринництва, садівництва, насінництва, розсадництва, виноградарства, харчової й переробної промисловості, інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу та сільськогосподарського машинобудування, сільськогосподарської дорадчої діяльності; державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання й відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства; ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів і кормів, у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин; державної політики з питань земельних відносин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, якості та безпеки сільськогосподарської продукції, насіння і садивного матеріалу, біологічної й генетичної безпеки сільськогосподарських рослин і тварин, родючості ґрунтів (п. 3 Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України, затвердженого Указом Президента України від 23 квітня 2011 р. № 500/2011)¹. Як бачимо, серед вказаного переліку не згадується завдання щодо забезпечення соціального розвитку сільських територій. На наш погляд, такий підхід має бути переглянуто та перше місце відведенне вирішенню проблем, пов'язаних із покращенням умов проживання сільських мешканців та підвищенням їхнього добробуту.

Визначаючи коло завдань даного органу виконавчої влади, необхідно враховувати насамперед положення Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Так, до основних складових державної аграрної політики даний нормативно-правовий акт

¹ Про Міністерство аграрної політики та продовольства України : Указ Президента України від 23 квіт. 2011 р. № 500/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 31. Ст. 132.

відносить комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій (ст. 1). Крім того, слід зазначити, що серед інших завдань центральних органів виконавчої влади, правонаступником яких стало Мінагрополітики та продовольства України, завжди передбачались завдання щодо розв'язання проблем соціального розвитку села. Так, у Положенні про Міністерство сільського господарства і продовольства, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 1993 р. № 781¹, передбачалась необхідність розроблення державних програм соціального розвитку села, формування демографічної політики, здійснення заходів щодо соціального захисту сільського населення (п. 3). Розроблення та координація виконання загальнодержавних, регіональних програм, поточних планів економічного і соціального розвитку галузей агропромислового комплексу, соціальної сфери села передбачались і Положенням про Міністерство агропромислового комплексу України, затвердженим Указом Президента України від 15 листопада 1997 р. № 1282/97² (п. 3). Дещо інший перелік завдань у цій сфері встановлювався Положенням про Міністерство аграрної політики, затвердженим Указом Президента України від 7 червня 2000 р. № 772/2000³. Встановлювалась участь міністерства у формуванні та реалізації соціальної політики в сільській місцевості; координації діяльності органів виконавчої влади з питань реалізації державної аграрної політики, соціальної політики в сільській місцевості (п. 3).

¹ Про затвердження Положення про Міністерство сільського господарства і продовольства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 верес. 1993 р. № 781 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 385 від 30 берез. 1998 р.). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/781-93-%D0%BF>.

² Про Положення про Міністерство агропромислового комплексу України: Указ Президента України від 15 листоп. 1997 р. № 1282/97 (втратив чинність на підставі Указу Президента України № 772/2000 від 7 червн. 2000 р.). URL.: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1282/97>.

³ Питання Міністерства аграрної політики: Указ Президента України від 7 черв. 2000 р. № 772/2000 (втратив чинність на підставі Указу Президента України № 500/2011 від 23 квіт. 2011р.) // *Офіційний вісник України*. 2000. № 23. Ст. 933.

До нещодавнього часу¹ в Мінагрополітики та продовольства України залишалися деякі повноваження у сфері соціального розвитку села. Так, зокрема, до них можна віднести: забезпечення реалізації державної політики в галузі освіти, професійної підготовки кадрів для агропромислового виробництва та рибного господарства; видача випускникам вищих аграрних навчальних закладів, які уклали договір про обов'язкове відпрацювання після закінчення навчання, направлення на роботу на сільськогосподарських підприємствах; проведення моніторингу стану забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури сільських територій, розроблення і здійснення заходів, спрямованих на їх комплексний розвиток, та внесення на розгляд Кабінету Міністрів України відповідних пропозицій; узагальнення інформації щодо відшкодування з державного бюджету сільськогосподарським підприємствам і організаціям витрат власних коштів, витрачених ними на будівництво об'єктів соціально-культурної сфери, житла та інженерних комунікацій; сприяння розвитку фізичної культури і спорту в сільській місцевості, організації оздоровлення та відпочинку дітей працівників агропромислового комплексу (п. 4).

Аналіз зазначених нормативно-правових актів свідчить про те, що компетенція міністерства поширюється в основному на сферу сільськогосподарської освіти (підготовку та перепідготовку кадрів для села) й організацію дорадчої діяльності. Що ж стосується безпосередньо розв'язання соціальних проблем сільських територій, то їм практично не приділяється увага. Взагалі ж проаналізувати результати діяльності міністерства в напрямі соціального розвитку сільських територій досить складно, зважаючи на відсутність будь-якої офіційної інформації з даного питання.

З метою забезпечення координації діяльності міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади та наукових установ, пов'язаної з виконанням Державної цільової програми розвитку українського

¹ Міністерство ліквідовано на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2019р. № 829 «Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади». URL: <https://www.kmu.gov.ua>

села на період до 2015 р., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, при Кабінеті Міністрів України був створений тимчасовий консультативно-дорадчий орган — Міжвідомча координаційна рада з питань розвитку сільських територій. Відповідно до покладених на неї завдань рада проводить аналіз виконання завдань і заходів вищезазначеної Програми та за його результатами вносить в установленому порядку Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо досягнення мети Програми; вживає заходів у межах своїх повноважень для організації виконання міністерствами, іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади й науковими установами завдань і заходів Програми; сприяє Мінагрополітики та продовольства України у здійсненні контролю за виконанням завдань і заходів Програми; бере у межах своїх повноважень участь у розробленні проектів державних цільових і галузевих програм з питань розвитку сільських територій; розглядає проекти законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань розвитку сільських територій і готує свої висновки; розглядає пропозиції центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування й наукових установ, аналізує результати їх діяльності, пов'язаної з виконанням завдань і заходів Програми, та подає Кабінетові Міністрів України відповідну інформацію (п. 4 Положення про Міжвідомчу координаційну раду з питань розвитку сільських територій, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2008 р. № 1124)¹. Створення такої ради, як впливає з її назви та аналізу повноважень, мало б забезпечити координацію діяльності різних органів виконавчої влади (зокрема, Міністерства економічного розвитку і торгівлі; Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства; Міністерства соціальної політики; Міністерства інфраструктури; Міністерства освіти і науки, молоді та спорту; Міністерства охорони здоров'я; Міністерства культури України), які наділені певними повноваженнями у даній сфері, зокрема визначені в ролі співвиконавців

¹ Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку сільських територій : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2008 р. № 1124. *Офіційний вісник України*. 2008. № 100. Ст. 3315.

Програми. Однак, судячи з інформації, оприлюдненої Рахунковою палатою України про хід виконання заходів, передбачених Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р.¹, можна стверджувати, що Міжвідомча координаційна рада з питань розвитку сільських територій не забезпечує виконання покладених на неї завдань. Взагалі ж налагодження ефективної взаємодії між органами виконавчої влади навряд чи є можливим у рамках консультативно-дорадчого органу.

Недовго в нашій країні діяв Державний комітет України із соціального розвитку села як центральний орган державного управління, підвідомчий Кабінету Міністрів України, що входив до складу агропромислового комплексу. Його головними завданнями визначались: розроблення пріоритетних напрямів і національних програм соціального розвитку села та координація діяльності всіх міністерств і відомств України, Ради Міністрів Кримської АРСР, облвиконкомів з виконання цих програм; підготовка пропозицій до проектів республіканського бюджету та індикативних рекомендацій (прогнозів) щодо розвитку матеріально-технічної бази соціально-культурної сфери в сільській місцевості, поліпшення умов проживання й побуту на селі, захисту законних інтересів сільського населення в умовах ринкових відносин; організація науково-дослідних робіт, складання прогнозів демографічної ситуації; створення й використання фондів соціального призначення; створення й підтримка підприємств і організацій, що забезпечують вирішення соціальних питань на селі; розвиток науково-технічного й економічного співробітництва із зарубіжними країнами; надання методичної допомоги й консультацій міністерствам і відомствам України, Раді Міністрів Кримської АРСР, облвиконкомам, підприємствам, організаціям та іншим формуванням у розв'язанні соціальних проблем на селі; розроблення й запровадження нормативів щодо забезпечення сільського населення товарами соціального призначення, культурними, медичними та іншими послугами;

¹ Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року]. *Рахункова палата України*. відп. за вип. : М.Я. Шулежко, Г.А. Шах. 2013. 31 с.

організація виконання в межах своєї компетенції Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України», інших нормативно-правових актів з питань соціального розвитку села та соціального захисту сільського населення (п. 3 Положення про Державний комітет України по соціальному розвитку села, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 1991 р. № 351)¹. Таким чином, Державний комітет України по соціальному розвитку села був наділений широким колом повноважень у зазначеній сфері, включаючи і повноваження щодо координації діяльності інших органів виконавчої влади в процесі виконання програм соціального розвитку села. Практично зазначений орган здійснював управління економічною, соціальною, демографічною, гуманітарною політикою на селі. На наш погляд, створення єдиного центрального органу виконавчої влади для вирішення комплексу соціальних проблем села могло б дати позитивні результати.

З метою забезпечення ефективного і збалансованого розвитку сільських територій, підвищення рівня та якості життя сільських мешканців у науковій літературі пропонується сконцентрувати повноваження й відповідні ресурси щодо реалізації політики розвитку сільських територій у рамках загального управлінсько-координувального органу — Агенції розвитку сільських територій². Але, враховуючи важкі реалії сьогодення та процес проведення адміністративної реформи в Україні, потрібно обмежитись уже існуючою системою центральних органів виконавчої влади. Тому достатнім, на наш погляд, є розширення повноважень Департаменту науково-освітнього забезпечення АПВ і розвитку сільських територій Міністерства аграрної політики та продовольства України в напрямі забезпечення соціального розвитку сільських територій.

Зважаючи на брак коштів у державному та місцевих бюджетах, у

¹Про затвердження Положення про Державний комітет України по соціальному розвитку села: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 груд. 1991 р. № 351 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 781 від 18 верес. 1993 р.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/351-91-%D0%BF>.

²Чухно І.А. Механізм державного управління розвитком сільських територій України : дис. ... канд. наук з держ. управління : Харків, 2010. С. 131–132.

вирішенні проблем соціального розвитку села значно підвищується роль сільськогосподарських підприємств. Так, В.І. Прокопа зазначає, що їх соціальна діяльність, по-перше, була й залишається спрямованою на задоволення потреб не тільки своїх працівників, а й інших сільських жителів. Адже, будуючи школи, заклади культури, охорони здоров'я, інженерні мережі тощо, сільськогосподарські підприємства забезпечують поліпшення умов обслуговування всіх мешканців певного поселення, а не лише членів свого господарства. Це ж відбувається і під час надання послуг щодо ведення особистих господарств, підвезення дітей до школи, забезпечення селян паливом, товарами першої необхідності і т.ін. По-друге, сільськогосподарські підприємства дбають не тільки про поліпшення обслуговування сільського населення, а й у багатьох випадках створюють ті мінімальні умови життєдіяльності, які в містах забезпечуються державою. Особливо важливим є надання послуг, у тому числі матеріальної допомоги пенсіонерам¹.

Останнім часом сільськогосподарські підприємства активніше беруть участь у вирішенні соціальних проблем села, на що звертається увага в юридичній літературі. Вони дедалі частіше стали брати на свій баланс об'єкти соціально-побутового призначення, відновлюють їх роботу, забезпечують їх модернізацію, покращуючи тим самим життя в сільській місцевості. Показово, що такі процеси відбуваються, незважаючи на відсутність у національному аграрному законодавстві приписів щодо зобов'язання таких підприємств вирішувати питання соціального розвитку села².

Яскраво виражена соціальна спрямованість характерна для таких суб'єктів господарювання, як сільськогосподарські кооперативи. Так, вони зобов'язані дбати про вирішення соціальних проблем села, оскільки одним із важливих міжнародних принципів кооперації є піклування про суспільство,

¹ Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ: Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 113.

² Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. за ред. Ю.С. Шемшученка. Харків: Право, 2008. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. 2008. С.53.

тобто «одночасно із зосередженням уваги на задоволенні потреб і побажань своїх членів, кооперативи працюють на розвиток тих громад, які їх оточують»¹. Зважаючи на те, що особиста трудова участь у діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів є обов'язком їх членів, ці суб'єкти господарювання сприяють вирішенню проблеми безробіття на селі. Крім того, одним з їх головних завдань залишається «розвиток трудової та соціальної активності членів, зростання їх матеріального добробуту, культурного рівня та професійної майстерності»².

Після прийняття Цивільного³ та Господарського кодексів України, а також Закону України «Про кооперацію», у науковій літературі було поставлено «питання про доцільність існування в системі нормативних актів, які регулюють діяльність кооперативів, Закону «Про сільськогосподарську кооперацію»»⁴ з посиланням на ту обставину, що в Законі України «Про кооперацію» не виділено такого виду кооперативів, як сільськогосподарські. На жаль, подальший розвиток законодавства в даній сфері підтверджує цю позицію. Так, діюча редакція Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»⁵ «звужила межі механізму аграрно-правового регулювання, надавши пріоритет господарсько-правовому регулюванню»⁶. Тепер даний Закон складається з 16 статей, тоді як його стара редакція містила 38 статей. Крім того, загальні принципи, поняття та норми утворення, забезпечення функціонування, управління та ліквідації сільськогосподарського кооперативу та кооперативних об'єднань, контроль за їх діяльністю, права та обов'язки їх членів, формування майна, фондів, цін і тарифів на продукцію та послуги, а

¹ Кооперативне право : підруч. для студ. вузів. за ред. В.І. Семчика. Київ: Ін Юре, 1998. С. 300.

² Демьяненко В.В. Крестьянские производственные кооперативы. Правовые вопросы создания и деятельности. Саратов : Саратов. гос. акад. права Мин-ва образования РФ, 2001. С. 26.

³ Цивільний кодекс України від 16 січн. 2003р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

⁴ Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : [моногр.]. Київ: ДП Юрид. вид-во «Аста», 2004. С. 152.

⁵ Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» : Закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 50. Ст. 698.

⁶ Єрмоленко В.М. Проблемні новації сучасного аграрного законодавства. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права* : круглий стіл, 24 трав. 2013 р. : зб. матеріалів / за ред. М.В. Шульги, Д.В. Саннікова. Харків: Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» : Нац. академія правових наук України, 2013. С. 20.

також трудові відносини в таких кооперативах та об'єднаннях регулюються Законом України «Про кооперацію» (п. 2 ст. 2 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»).

Незважаючи на те, що в новій редакції даного Закону виокремлено розділи, присвячені окремим типам сільськогосподарських кооперативів, чітко відстежується тенденція щодо нівелювання ролі виробничих кооперативів, на що неодноразово зверталася увага науковців. Так, на думку В.Ю. Уркевича, положення даного Закону спрямовані на «повне занедбання кооперації виробничої»¹; В.М. Єрмоленко зазначає, що «...відбулося практичне перепрофілювання сільськогосподарської кооперації з безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції на обслуговування сільськогосподарської діяльності»². На практиці знищення сільськогосподарської виробничої кооперації триває вже більше десяти років. Так, у 2000 р. Міністерство аграрної політики України прийняло рішення про примусову ліквідацію сільськогосподарських виробничих кооперативів (п. 1 Організаційних заходів щодо поглиблення реформування аграрного сектору економіки в осінньо-зимовий період 2000–2001 років, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 28 вересня 2000 р.³). Положення зазначеного документа порушували ряд нормативних приписів, зокрема, право громадян на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42 Конституції України), право сільськогосподарських товаровиробників на вільний вибір форм власності і напрямів трудової та господарської діяльності (ст. 15 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»), а також принцип невтручання органів виконавчої влади у вибір форм господарювання та

¹ Уркевич В.Ю. Новели правового регулювання сільськогосподарської кооперації в Україні. *Науковий вісник НАУ*. 2013. № 182, ч. 1. С. 81.

² Єрмоленко В.М. Проблемні новації сучасного аграрного законодавства. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права* : круглий стіл, 24 трав. 2013 р. : зб. матеріалів. за ред. М.В. Шульги, Д.В. Саннікова. Харків: Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» : Нац. академія правових наук України, 2013. С. 20.

³ Про заходи щодо поглиблення реформування аграрного сектора економіки в осінньо-зимовий період 2000–2001 рр. на виконання доручень Президента України від 18.09.2000 р. № 1-14/1129 та Кабінету Міністрів України від 19.09.2000 р. № 15568/2: Наказ Міністерства аграрної політики України від 28 верес. 2000 р. № 197. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN2181.html.

господарську діяльність суб'єктів підприємництва (ч. 3 ст. 2 Закону України від 18 січня 2001р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років»¹). Зважаючи на вищезазначене, цей наказ підлягав скасуванню в частині, що суперечила чинному законодавству та порушувала вказані права громадян. Однак процес ліквідації сільськогосподарських виробничих кооперативів так і не був зупинений. Крім того, негативне ставлення законодавця до розвитку сільськогосподарської виробничої кооперації опосередковано проявляється й у прийнятті нормативно-правових актів, спрямованих виключно на підтримку інших типів сільськогосподарських кооперативів, зокрема обслуговувальних².

Таким чином, сучасний стан законодавства про сільськогосподарську кооперацію свідчить про те, що сільськогосподарські виробничі кооперативи не тільки залишаються поза межами державної підтримки, а й взагалі не мають права на існування. Зазначений підхід є неприпустимим і таким, що негативно впливатиме на подальший розвиток не тільки сільськогосподарського виробництва, а й соціальної сфери села. Тому, на наш погляд, необхідним є забезпечення на законодавчому рівні сприятливих умов для діяльності зазначених суб'єктів господарювання.

Отже, роль аграрного права як галузі права має полягати в забезпеченні належного правового регулювання не тільки відносин, пов'язаних з організацією сільськогосподарського виробництва, а й відносин соціального розвитку села³. Відносини соціального розвитку села повинні розглядатися як невід'ємна та обов'язкова складова предмета аграрного права.

¹ Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років : Закону України від 18 січ. 2001 р. № 2238-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 11. Ст. 52.

² Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003–2004 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 груд. 2002 р. № 1858 // *Офіційний вісник України*. 2002. № 51. Ст. 2293 ; Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 черв. 2009 р. № 557 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 704 від 7 лип. 2011 р.). *Офіційний вісник України*. 2009.— № 42. Ст. 1408.

³ Гафурова О.В. Відносини соціального розвитку села як складова предмету аграрного права. *Правничий вісник університету «КРОК»* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 6. С. 57.

1.3. Інститут соціального розвитку об'єднаних територіальних громад села як основа аграрного права

У кожній галузі права формується загальногалузевий загальнофункціональний інститут, норми якого складають субстанцію галузі, її основу¹. Сьогодні такою цементуючою основою аграрного права має стати інститут соціального розвитку села, нормами якого регулюється комплекс суспільних відносин, спрямованих на збереження сільської поселенської мережі, створення гідних умов для проживання в сільській місцевості, розв'язання проблем безробіття на селі та забезпечення достатнього життєвого рівня сільського населення. Адже забезпечення високого рівня соціального розвитку села сприяє не тільки відродженню селянства, а є запорукою продовольчої безпеки країни, одним з основних чинників для постійного економічного зростання.

З початку 90-х років у системі сільськогосподарського права В.С. Шелестовим було запропоновано виділяти інститут правового регулювання відносин соціально-культурного розвитку села². В аграрному праві цей інститут не отримав єдиної уніфікованої назви. Так, у юридичній літературі зустрічаються такі назви: інститут правового забезпечення соціального розвитку суб'єктів аграрного підприємництва³; комплексний аграрно-правовий інститут пріоритетного соціального розвитку села⁴; інститут правових засад соціального розвитку села⁵ тощо. Хоча останнім часом у межах аграрно-правової науки дедалі більше уваги стало приділятися проблемам соціального розвитку села, аграрне право як правонаступник колгоспного та сільськогосподарського права продовжує залишатися орієнтованим насамперед на належне правове забезпечення виробництва сільськогосподарської

¹ Абдулаев М.И., Комаров С.А. Проблемы теории государства и права : учеб.СПб. : Питер, 2003. С. 337.

² Шелестов В.С. Предмет і система аграрного права : конспект лекції. Харків: УкрЮА. С. 14.

³ Аграрне право України : підруч. за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 35.

⁴ Аграрне право України. за ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 17.

⁵ Бондар О.Г. До питання про зміст інституту правового регулювання соціального розвитку села. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села* : міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ІДП ім. В.М. Корецького, 2007. С. 68.

продукції, а вже потім — на врегулювання відносин у сфері забезпечення соціально-побутових потреб населення, яке проживає у сільській місцевості та здійснює таке виробництво. Взагалі ж можна погодитись із думкою В.Л. Мунтяна та В.В. Носіка, які вказують на традиційну консервативність науки аграрного права, що зумовило ситуацію, за якої багато нових аграрно-правових інститутів просто не знайшли свого відображення в його традиційній системі¹.

Для того щоб визначити характерні риси інституту соціального розвитку села, необхідно звернутись до наукових розробок, присвячених вивченню загальнотеоретичних проблем системи права. У правовій доктрині існують різні уявлення про правовий інститут як структурний елемент системи права. Наприклад, він розглядається як «таке угруповання норм права певної галузі чи підгалузі, що регулює конкретний вид чи сторону однорідних суспільних відносин»². Наводяться й інші визначення правового інституту, проте по суті вони аналогічні вказаному³. Аналізуючи теоретичні підходи до розуміння правового інституту, можна дійти висновку, що він складається із сукупності норм, які забезпечують цілісне правове регулювання визначеного різновиду суспільних відносин даної галузі права.

Найбільш повно розкрив дане поняття й виділив ознаки, притаманні правовому інституту, С.С. Алексєєв. На його погляд, правовий інститут — це законодавчо відокремлений комплекс юридичних норм, який забезпечує цілісне регулювання даного різновиду відносин або його сторони. Ознаками правового інституту є однорідність фактичного змісту; юридична єдність (комплексність) норм; законодавча відособленість⁴.

Однорідність фактичного змісту полягає в тому, що кожний правовий

¹ Мунтян В.Л., Носік В.В. Рецензія на підручник «Аграрне право України». *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2005. № 1. С. 151.

² Загальна теорія держави і права : навч. посіб. за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. С. 171.

³ Нерсєсянц В.С. *Общая теория права и государства* : учеб. Москва: Норма : Инфра-М, 2010. С. 430; Енгибарян Р.В., Краснов Ю.К. *Теория государства и права* : учеб. пособие. 2-е изд., пересмотр. и доп. Москва: Норма, 2010. С. 389 ; Марченко М.Н. *Теория государства и права* : учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2011. С. 562.

⁴ Алексєєв С.С. *Проблемы теории права. Основные вопросы общей теории социалистического права* : курс лекций : в 2 т. Свердловск : Свердловск. юрид. ин-т, 1972. Т. 1. 1972. С. 139-140.

інститут регулює суворо визначений різновид суспільних відносин, що охоплюються даною галуззю¹. Що стосується інституту соціального розвитку села, то його нормами регулюється комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з облаштуванням сільських територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільного розвитку кожного селянина². При цьому не втрачається ознака однорідності фактичного змісту, адже весь комплекс даних суспільних відносин спрямований на покращення рівня життя сільського населення. Також зазначений інститут характеризується спеціальними принципами, до яких можуть бути віднесені: принципи пріоритетності соціального розвитку сільських територій, державної підтримки розвитку соціальної інфраструктури села, підвищення життєвого рівня селян, надання соціально-побутових послуг сільським мешканцям на пільгових засадах та інші. Юридична єдність інституту полягає в тому, що норми, які його утворюють, сприймаються як єдиний комплекс, цілісна система³.

В аграрно-правовій літературі виділяють такі групи норм, які можуть бути включені до інституту соціального розвитку села: а) норми-принципи та вихідні засади даного правового інституту; б) норми, що регулюють порядок розроблення та реалізації державних і місцевих цільових соціальних програм для села; в) норми, що закріплюють джерела фінансування соціального розвитку села; г) норми, що визначають правовий режим об'єктів соціальної сфери села; ґ) норми, що встановлюють правові засади житлового, комунального та шляхового будівництва на селі; д) норми, що регулюють соціально-трудова відносини; є) норми щодо забезпечення освітянських, наукових і науково-технічних потреб села; є) норми, що забезпечують право селян на охорону здоров'я та належне медичне і спортивно-оздоровче

¹ Там само. С. 140.

² Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Харків: Право, 2007. С. 36–37.

³ Алексеев С.С. Проблемы теории права. Основные вопросы общей теории социалистического права : курс лекций : в 2 т. Свердловск : Свердловск. юрид. ин-т, 1972. Т. 1. 1972. С. 140.

обслуговування; ж) норми щодо реалізації права сільських мешканців на участь у культурному житті; з) норми, що регламентують побутове обслуговування селян; и) норми, покликані регулювати відносини щодо соціального обслуговування окремих (особливо вразливих) категорій сільського населення; і) норми, що визначають способи захисту, гарантії соціальних прав і законних інтересів селян¹. Тобто інститут соціального розвитку села формують норми, які регулюють неоднорідні та відносно самостійні суспільні відносини. Проте за своїм змістом, як уже зазначалось вище, ці відносини є спорідненими, адже спрямовані на забезпечення належних умов проживання в сільській місцевості. Інакше кажучи, ці відносини об'єднує їх спільне призначення та мета їх функціонування.

Окремо слід звернути увагу на те, що відносини соціального розвитку села регулюються не тільки нормами аграрного права, а й інших галузей, зокрема цивільного, трудового, земельного, фінансового тощо. Функціонування цих норм у межах аграрно-правового інституту обумовлене специфікою соціальної сфери села. Як слушно зазначав Ф.М. Раянов, специфіку тієї чи іншої сфери суспільного життя можна розглядати як об'єктивний, системоутворювальний чинник правових спільностей [с. 12]². Наприклад, норми, що встановлюють правові засади кредитування сільських забудовників, є нормами фінансового права, але їх прийняття визвано необхідністю врахування особливостей у правовому регулюванні відносин, які складаються в соціальній сфері на селі.

Зважаючи на вищезазначене, необхідно говорити про комплексний характер інституту соціального розвитку села. Він проявляється, по-перше, у наявності комплексу норм, які регулюють неоднорідні та відносно самостійні суспільні відносини. У науковій літературі зазначається, що окрема правова норма ізольовано ефективно регулювати суспільні відносини не здатна, а в багатьох випадках регулювати їх взагалі не може. У юридичних інститутах

¹ Бондар О.Г. Знач. пр. С. 69.

² Раянов Ф.М. Предмет и система сельскохозяйственного права : учеб. пособие. Уфа : Изд-во Башкир. ун-та, 1980. 80 с.

дуже багато норм, які поза системою з іншими нормами втрачають свій сенс та регулювальну здатність.¹ Наприклад, в інституті соціального розвитку села є правова норма, яка регулює збереження й розвиток сільської поселенської мережі (ст. 10 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Проте практично неможливо визначити здатність цієї норми врегулювати відповідні відносини, якщо розглядати її відокремлено від інших норм, що формують інститут соціального розвитку села. По-друге, зазначений інститут складається не тільки з комплексу аграрно-правових норм, а й норм інших галузей права, що відбивають специфіку соціальної сфери села. Таким чином, у даному випадку термін «комплексний» застосовується лише для позначення функціональної однорідності суспільних відносин, які регулюються комплексом норм, що формують інститут соціального розвитку села. Взагалі ж «наявність комплексних інститутів пояснюється тим, що відносини, які регулюються галуззю права, не є однорідними. У галузі права завжди існують певні відносини, які вирізняються за формою, але тісно пов'язані з іншими за призначенням»². По-третє, необхідно вважати комплексними й ті інститути, з яких формується комплексна галузь права. Усі ті характеристики галузей, які можуть бути сформульовані щодо комплексних галузей, повністю поширюються і на їх інститути³. Таку «комплексність» необхідно розглядати як внутрішню властивість цього правового інституту, обумовлену його входженням до комплексної галузі права. Щодо визнання аграрного права комплексною галуззю права, то необхідно зазначити, що в науковій літературі не склалося з цього приводу єдиної думки. Автор даної роботи не ставить за мету розглянути вказану проблему, тим більше, що детальний аналіз цього питання здійснив у своєму дослідженні В.М. Єрмоленко⁴. Зазначимо лише, що

¹ Филимонов В.Д. Филимонов О.В. Институт права. Институт уголовного права. Москва: Юриспруденция, 2014. С. 66.

² Сырых В.М. Теория государства и права : учеб. для вузов. 5-е изд., стереотип. Москва: Юстицинформ, 2006. С. 238.

³ Алексеев С.С. Структура советского права. Москва: Юрид. литература, 1975. С. 160.

⁴ Єрмоленко В.М. Доктринальні проблеми сучасного аграрного права. *Правова доктрина України*: у 5 т. редкол.: В.Я. Тацій (голова) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2013. Т. 4 :

поділяємо думку науковців з приводу комплексної природи аграрного права¹.

Законодавча відособленість свідчить про те, що інститути отримують зовнішнє закріплення в нормативно-правових актах. Більше того, на думку В.Ю. Уркевича, про складення того чи іншого правового інституту в аграрному праві слід вести мову передусім у разі існування відповідних аграрно-правових норм, закріплених на рівні закону. Такі норми мають становити основу відповідного правового інституту, бути його серцевиною, навколо якої об'єднуються норми права, вміщені в інших нормативно-правових актах, зокрема підзаконних². Слід зазначити, що система аграрного законодавства у цій сфері практично сформована, хоча й потребує значного вдосконалення, про що вже зазначалось у підрозділі 1.3.

Коли правовий інститут формується стосовно визначеного предмета, такого роду інститут може бути названий предметним³. При цьому предметом регулювання є конкретна відокремлена група суспільних відносин⁴. Що стосується інституту соціального розвитку села, таким предметом є комплекс суспільних відносин, спрямованих на збереження і розвиток сільської поселенської мережі та поступове підвищення рівня і якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування й гарантування реалізації основних

Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. 2013. С. 736–775.

¹ Єрмоленко В.М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. : зб. наук. пр. за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 11; Статівка А.М. Аграрне право та законодавство України: теоретичні проблеми розвитку. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика* : [моногр.]; за ред. А.М. Статівки. Харків: ФІНН, 2010. С. 11; Шемшученко Ю.С., Семчик В.И. Проблемы развития аграрного права Украины в условиях рыночной экономики. *Актуальные проблемы правового регулирования аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве* : междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред Г.Е. Быстров, В.Ф. Понька. Москва: РУДН, 2010. С. 77; Козырь М.И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. С. 69; Носік В.В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права* : міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю доктора юрид. наук, проф., акад. АПрН України В.З. Янчука, 26–27 трав. 2005 р., м. Київ : матеріали конф. / за ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ : Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 107.

² Уркевич В.Ю. Про аграрно-правові інститути. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України* : міжнар. наук.-практ. конф., 25 трав. 2011 р., м. Київ. Київ: Вид-во географ. літератури «Обрії», 2011. С. 47–48.

³ Алексеев С.С. Структура советского права. Москва: Юрид. литература, 1975. С. 141.

⁴ Филимонов В.Д., Филимонов О. В. Институт права. Институт уголовного права. Москва: Юриспруденция, 2014. С. 83.

соціально-економічних і культурних прав.

З метою визначення структури зазначеного правового інституту та його основних характеристик доцільно, на наш погляд, застосувати системний підхід та розглянути інститут соціального розвитку села як цілісну й відкриту систему. Відкритість є ознакою будь-якої системи, що розвивається. Відкритість системи означає, що її структурні елементи взаємодіють не лише між собою, а й з іншими зовнішніми системами правового і неправового характеру через інформаційний обмін¹. За її рахунок відбуваються процеси внутрішньої впорядкованості. Правовий інститут як система може не тільки поповнюватись нормами, прийняття яких має сприяти більш чіткому регулюванню зазначених відносин, а й «запозичувати» норми інших інститутів і галузей права. Щодо поняття цілісності, то воно стосується не стільки самої системи, скільки способу її дослідження. У цьому сенсі вона є вираженням особливого опису системи в цілому, відмінного від опису її елементів...².

В основу характеристики даного правового інституту нами покладено тезу, що «специфічною для системного підходу є проблема породження якостей цілого із якостей елементів і, навпаки, породження якостей елементів із характеристик цілого»³. Це дає підстави стверджувати, що на правовий інститут, як один з елементів системи права, можуть бути поширені ознаки, притаманні останній. Ними є: структурованість, інтегрованість, організованість, багаторівневність та об'єктивність⁴. Розглянемо, як саме вказані ознаки можуть проявлятися в даному конкретному інституті права.

За своєю внутрішньою структурою цей інститут є складним. У його складі можна виокремити два субінститути. Перший включає впорядковану сукупність юридичних норм, що регулюють відносини з облаштування сільських територій, другий — що регулюють відносини, спрямовані на задоволення соціально-побутових потреб селян. У єдиний правовий інститут їх

¹ Єрмоленко В.М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : [моногр.]. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 44.

² Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. С. 186.

³ Там само. С. 103.

⁴ Енгибарян Р.В., Краснов Ю.К. Знач. пр. С. 376–378.

об'єднують загальні норми: норми-принципи; норми, що регулюють порядок розроблення та реалізації державних і місцевих цільових соціальних програм для села; норми, що закріплюють джерела фінансування соціального розвитку села, тощо.

У науковій літературі пропонується вважати правові норми щодо соціального розвитку села підгалуззю аграрного права¹. На наш погляд, така думка є передчасною. Адже від об'єднання інститутів, яким до речі і є підгалузь, субінститути відрізняються тим, що у їх змісті завжди є значний нерозподілений за субінститутами «залишок», який не зводиться до єдиних лише загальних норм². Інститут соціального розвитку села такі норми містить. Зокрема, поза межами його субінститутів залишаються норми, які регулюють порядок розроблення та реалізації державних і місцевих цільових соціальних програм для села; норми, що закріплюють джерела фінансування соціального розвитку села; норми, які стосуються компетенції органів місцевого самоврядування на сільських територіях, тощо.

Крім того, у складі підгалузі має перебувати загальний інститут або принаймні асоціація загальних норм³. Виділити такий інститут поки що не видається можливим, оскільки саме норми-принципи та вихідні засади даного правового інституту в законодавстві не розроблені. Взагалі ж виокремлення підгалузей відбувається, як правило, зі складу традиційних галузей права. Зокрема, підгалуззями цивільного права є житлове й авторське; фінансового — податкове; адміністративного — муніципальне.

Як і кожній цілісній системі, інституту соціального розвитку села притаманна така ознака, як інтегрованість. Першим із науковців виділив інтегрований правовий інститут Я.Я. Страутманис. Так, розглядаючи інститут права колгоспної власності, він зазначав: інтегрований правовий інститут об'єднує норми двох або більше галузей радянського права й дає можливість

¹ Латишева В.В. Проблеми формування інституту права та інституту законодавства житлово-комунального господарства на селі. *Держава і право* : зб. наук. пр. ; вип. 52. Київ. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. С. 399. (Серія : Юридичні і політичні науки).

² Алексеев С.С. Структура советского права. Москва: Юрид. литература, 1975. С. 152.

³ Алексеев С.С. Там само. С. 155.

більш повно, всебічно та ефективно регулювати відповідні майнові відносини, оскільки в інтегрованих інститутах можливе більш тісна та гармонійна взаємодія правових норм, що належать до різних галузей¹. Отже, саме інтегрованість забезпечує стійкий взаємозв'язок між різними елементами цього інституту як складовими комплексності та об'єднує їх у єдине ціле. Іншими словами, інтегрованість характерна для всіх комплексних утворень, які складають цілісну систему, тобто для всіх правових інститутів. Розвиваючи думку В.М. Єрмоленка відносно особливостей аграрного права як галузі права², слід зазначити, що комплексність та інтегрованість є нічим іншим, як атрибутивними ознаками, що виокремлюють інститут соціального розвитку села.

Організованість забезпечує об'єднання окремих елементів інституту в єдине ціле не механічно, не випадково, а органічно, на підставі суворо визначених зв'язків³. Тому інститут соціального розвитку села — це впорядкована правова єдність, що складається з органічного комплексу відносин, спрямованих на забезпечення належних умов проживання в сільській місцевості.

Наступною ознакою системи норм, які формують інститут соціального розвитку села, є багаторівневність. Вона проявляється у структурі даного інституту. Структура системи може характеризуватися як по «горизонталі» (коли мають на увазі зв'язки між однотиповими, однопорядковими компонентами системи), так і по «вертикалі»⁴. На горизонтальному рівні, як уже зазначалось вище, інститут складається із субінститутів та сукупності відповідних норм, які не увійшли до їх складу. Вертикальна структура враховує різну юридичну силу правових норм, тобто вони перебувають між собою у відносинах ієрархії.

Зважаючи на відкритість інституту соціального розвитку села, доцільно

¹ Страутманис Я.Я. Правовое регулирование имущественных отношений колхозов. Рига : Зинатне, 1970. С. 115.

² Аграрне право України : підруч. за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 46.

³ Енгибарян Р.В., Краснов Ю.К. Знач. пр. С. 377.

⁴ Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. С. 135.

було б виділити й таку його ознаку, як об'єктивність. Ця характеристика означає, що норми зазначеного правового інституту відбивають ті процеси, які склалися в соціальній сфері на селі. Утім у даному разі необхідно звернути увагу на суперечності між дійсністю та правовими гарантіями, встановленими законодавством у даній сфері. Як слушно зазначає Т.О. Коваленко, ефективність нормативно-правових актів у цій сфері низька, визначені в них заходи, спрямовані на подолання кризового стану в соціальній сфері села, практично не мають відповідних механізмів реалізації¹. Так, на сьогодні інститут соціального розвитку села залишається, на жаль, одним із найбільш декларативних.

Отже, головним системоутворювальним чинником, який обумовив виділення зазначеного комплексу нормативних приписів у єдиний правовий інститут, є особливості даного різновиду суспільних відносин, які складаються в соціальній сфері села. Нормами цього інституту регулюється комплекс суспільних відносин, спрямованих на збереження й розвиток сільської поселенської мережі та поступове підвищення рівня і якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування реалізації основних соціально-економічних і культурних прав.

Інститут соціального розвитку села має комплексний та інтегрований характер. За своєю структурою — це складний і багаторівневий предметний правовий інститут².

На жаль, норми, з яких складається даний правовий інститут, у більшості своїй залишаються нереалізованими на практиці. Таке ігнорування соціальних проблем села може призвести до знищення селянства як соціальної верстви населення... Вивчення принципів, на підставі яких функціонує даний правовий інститут, дасть змогу провести дослідження механізму правового регулювання відносин у сфері соціального розвитку села та запропонувати шляхи його вдосконалення.

¹ Коваленко Т.О. Реформування аграрних відносин в Україні: соціально-правові проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12 (62). С. 85.

² Гафурова О.В. Теоретико-правові підходи до визначення інституту соціального розвитку села. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 280.

У теоретико-правовій літературі, залежно від сфери поширення дії, виділяють: загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи окремих інститутів права. Перші з них поширюються на всю систему права і окреслюють її характер, зміст, найважливіші її риси¹. Міжгалузеві, галузеві принципи та принципи окремих інститутів права виводяться здебільшого з предмета й методу правового регулювання; вони завжди розглядаються в системі із загальноправовими принципами як певне відбиття останніх².

На сучасному етапі розвитку аграрно-правової науки підвищився науковий інтерес до вивчення галузевих принципів аграрного права³. Як зазначає В.М. Єрмоленко, вони відіграють дуже важливу роль. По-перше, існування принципів аграрного права дає змогу досягти уніфікації механізму правового регулювання аграрних відносин за рахунок уникнення колізійності нормативно-правових актів аграрного законодавства. По-друге, розроблення нових нормативно-правових актів аграрного законодавства має базуватися на принципах аграрного права і впливати з них. Неврахування основоположних засад, визначених принципами аграрного права, обов'язково призведе до неповного охоплення новоствореним нормативно-правовим актом специфіки аграрних відносин, які він покликаний врегульовувати, і, як наслідок, до його слабкої дієвості. По-третє, існування принципів дає змогу застосувати аналогію права, коли існують аграрні відносини, не врегульовані жодним із чинних аграрних нормативно-правових актів⁴. Як видається, зазначені характеристики притаманні і принципам окремих аграрно-правових інститутів. Адже останні «пов'язані із спеціальними, аграрно-галузевими принципами, ґрунтуються на

¹ Кельман М.С. Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права : підруч. Львів : Новий світ-2000, 2003. С. 288.

² Колодій А.М. Принципи права України : [моногр.]. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 32–33.

³ Савченко Г.І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права : дис. ... канд. юрид. наук : Харків, 2012. 197 с. ; Чабаненко М.М. Роль принципів в аграрному праві. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки* : міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 верес. 2013 р. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 341–344 ; Чабаненко М.М. Призначення принципів аграрного права. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції* : укр.-польськ. наук.-практ. конф., 15 листоп. 2013 р. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 361–364.

⁴ Єрмоленко В.М. Нетрадиційні джерела сучасного аграрного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. № 173, ч. 3. С. 39–40.

них, розкривають їх зміст при регламентуванні конкретних видів аграрних відносин»¹. Зважаючи на те, що в даній роботі здійснюється дослідження соціального розвитку села як аграрно-правового інституту, відповідно й розглядатимуться саме ті принципи, які йому притаманні.

Під принципами інститутів права розуміють основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права². В аграрно-правовій літературі наведене поняття «принципи правового регулювання відносин по соціальному розвитку села», під якими розуміють виражені в нормах права нормативно-керівні ідеї, положення, що регулюють відносини щодо забезпечення сприятливих умов праці, гідного життя і вільного розвитку людини, та визначають зміст цих суспільних відносин³. Крім того, проведено дослідження принципів правового регулювання суспільних відносин у сфері житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села. Вони визначаються як керівні засади правового регулювання суспільних відносин у сфері житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села, які забезпечують доступну й розвинену житлово-комунальну інфраструктуру села, яка відповідає встановленим світовим стандартам та не завдає шкоди навколишньому середовищу⁴. Враховуючи ознаки інституту соціального розвитку села, виокремлені в даному дослідженні, його принципи можна визначити як основоположні ідеї, що об'єднують різномірні норми, спрямовані на поступове підвищення рівня і якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування реалізації основних соціально-економічних і культурних прав.

У російській аграрно-правовій науці перелік принципів соціального розвитку села як правового інституту було запропоновано А.І. Бобильовим. Він

¹ Чабаненко М.М. Роль принципів в аграрному праві. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки* : міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 верес. 2013 р. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 343.

² Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. *Загальна теорія держави та права* : підруч. Львів : Новий світ-2000, 2003. С. 289.

³ Чичкин А.В. *Правовое регулирование социального развития села* : [моногр.]; отв. ред. А.И. Бобылев. Москва: Право и государство, 2005. С. 30.

⁴ Латишева В.В. *Правове регулювання розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села в Україні* : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 94–95.

виділяв такі принципи вказаного інституту: формування в сільській місцевості базових умов соціального комфорту; задоволення першочергової потреби в житлі; соціальна рівність та справедливість; скорочення розриву між містом та селом у рівні забезпеченості об'єктами соціальної сфери; державна підтримка соціального розвитку села; соціальна відповідальність організацій, підприємств, які здійснюють свою діяльність у сільському господарстві¹. О.В. Чичкін виокремив основні принципи правового регулювання соціального розвитку села, до яких включено: принцип встановлення гідних умов життя сільського населення; принцип соціальної рівності; принцип соціальної справедливості; принцип соціальної відповідальності; принцип державної підтримки соціального розвитку села; принцип стійкого соціального розвитку сільських територій і сільського населення; принцип забезпечення захисту соціальних прав сільського населення; принцип адресної підтримки сільського населення з надання соціальних послуг, соціальної допомоги, соціального обслуговування². Зауважимо, що ряд вказаних принципів випливають з норм конституційного законодавства і відповідно поширюються на всю систему права, тобто є загальноправовими (наприклад, принципи соціальної рівності, соціальної справедливості, соціальної відповідальності). Крім того, такі принципи, як принцип соціальної допомоги, соціального обслуговування, забезпечення захисту соціальних прав населення, слід віднести до принципів інших галузей (права соціального забезпечення та права соціального обслуговування).

Серед українських науковців принципи інституту соціального розвитку села досліджувались А.М. Статівкою. Він вважає за доцільне поділити принципи даного правового інституту на загальні та спеціальні. Відповідно до цього важливими загальними принципами є: принцип справедливості; принцип забезпечення соціальних прав людини та громадянина; принцип установа гідних умов життєдіяльності людини; принцип забезпечення соціальної безпеки

¹ Бобылев А.И. Теоретические вопросы правового регулирования социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2007. № 12(36). С. 74.

² Чичкин А.В. Правовое регулирование социального развития села: понятие, особенности, принципы. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 4. С. 48–53.

суспільства; принцип досягнення соціальної захищеності населення; принцип подолання формально-юридичної рівності з метою усунення будь-яких розбіжностей у матеріальному становищі індивідів; принцип взаємної соціальної відповідальності громадян, суспільства і держави¹. До спеціальних принципів науковець відносить: принцип пріоритетності соціального розвитку сільських територій; принцип протекціонізму соціального розвитку села; принцип поєднання місцевих і державних інтересів щодо соціального розвитку села; принцип управління розвитком сільських територій; принцип взаємної соціальної відповідальності громадян, суспільства та держави за послідовний розвиток соціальної сфери села; принцип здійснення судового захисту соціальних прав селян, сільських громад². Зазначена класифікація, на наш погляд, знову ж таки об'єднує загальноправові, міжгалузеві принципи (принцип здійснення судового захисту) та безпосередньо принципи правового інституту.

Загальновідомо, що розрізняють два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) й виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів (змістове закріплення)³. Крім того, не можна виключати випадків, коли принцип права, що склався (стихійно чи цілеспрямовано), сам створює ґрунт для наступного прийняття норми, яка за своїм змістом тотожна даному принципу. У такій ситуації можна стверджувати, що принцип ніби передує нормі, переходить у неї⁴. В.М. Єрмоленко звертає увагу на законодавчо не закріплені принципи, які мають доктринальний характер⁵.

Слід зазначити, що принципи соціального розвитку села не закріплені в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», а також інших нормативно-правових актах, якими регулюються зазначені відносини.

¹ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.] / Харків: Право, 2007. С. 47.

² Статівка А.М. Зазнач. пр. С. 51-57.

³ Колодій А.М. Принципи права України : [моногр.]. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 24.

⁴ Скурко Е.В. Принципы права : [моногр.]. Москва: Ось-89, 2008. С. 60.

⁵ Єрмоленко В.М. Нетрадиційні джерела сучасного аграрного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. № 173, ч. 3. С. 38.

Відповідно вони мають виводитись із загального змісту аграрного законодавства або ж на підставі наукового аналізу сутності відносин соціального розвитку села. З метою підвищення ефективності законодавства, на наш погляд, необхідним є безпосереднє закріплення принципів у нормативно-правових актах. У свою чергу, це сприяє більш правильному їх застосуванню і тлумаченню. Таким чином, принципи даного аграрно-правового інституту мають бути закріплені у спеціальному законодавстві.

Аналізуючи законодавство, яким регулюються відносини соціального розвитку села, а також наукові дослідження у даній сфері, необхідно зазначити, що перелік принципів інституту соціального розвитку села має бути уточнено та розширено. До них слід віднести: принцип пріоритетності соціального розвитку сільських територій; принцип державної підтримки соціального розвитку села; принцип відродження селянства як носія самобутності титульної нації; принцип посилення соціального захисту сільського населення; принцип розширення сфери зайнятості сільського населення; збереження сільської поселенської мережі; принцип підвищення ролі органів місцевого самоврядування в управлінні сільськими територіями.

Зупинимось на більш докладній характеристиці вказаних принципів. Сутність першого з них, як слушно зазначає А.М. Статівка, полягає в першочерговості вирішення соціальних проблем села, мешканців, які проживають на сільських територіях. Іншими словами, забезпеченню сприятливих загальних умов життєдіяльності населення та підвищення якості життя на селі, комплексному розвитку інфраструктури сільських територій державою надається переважне значення¹. Адже відродження сільського господарства неможливе без створення комфортних умов для роботи і проживання селян, надання їм доступних і якісних соціальних послуг.

Пріоритетність розвитку села означає першочерговість вирішення його економічних і соціальних проблем, орієнтацію народного господарства на прискорений розвиток продуктивних сил сільської місцевості, подолання

¹ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Харків: Право, 2007. С. 51.

відсталості її соціальної сфери. Результатом цього має бути: формування багатогалузевих виробничої і соціальної сфер села, їх гармонійний розвиток; збалансований розвиток міста і села як двох соціально-економічних секторів суспільства; зростання престижності праці в сільському господарстві¹. Пріоритетність соціального розвитку села має забезпечуватись державою через здійснення таких організаційно-економічних та правових заходів: зміною державної інвестиційної політики з метою поліпшення соціальних умов життєдіяльності трудових колективів; повного ресурсного забезпечення капітальних вкладів для соціально-економічного розвитку села; формуванням належної соціальної інфраструктури села; демографічною політикою; підготовкою висококваліфікованих спеціалістів, робітничих кадрів широкого профілю та масових професій; створенням рівних можливостей для всіх громадян, які постійно проживають і працюють у сільській місцевості, в задоволенні соціальних, культурно-освітніх і побутових потреб (ст. 1 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Незважаючи на законодавче закріплення вказаних заходів, умови проживання в селі, якість послуг, що надаються сільському населенню, та їх доступність, продовжують залишатися на низькому рівні. Це свідчить про переважно декларативний характер норм, які містять цитовані нормативно-правові акти, а відповідно і про відсутність механізму реалізації даного принципу на практиці.

Особливо важливим сьогодні є дотримання принципу державної підтримки соціального розвитку села. Адже рівень розвитку аграрного сектору економіки, у тому числі і його соціальної складової, безпосередньо залежить від державної політики у цій галузі, яка має бути спрямована на здійснення фінансової підтримки як виробничої, так і невиробничої сфери села. М.І. Козирь виділяє такі заходи державної підтримки соціального розвитку сільських поселень: «вирішення житлової проблеми на селі, розвиток мережі сільських закладів охорони здоров'я, загальної освіти, газифікації,

¹ Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ: Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 154.

електрифікації, шляхового будівництва, а також забезпечення комп'ютерами освітніх шкіл у сільській місцевості»¹.

Заходи державної підтримки соціального розвитку села встановлені рядом нормативно-правових актів, серед яких особливе місце займає Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Зазначеним документом встановлювалось державне інвестування соціальної сфери села; передбачалось ряд пільг для суб'єктів господарювання, які здійснюють свою діяльність у сільській місцевості; беруть участь у розвитку матеріальної бази та утриманні об'єктів соціальної інфраструктури, а також тих, хто виробляє необхідну селу продукцію. Крім того, здійснювалось заохочення індивідуальних забудовників на селі. Вперше було задекларовано захист сільської поселенської мережі тощо. На жаль, як і за часів радянської влади, все ще зберігається підхід за так званим «залишковим принципом», тобто на соціальні потреби виділяються кошти, які залишились після задоволення потреб виробництва². Незважаючи на те, що Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, на розвиток соціальної сфери села та сільських територій встановлено надання державної підтримки за 14-ма напрямками, але практично їх фінансування за рахунок бюджетних коштів не здійснювалось, оскільки в державному бюджеті щороку мали б передбачатися кошти для здійснення заходів з розвитку соціальної сфери села та сільських територій у визначених законодавством обсягах.

Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. має включатися окремим розділом до Державної програми економічного і соціального розвитку України на відповідний рік (п. 15 р. II). Однак за шість років (починаючи з 2007 р.) остання була прийнята лише один раз. Це Державна програма економічного і соціального розвитку України на

¹ Козырь М.И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. С. 78.

² Демьяненко В.Н., Пелишенко О.В. Защита социальных прав колхозников. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. С. 55.

2010 р. (Антикризова програма), затверджена Законом України від 20 травня 2010 р. № 2278-VI, якою і була передбачена реалізація Державної цільової програми розвитку українського села (п. 5.4 ч. III). На сьогодні аналогічних програм не затверджено¹.

Наступний принцип безпосередньо не впливає зі змісту аграрного законодавства, а є результатом наукових узагальнень. Виділення принципу відродження селянства як носія самобутності титульної нації обумовлене необхідністю підкреслити роль цієї соціальної верстви населення у збереженні культурних традицій українського народу. «Це найбільш стабільна частина суспільства, що якнайповніше втілює народні і національні звичаї, а також усталений морально психологічний спосіб життя»². Більше того, не можна не погодитись із твердженням, що в Україні прогресивний розвиток економіки і суспільства цілком залежить від селянства³.

У науковій літературі звертається увага на особливий менталітет і ціннісні пріоритети селянства, які визначаються специфічним устроєм життєдіяльності, що впливають з характеру сільськогосподарської праці. Тісний зв'язок соціополітичної, економічної, демографічної й екологічної сфер визначає особливість життєвих установок селянського стану і сприйняття ним соціальної дійсності⁴. Крім того, селянство виконує роль виробника сільськогосподарської продукції. У всьому світі воно є тією структурною детермінантою, від якої залежить добробут суспільства⁵. Важко працюючи на землі, селяни по суті годують людство, а тому мали б займати пріоритетне місце в суспільстві. На жаль, вони залишаються найбільш приниженою і

¹ Про прийняття за основу проекту Закону України про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основні напрями розвитку на 2013 і 2014 роки: Постанова Верховної Ради України від 22 верес. 2011 р. № 3769-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3769-17>.

² Титова Н.І. Селяни повинні мати пріоритетний правовий статус. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 4.

³ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство». за ред. В.В. Носіка. Київ: Кондор, 2004. С. 6.

⁴ Лихачев Н.Е. Беларуское село в социальном измерении: [моногр.]. Минск: Издатель А.Н. Вараксин, 2007. С. 35–36.

⁵ Титова Н.І. Проблеми забезпечення загальносоціальних прав селян. *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України*: наук.-навч. посіб.; за ред. Н.І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 266.

безправною його частиною. Їх майнове становище набагато нижче порівняно із міським населенням; рівень отримуваних ними послуг, як правило, не відповідає соціальним стандартам.

Про необхідність відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури зазначається у Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Також, на законодавчому рівні метою державної аграрної політики визнано збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації (ст. 2 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). Вказане має свідчити про визнання високої соціальної ролі селянства в суспільстві, що, на жаль, досі так і не відбулося.

Наступний принцип безпосередньо впливає зі змісту попереднього. Прийшов час, коли село необхідно розглядати не лише як сферу, де виробляється аграрна продукція, а й зважати на соціальні, культурні, духовні потреби його мешканців¹. Відповідно людина, яка проживає в селі, з її інтересами й запитамі стає найважливішим суб'єктом зазначених відносин. Водночас зауважимо, що сільське господарство за рівнем заробітної плати серед галузей економіки України займає останнє місце. Рівень пенсій на селі також продовжує залишатись найнижчим в Україні. У таких умовах, як ніколи, система аграрного права має бути спрямована на захист конституційних прав селян як основи майбутнього української нації, українського суспільства, економічного прогресу, розвитку національних, історичних, культурних традицій².

Підвищення гарантій забезпечення соціальних прав селян повинне сприяти поліпшенню умов проживання в сільській місцевості. На жаль, «селяни-годувальники суспільства досі не мають повноправної системи

¹ Статівка. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Харків: Право, 2007. С. 5.

² Носік В.В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права* : міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю доктора юрид. наук, проф., акад. АПрН України В.З. Янчука, 26–27 трав. 2005 р., м. Київ : матеріали конф. / за ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. К. : Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 108.

соціальних прав»¹. Зазначені права становлять особливу групу основних прав і свобод людини. Вони стосуються таких сфер життя людини, як праця, відпочинок, здоров'я, освіта, й покликані забезпечувати її фізичні, матеріальні, духовні та інші соціально значущі потреби. Тому аграрним законодавством передбачено посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати й пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави (ст. 3 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). Та для того, щоб заохотити громадян працювати й жити у сільській місцевості, необхідно не лише урівняти їх у правах із міськими жителями, а й передбачити в законодавстві ряд пільг у процесі здійснення цих прав та забезпечити їх реальне виконання.

Застосування принципу розширення сфери зайнятості сільського населення обумовлено наявністю достатньо гострої для українського села проблеми безробіття. Збільшення рівня безробітних селян стало одним із негативних соціальних наслідків реформування на селі. Скорочення попиту на робочу силу зумовило ряд чинників, зокрема: падіння виробництва сільськогосподарської продукції, припинення будівництва соціальної інфраструктури села, практичну відсутність ринку послуг. Це, в свою чергу, сприяло розвитку трудової міграції сільських мешканців. Якщо раніше працездатне населення шукало роботу в містах, то сьогодні основний потік трудових мігрантів із села спрямований за межі країни². З іншого боку, як зазначає Т.О. Коваленко, проведення аграрної реформи, розпаювання земель та майна колективних сільськогосподарських підприємств, запровадження договорів оренди земельних часток (паїв) та майнових паїв не лише не створили ефективного власника в сільському

¹ Титова Н.І. Особливості сільськогосподарської праці: проблеми правового регулювання. *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України* : наук.-навч. посіб.; за ред. Н.І. Титової. Л. : ПАЇС, 2005. С. 63.

² Гафурова О. Диверсифікація сільського господарства за законодавством Європейського Співтовариства та України. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України* : міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 10-річчю створення юрид. факультету НУБіП, 19–20 трав. 2011 р., м. Київ : зб. тез / [упоряд. О.М. Гончаренко]. К. : Вид. центр НУБіП України, 2011. С. 269–271.

господарстві, а й взагалі позбавили селян мотивації до праці¹.

Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є створення нових робочих місць за рахунок розвитку приватної ініціативи на селі та перепрофілювання сільськогосподарського виробництва². Причому як основні заходи національної стратегії стійкого розвитку сільських територій слід виділити стимулювання диверсифікації аграрного сектору економіки³. Так, Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року передбачено сприяння диверсифікації підприємницької діяльності в сільській місцевості, розвитку сільського туризму, відродженню підсобних промислів та ремесел (п. 15 р. III). Крім того, диверсифікація виробництва і підвищення рівня зайнятості сільського населення та зменшення трудової міграції є одним з основних завдань Галузевої Програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельного проекту «Нова сільська громада»), затвердженої наказом Міністерства аграрної політики України від 1 червня 2010 р. № 280. Як слушно зазначається в науковій літературі, диверсифікація, знижуючи ризики та ступінь уразливості сільськогосподарських підприємств, надає сталого характеру економіці сільських регіонів та являє собою важливу основу гнучкого пристосування до мінливих зовнішніх умов⁴.

Таким чином, повернення в село людини має відбуватись за рахунок, зокрема, перепрофілювання сільськогосподарського виробництва та розвитку малого підприємництва. Вказані заходи тягнуть за собою зміну структури зайнятих у сільській місцевості, що викликає необхідність створення

¹ Коваленко Т.О. Реформування аграрних відносин в Україні: соціально-правові проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12 (62). С. 79.

² Гафурова О. Диверсифікація сільського господарства за законодавством Європейського Співтовариства та України. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України* : міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 10-річчю створення юрид. факультету НУБіП, 19–20 трав. 2011 р., м. Київ : зб. тез / [упоряд. О.М. Гончаренко]. К. : Вид. центр НУБіП України, 2011. С. 269–271.

³ Статівка А.М. Деякі організаційно-правові питання сталого розвитку сільських територій і диверсифікації аграрного сектору економіки. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України* : міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 10-річчю створення юрид. факультету НУБіП, 19–20 трав. 2011 р. : зб. тез / [упор. О.М. Гончаренко]. К. : Вид. центр НУБіП України, 2011. — С. 33.

⁴ Устойчивое развитие сельских территорий. Москва : ФГНУ «Росинформагротех», 2004. С. 64.

спеціальної програми розвитку сільської місцевості. Вже зараз мають бути передбачені заходи з метою підготовки та перепідготовки кадрів для роботи в несільськогосподарських галузях, розміщених у сільській місцевості, а також для залучення кваліфікованих кадрів з міста¹.

Серед основних складових державної аграрної політики законодавством України визначено забезпечення комплексного і постійного розвитку сільських територій (ст. 1 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). Такий розвиток є найважливішим напрямом державної аграрної політики і має сприяти підвищенню життєвого рівня населення, створенню належних умов для проживання у сільській місцевості. Крім того, на законодавчому рівні декларується, що держава захищає сільську поселенську мережу незалежно від категорії, величини і місця розташування сільських населених пунктів (ст. 10 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Незважаючи на це, в сільській місцевості з кожним роком з'являється дедалі більше безлюдних і вимираючих поселень. Щільно заселеними в основному залишаються території навколо міст і транспортних магістралей. Масштаби руйнування сільської поселенської мережі набули загрозливих розмірів. Так, у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р., зазначається, що з 1991 р. кількість сільських населених пунктів скоротилася на 348 одиниць. Ще більш вражаючі цифри наводяться в засобах масової інформації. Згідно з ними з мапи України щотижня зникає одне село².

Для запобігання деградації українського села важливою стає реалізація на практиці принципу збереження сільської поселенської мережі. Зважаючи на вищезазначене, необхідним є здійснення паспортизації сільських населених пунктів і на цій основі визначення пріоритетів розвитку сільських територій.

¹ Там само. — С. 113.

² Лу Б. Село — призрак Борутино: 11 жителей, автопарк круче некуда, а пчелы — как в Киевской Руси. *Комсомольская правда*. 2013. 28 марта. С. 12–13.

Такий підхід допоможе оцінити реальний стан соціальної інфраструктури сільських населених пунктів та окреслити подальші перспективи їх розвитку.

Принцип підвищення ролі органів місцевого самоврядування в управлінні сільськими територіями вимагає, щоб провідну роль у визначенні пріоритетів розвитку соціальної сфери села відігравали місцеві ради, наділені законодавством відповідними повноваженнями. Однією з важливих функцій органів місцевого самоврядування на рівні територіальних громад села (селища) є соціальна функція, що полягає у вирішенні питань соціального розвитку сільських територій. Діяльність цих органів має бути спрямована на розв'язання таких суспільних завдань, як підвищення життєвого рівня населення; забезпечення йому мінімального рівня соціальних потреб; збереження традиційного сільського способу життя; підтримка культурних цінностей, що збереглися та розвиваються в сільській місцевості.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158, передбачається, зокрема, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, вдосконалення міжбюджетних відносин у частині спрямування до місцевих бюджетів коштів, необхідних для виконання цими органами покладених на них функцій з утримання закладів соціально-культурного призначення, надання суспільно необхідних послуг населенню та розв'язання інших завдань розвитку села (п. 14 р. II). Слід зазначити, що дані заходи залишаються лише на папері. Проблема ефективної реалізації органами місцевого самоврядування повноважень у сфері соціального розвитку села пов'язана перш за все з процесом формування надійної бази для фінансування потреб сільських територій, зокрема за рахунок місцевих податків і зборів. Необхідно звернути увагу також на те, що «без державної підтримки в сучасних умовах сільські муніципальні утворення не в змозі ефективно брати участь у

проведенні соціальних реформ, в задоволенні життєвих основних потреб населення, яке проживає на їх території»¹.

Таким чином, вказаними принципами є основні ідеї, що формують інститут соціального розвитку села. Вони виділені, виходячи із загального змісту законодавства, що регулює відносини соціального розвитку села, а також сутності даних відносин. Враховуючи те, що принципи соціального розвитку села не відображені в аграрних нормативно-правових актах, а також з метою забезпечення їх належної реалізації важливим, на наш погляд, є їх закріплення на рівні Закону².

¹ Козырь М.И. Правовое обеспечение социального развития и устойчивого развития сельскохозяйственных территорий. *Аграрное и земельное право*. 2008. № 10 (46). С. 38.

² Гафурова Е. Принципы формирования аграрно-правового института социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 7(103). С. 40–44.

РОЗДІЛ 2 ПРАВОВІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ НА СЕЛІ

2.1. Наукові підходи до розуміння поняття «соціальна політика»

Проголосивши себе соціальною державою, Україна має здійснювати діяльність, спрямовану на досягнення благополуччя кожного члена суспільства.

При цьому, на думку більшості науковців, сенс існування такої держави полягає: в ідеалі у забезпеченні приблизно однакових життєвих шансів, можливостей самореалізації особистості¹; у намаганні звести до мінімуму невинуваті соціальні відмінності²; у реалізації конституційних положень щодо забезпечення рівних стандартів для кожного члена соціуму³. Тобто соціальна сутність держави передбачає: здійснення допомоги слабому, прагнення впливати на розподіл економічних благ на основі принципів справедливості з метою забезпечення кожній особі гідного людського існування⁴.

Зазначена діяльність виражається в соціальній політиці країни. Вона повинна мати на меті «досягнення таких соціальних цілей, за яких забезпечуються розширене відтворення людського потенціалу, бережливе й ефективне використання людського капіталу, підвищуються соціальне благополуччя, рівень і якість життя, суспільна й особиста безпека, результативність та ефективність соціальної діяльності»⁵.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення даного поняття. Найбільш загальне трактування соціальної політики наводять у своїй монографії А.О. Сіленко і В.А. Коляденко, які зазначають, що соціальна

¹ Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права : підруч. Львів : Новий світ-2000, 2003. С. 177.

² Гладкіх В. Соціальні права громадян в аспекті формування України як соціальної, правової держави. *Право України*. 2005. № 10. С. 58.

³ Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи : [моногр.]; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К. : Юрид. думка, 2011. С. 26.

⁴ Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 57.

⁵ Социальная политика. под общ. ред. Н.А. Волгина. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Экзамен, 2008. С. 165.

політика — це всі заходи, здійснювані в соціальній сфері¹. На думку інших науковців, така політика являє собою систему адміністративно-правових заходів, спрямованих на забезпечення гарантій здійснення громадянами проголошених прав і свобод². Близьким до вказаних, є визначення, наведене С.М. Прилипком. Цей автор пропонує розуміти під соціальною політикою систему заходів, спрямованих на здійснення соціальних програм, підтримки доходів, рівня життя населення, забезпечення зайнятості, підтримки галузей соціальної сфери, запобігання соціальних конфліктів³. Водночас він визначає її складові, до яких відносить: життєвий рівень населення; якість охорони здоров'я, освіти, науки і культури; забезпеченість роботою, подолання безробіття, рівень заробітної плати працівників; пенсійне забезпечення, надання соціальної допомоги, підтримки соціальних послуг і зменшення соціального напруження в суспільстві⁴.

Якщо ж звернутись до законодавства незалежної України, то згідно з Законом України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»⁵ основними засадами внутрішньої політики в соціальній сфері є, зокрема: забезпечення гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян на основі впровадження європейських стандартів соціального захисту, підвищення якості соціальних послуг; надання громадянам упродовж усього життя соціальних гарантій на основі вдосконалення системи соціальних стандартів і пільг; досягнення ефективного демографічного розвитку; забезпечення доступним житлом громадян, насамперед малозабезпечених, з обмеженими фізичними можливостями, молоді, працівників бюджетної сфери, формування потужного державного замовлення на будівництво соціального житла, відродження доступного іпотечного кредитування; подолання бідності

¹ Сіленко А.О., Коляденко В.А. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України : [моногр.]. Київ: ТЕС, 2002. С. 257.

² Право соціального забезпечення : підруч. : академ. курс. за ред. П.Д. Пилипенка. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : ІнЮре, 2008. С. 12.

³ Прилипка С.М. Предмет права соціального забезпечення : дис. ... доктора юрид. наук. Харків, 2007. С. 93.

⁴ Прилипка С.М. Зазнач. пр. С. 88.

⁵ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 лип. 2010 р. № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527.

та зменшення соціального розшарування, зокрема через сприяння самозайнятості населення, розвитку малого та середнього бізнесу (п. 1 ст. 4).

Проведення успішної соціальної політики безпосередньо впливає на прискорення темпів зростання виробництва і підвищення його ефективності. Доцільно погодитися з думкою, що хай би які ресурси спрямовувались у виробничу сферу села, вони не дадуть належної віддачі, якщо не потурбуватися про саму людину, умови її праці і побуту, соціальну й виробничу інфраструктуру¹.

На сьогоднішній день в Україні триває реформа, яка має в якості підґрунтя 3 стовпи: 1) оптимізація місцевого самоврядування (насамперед фіскальна децентралізація, тобто наділення територіальних громад більш вагомими матеріальними та фінансовими ресурсами); 2) зміни в адміністративно-територіальному устрою (добровільне об'єднання територіальних громад на певних принципах, укрупнення районів); 3) реформування державної регіональної політики (підвищення ефективності механізмів підтримки регіонального розвитку)². В таких умовах соціальні стандарти практично не дотримуються. Особливо це стосується забезпечення соціальної захищеності селян.

Аграрно-правова наука практично не приділяє увагу комплексному дослідженню соціальної політики на селі та її правовому регулюванню. Визначаючи мету сучасної державної політики у сфері сільськогосподарського виробництва, Н.О. Багай вказує, що вона повинна бути спрямована насамперед на створення умов, засобів для реалізації селянами основних прав і свобод³. В.В. Носік зазначає, що соціальна політика на селі спрямована на формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення економічних і соціальних інтересів сільського населення, комплексний розвиток сільських територій,

¹ Статівка А.М. Актуальні питання правового забезпечення аграрної політики і сталого розвитку сільських територій. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика* : [моногр.]; за ред. А.М. Статівки. Харків: ФІНН, 2010. С. 47.

² Фінансова децентралізація в Україні: перший етап успіхів. Мінрегіонбуд. 2017. URL: [https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finansova_decenrt_\(21.03.17\).pdf](https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finansova_decenrt_(21.03.17).pdf)

³ Багай Н.О. Проблеми правового забезпечення прав селян. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. К. : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 50.

збереження сільської поселенської мережі, розвиток об'єктів соціальної інфраструктури й сучасних систем зв'язку й інформатики, транспортного сполучення, житлово-комунального й водного господарства і шляхового будівництва та ін.¹. Дане визначення включає не тільки заходи, пов'язані з реалізацією соціально-економічних прав селян, а й ті, що стосуються розвитку сільських територій і сприяють поліпшенню умов життя сільського населення.

Одним із перших нормативно-правових актів, у якому закріплювалась необхідність послідовного втілення в життя динамічної соціальної політики, що найбільшою мірою відповідає потребам жителів села, стала постанова Ради Міністрів СРСР від 5 квітня 1989 р. «Про Програму соціального розвитку села»². Відповідні виконавчі органи держави мали виходити з того, що дія зазначеної Програми на підвищення ефективності агропромислового виробництва, на всі сторони життя села повинна постійно зростати. Основні зусилля слід зосередити на неухильному поліпшенні умов життя і праці сільських жителів, реалізації принципу соціальної справедливості, подоланні істотних відмінностей між містом і селом (п. 1).

За часів незалежності України конкретна мета соціальної політики на селі була визначена в Указі Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356 «Про основні засади розвитку соціальної сфери села». Вона мала полягати в забезпеченні належного життєвого рівня сільського населення, що стане основою поліпшення демографічної ситуації й розвитку трудового потенціалу. Для досягнення цієї мети передбачалось реалізувати такі основні завдання: створити умови для продуктивної зайнятості та збільшення доходів сільського населення; докорінно поліпшити матеріальне становище та підвищити престиж сільської інтелігенції; посилити соціальний захист найуразливіших верств сільського населення; забезпечити стабільне функціонування, розвиток і підвищення якості соціальної інфраструктури (р. 2).

Нині розв'язання соціальних проблем сільського населення тісно

¹ Аграрне право України : підруч. за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 484.

² О Программе социального развития села: Постановление Совета Министров СССР от 5 апр. 1989 г. № 290. URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr1335.htm>.

пов'язується з розвитком сільських територій. Так, серед інших стратегічних цілей державної аграрної політики законодавством виділяються: збереження селянства як носія української ідентичності культури й духовності нації; комплексний розвиток сільських територій і розв'язання соціальних проблем на селі (ст. 2 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). Як слушно зазначає Я.З. Гаєцька-Колотило, центром і квінтесенцією державної аграрної політики, яка повинна закріплюватися нормативно-правовими актами вищої юридичної сили, має бути людина. Навіть визнання Конституцією України земель основним національним багатством не нівелює високу соціальну цінність на цих землях громадян України — селян. Лише в цьому разі можна буде констатувати спрямованість держави на її розвиток як соціальної і правової¹. Отже, здійснення аграрної політики неможливе без реалізації соціальних заходів на селі.

Основними напрямками комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту й життєвого рівня селян є: забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах, формування механізмів і визначення управлінських структур, які забезпечуватимуть їх реалізацію на всіх рівнях; відновлення, створення й забезпечення державою формування системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку, реалізація програм стимулювання розвитку депресивних територій; наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення, формування комплексної системи підприємств, установ та організацій, які надаватимуть необхідні послуги сільському населенню; сприяння збільшенню зайнятості сільського населення через державну підтримку розвитку підприємництва; створення умов для збереження й розвитку малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень; сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення загальнообов'язкового пенсійного страхування працівників

¹ Гаєцька-Колотило Я.З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права* : круглий стіл, 24 трав. 2013 р. : зб. матеріалів. за ред. М.В. Шульги, Д.В. Саннікова. Х. : Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013. С. 81.

сільського господарства; стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування (п. 5 ст. 4 вищевказаного Закону). Вказані напрями комплексного розвитку сільських територій та підвищення соціального захисту й життєвого рівня селян фактично не відрізняються від напрямів соціального розвитку села, що декларуються в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». На жаль, включення детального переліку заходів, спрямованих на розв'язання проблем соціального розвитку села, до сфери аграрної політики держави, також не забезпечило їм практичної реалізації. Як слушно зазначав О.О. Погрібний, ефективність реалізації названої політики поки що є низькою, що зумовлено певними чинниками, зокрема неналежним фінансуванням заходів державної аграрної політики¹.

Як зазначають економісти, незважаючи на всі проблеми, з якими стикнулося сільське господарство країни, «за кількісними показниками розвитку воно вступило у пострадянський етап на певному піднесенні. Можна сказати й так: воно на вищому за радянські роки рівні зберігало потенціал для його підтримування та нарощування. Подібне становище було і в соціальній сфері»². Однак недолуга соціальна політика на сільських територіях призвела до значних негативних наслідків. На думку Т.О. Коваленко, аграрна реформа породила більше соціальних проблем на селі, аніж спромоглася їх вирішити³. У сільській місцевості тривають процеси знищення сільської поселенської мережі, скорочення об'єктів соціальної інфраструктури; на низькому рівні перебуває соціальне забезпечення сільських жителів; за рівнем заробітної плати серед галузей економіки України сільське господарство посідає останнє місце; залишаються нерозв'язаними демографічні проблеми села; якість послуг, що

¹ Погрібний О.О. Державна аграрна політика та її правове забезпечення. *Правова політика Української держави* : Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 70-річчю Прикарпат. нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 19–20 лют. 2010 р. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2010. С. 49.

² Юрчишин В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. Київ: Наук. думка, 2009. С. 360–361.

³ Коваленко Т.О. Реформування аграрних відносин в Україні: соціально-правові проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12 (62). С. 76–87.

надаються сільському населенню та їх доступність, як і за радянських часів, є значно нижчими порівняно з тими, що отримують жителі міста.

З одного боку, Україна визначила одним з основних принципів внутрішньої політики принцип соціальної справедливості (п. 2 ст. 2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»), завдяки якому соціальна політика проводиться державою в інтересах усіх, а не окремих прошарків населення¹. З іншого — ситуація, яка склалася на селі, свідчить про його недотримання. Відбувається подальше збільшення розриву в рівні життя сільського та міського населення. Крім того, специфічною особливістю України фахівці називають значну регіональну диференціацію². У таких умовах, необхідно говорити про соціально-економічну несправедливість, яка стала особливо помітною в результаті проведення аграрної та земельної реформ.

Утім найважливішою прогностичною функцією юридичної науки є випередження виникнення несправедливості. На це має бути спрямована і діяльність держави у сфері соціального розвитку села³. Реалізація широкої соціальної політики на сільських територіях, в основі якої лежить принцип соціальної справедливості, має стати пріоритетною для держави. Така політика має складатися з комплексу заходів, спрямованих на поступове підвищення рівня та якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування конституційних прав на працю, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культуру, житло тощо⁴.

Зміст принципу справедливості визначається характером тих суспільних відносин, які зазнають його впливу, і конкретною соціальною спрямованістю вимог правових норм, що регулюють ці відносини⁵. Як уже підкреслювалось у розділі 1, відносини соціального розвитку села регулюють комплекс заходів,

¹ Гладкіх В. Соціальні права громадян в аспекті формування України як соціальної, правової держави. *Право України*. 2005. № 10. С. 58.

² Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. С. 307.

³ Чичкин А.В. Правовое регулирование социального развития села: [моногр.]; отв. ред. А.И. Бобылев. Москва: Право и государство, 2005. С. 33.

⁴ Гафурова О.В. Політика соціального розвитку села: правові аспекти. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. Вип. 173, ч. 3. С. 47. (Серія : Право).

⁵ Филимонов В.Д. Справедливость как принцип права. *Государство и право*. 2009. № 9. С. 7.

спрямованих на збереження й розвиток сільської поселенської мережі та поступове підвищення рівня і якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування реалізації основних соціально-економічних і культурних прав.

Як же саме має забезпечуватись соціальна справедливість щодо сільських мешканців? Для того щоб відповісти на це питання, потрібно визначити загальне поняття соціальної справедливості. Не вдаючись до детального аналізу різних підходів до його визначення, зауважимо, що у філософській літературі в зміст соціальної справедливості вкладають розуміння того, що є благо для суспільства, до чого треба прагнути, яка в цьому роль держави, наскільки дотримано право, співвідношення його і громадянського суспільства¹. Ідеалом соціальної справедливості є така система суспільних інститутів, яка не в поодиноких діях, а за своєю структурою, тобто постійно, забезпечує справедливий розподіл соціально-політичних прав і матеріальних благ. Загальна концепція справедливості може розумітися, як переважно: 1) рівність; 2) пропорційність заслугам; 3) гарантії невід'ємних прав на володіння чим-небудь². Кожному з указаних напрямів відповідає окрема концепція справедливості: зрівняльна, розподільча і лібертаристська. Однак остання лише формально може бути віднесена до теорій соціальної справедливості³.

Указані концепції будуються на виділених ще Аристотелем двох видах (формах) справедливості: зрівняльній (ретрибутивній) і розподільчій (дистрибутивній)⁴. Концепція зрівняльної справедливості передбачає рівномірний розподіл соціальних благ або можливостей доступу до них серед усіх членів суспільства незалежно від їх реального внеску в досягнення

¹ Гаврилова И. Западные трактовки социальной справедливости: обзор концепций. URL: gtmarket.ru/laboratory/expertize/2009/2664.

² Прокофьев А.В. Справедливость социальная. *Философия : энцикл. словарь* . под ред. А.А. Ивина. Москва : Гардарики, 2006. С. 818.

³ Лібертаристська традиція спирається на розуміння соціальної справедливості як дотримання невід'ємних прав власності. Її розуміють як невід'ємну частину особистості, і вона відповідно не може перетворюватись на засіб для розв'язування суспільних проблем.... Тому ці концепції лише формально можуть бути віднесені до теорій соціальної справедливості [Прокофьев А.В. Справедливость социальная *Философия : энцикл. Словарь*. под ред. А.А. Ивина. М. : Гардарики, 2006. С. 818–819].

⁴ Гусейнов А.А. Справедливость. *Философия : энцикл. Словарь*. под ред. А.А. Ивина. М. : Гардарики, 2006. С. 817.

кожного окремого результату. Розподільчий тип справедливості передбачає, що розподіл соціальних благ у суспільстві здійснюється відповідно до ступеня ефективності участі кожного з його членів у досягненні суспільно корисних результатів¹. Зазначені типи соціальної справедливості в чистому вигляді практично не зустрічаються. Більше того, доцільно погодитись із думкою Б.І. Сташківа, що між зрівняльним і розподільчим типами справедливості постійно потрібно знаходити консенсус, оскільки зрівняльний тип справедливості надає людям однакові можливості, а розподільчий — враховує особистий вклад кожного у працю. Сьогодні принцип справедливості у соціальній державі має враховувати як зрівняльний, так і розподільчий типи справедливості².

Сучасні етичні дискусії про справедливість фокусуються навколо теорії Джона Ролза. Ця теорія має синтетичний характер, узагальнює різні рівні й аспекти справедливості, пропонує ідеально-типову модель справедливості в ліберально-демократичних суспільствах³. Її теорія базується на таких принципах: 1) кожен індивід повинен мати рівне право щодо найбільш загальної системи рівних основних свобод, сумісної з аналогічною системою свобод для всіх інших людей; 2) соціальна й економічна нерівність повинні бути організовані так, щоб вони одночасно: а) сприяли найбільшій вигоді найменш забезпечених; б) робили відкритими для всіх посади та становище за умови чесної рівності можливостей⁴. Перший принцип передбачає, що основні права і свободи мають бути розподілені рівно, та є похідним від самої ліберальної культури й рівного громадянства. Перша частина другого принципу означає чесну рівність можливостей, тобто «обставини народження не повинні впливати на шанси досягнення успіху. Друга частина другого принципу отримала назву «принципу різниці», згідно з яким усі нерівності в розподілі первинних благ, які не можуть бути врегульовані за допомогою першої частини, повинні мати місце тільки за тієї умови, що слугують поліпшенню

¹ Теория социальной работы] : учеб. / под ред. Е.И. Холостовой. М. : Юристъ, 1999. 334 с.

² Сташків Б.І. Право соціального обслуговування : навч. посіб. Київ: Знання, 2007. С. 32.

³ Гусейнов А.А. Зазнач. пр. — С. 817.

⁴ Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та, 1995. С. 267.

шансів найменш процвітаючих членів суспільства або, точніше, «репрезентативного члена» найменш процвітаючої групи. Тільки такий стан справ може служити виправданням нерівності¹. Отже, модель Ролза фактично містить три принципи: найвищої рівної свободи; справедливої рівності можливостей; диференціації². Узагальнюючи вищезазначене, можна стверджувати, що вказана концепція ґрунтується на двох взаємовиключних принципах: з одного боку, принципі рівності в будь-яких його проявах, з іншого — на принципі нерівності в розподілі первинних благ. Розглянемо вказані принципи детальніше з урахуванням того, що «сутність правового принципу справедливості є його здатністю розв'язувати соціальні суперечності за допомогою права»³.

У межах концепції соціальної справедливості ідея рівності можливостей для кожного члена суспільства має особливу цінність і є її невід'ємною складовою. Вона передбачає створення такого суспільства, в якому забезпечуються рівні можливості доступу до соціальних благ усіх його членів, незалежно від місця їх проживання та форми зайнятості. Так, Скандинавські країни визначальним у своїй аграрній політиці обрали гарантування зайнятим у сільському господарстві рівня життя на рівні життя населення в інших секторах економіки (Норвегія) і зробити його зіставним із життєвим рівнем інших груп населення (Швеція)⁴. Законом ФРН «Про сільське господарство» від 5 вересня 1955 р. встановлено: «Щоб забезпечити участь сільського господарства в прогресивному розвитку народного господарства Німеччини і поліпшити постачання населення продуктами харчування, необхідно за допомогою загальної економічної й аграрної політики (торгової, податкової, кредитової та цінової) створити для сільського господарства такі умови, які допоможуть йому компенсувати обумовлені природою економічні труднощі порівняно з іншими

¹ Кашников Б.Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. С. 81–83.

² Алексеева Т.А. Справедливость. Морально-политическая философия Джона Роулса. Москва: Наука, 1992. С. 21.

³ Филимонов В.Д. Справедливость как принцип права. *Государство и право*. 2009. № 9. С. 7.

⁴ Юрчишин В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. Київ: Наук. думка, 2009. С. 341.

галузями економіки й підвищити продуктивність. Завдяки цьому соціальне становище зайнятих у сільському господарстві людей має досягти рівня порівнянних професійних груп». Крім того, законодавством Німеччини гарантуються рівні умови проживання для міського і сільського населення¹.

Зазначена ідея знайшла свій відбиток і в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», яким встановлено, що одним з основних напрямів підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян є наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського й сільського населення, формування комплексної системи підприємств, установ та організацій, які надаватимуть необхідні послуги сільському населенню (п. 5 ст. 4). Крім того, законодавством передбачається, що селу забезпечуються рівні з містом умови постачання промислових і продовольчих товарів, а також рівень медичного, культурного, побутового, транспортного та інших видів обслуговування (ст. 8 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»).

Варто погодитись із думкою, що «державна зобов'язана спеціально дбати про добробут селян, наближення умов їхнього життя та праці до відповідних засад громадян міста»². Сільські мешканці мають отримати рівний із жителями міст доступ до якісних послуг у сфері: освіти, культури, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства. Таким чином, державна соціальна політика має бути спрямована на створення умов та засобів для реалізації селянами соціально-економічних і культурних прав.

На роль даного принципу неоднаразово зверталась увага в аграрно-правовій літературі. Так, А.М. Статівка зауважив, що конституційний принцип рівності має досить важливе значення для реалізації прав і свобод людини та громадянина. Його впровадження впливає на весь комплекс основних прав

¹ Бондаренко Л.В. Зарубежный опыт государственной поддержки развития сельских территорий. *Развитие села и социальная политика в условиях рыночной экономики* : междунар. науч.-практ. конф., посвященная 70-летию МГАУ. Ч. 1. М. : МГАУ им. В.П. Горячкина, 2000. С. 83–87.

² Титова Н.І. Вдосконалення Конституції України: деякі правові аспекти. *Право України*. 2008. № 1. С. 115.

особи, передусім на використання соціально-економічних прав¹. В.М. Єрмоленко наголошував, що умови задоволення соціальних потреб через користування об'єктами соціальної інфраструктури повинні бути рівними для всіх категорій сільських жителів: працездатних, тимчасово безробітних, пенсіонерів, працівників культурно-освітньої сфери, сфери побутового обслуговування, торгівлі, підприємців тощо. Надання таких послуг не повинно залежати від їхньої безпосередньої участі в нинішній чи колишній виробничо-господарській діяльності місцевих сільськогосподарських підприємств, навіть якщо інвестором є не підприємство².

З іншого боку, як уже зазначалось вище, концепцією соціальної справедливості, запропонованою Джоном Ролзом, допускається існування нерівності в розподілі первинних благ. Поліпшуючи становище найменш процвітаючих членів суспільства, долаються існуючі нерівності. Тобто соціально-економічна нерівність має бути використана на користь знедолених, гарантуючи їм забезпечення соціального мінімуму. Такий підхід передбачає необхідність державного регулювання відносин розподілу та сильної соціальної політики. Адже держава зобов'язана забезпечити кожному громадянину гідний рівень життя. Він гарантує соціальну стабільність, з одного боку, через згладжування суперечностей між соціальними групами з різним рівнем доходів, а з іншого — між основною частиною суспільства й особами, що потребують соціального захисту. Враховуючи все сказане, на наш погляд, ця теорія може бути покладена в основу соціального відродження сільських територій³.

З метою поліпшення умов проживання на селі законодавством декларується пріоритетність його соціального розвитку, яка має забезпечуватись державою через здійснення ряду організаційно-економічних та правових заходів (ст. 1 Закону України «Про пріоритетність соціального

¹ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.] Х. : Право, 2007. С. 49.

² Єрмоленко В.М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* : [кол. моногр.]; за ред. В.І. Семчика. Київ: Юрид. думка, 2008. С. 205.

³ Гафурова Е.В. Принцип социальной справедливости как концептуальная основа социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 7. С. 42.

розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Крім того, селу надається перевага порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- й електропостачання, телефонізації, комунальних об'єктів, у послугах радіо й телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промислових і продовольчих товарів, а також рівень медичного, культурного, побутового, транспортного та інших видів обслуговування (ст. 8). Також соціальна політика на селі включає надання цілого ряду пільг для громадян, які проживають і працюють у сільській місцевості. Зокрема, передбачалися пільги: для індивідуального житлового будівництва на селі (ст. 11); на електроенергію (ст. 12); паливо (ст. 13), пільги особам, які переселяються в трудонедостатні населені пункти (ст. 9); жінкам, які працюють у сільськогосподарському виробництві і виростили п'ятеро дітей, надається право виходу на пенсію незалежно від віку і трудового стажу (ст. 14). Крім того, законодавством передбачено надання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг і придбання скрапленого газу та твердого палива¹. Додаткові пільги надаються працівникам соціальної сфери. Це — право на безоплатне отримання у власність земельної ділянки в разі: приватизації земельних ділянок, які перебувають у їх користуванні; одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності (ст. 118 Земельного кодексу України)² (далі — ЗК України); право на отримання земельної частки (паю) в процесі приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій (ст. 25 вищезазначеного кодексу). Держава забезпечує відповідно до законодавства безоплатне користування житлом з опаленням та освітленням у межах установлених норм.

Таким чином, застосування принципу соціальної справедливості у сфері

¹ Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовт. 1995 р. № 848. URL:<http://zakon0.rada.gov.ua/>

² Земельний кодекс України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.

соціального розвитку села має сприяти збереженню й розвитку сільської поселенської мережі; усуненню відмінностей у рівні життя сільського та міського населення, а також сільського населення різних регіонів країни; забезпеченню доступу селян до якісних соціальних послуг та гарантування реалізації їхніх основних соціально-економічних і культурних прав. Основним завданням соціального розвитку села у світлі концепції соціальної справедливості, має бути забезпечення таких умов проживання у сільській місцевості, за яких воно стане не просто привабливим, а ще й престижним.

Слід зазначити, що проектом Закону України від 5 липня 2018 р. № 8171 «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» передбачається визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (п. 4 р. VI)¹.

Законопроектом пропонується окремий механізм реалізації його положень. Він передбачає розробку Міністерством аграрної політики і продовольства України Плану заходів з реалізації основних засад розвитку державної аграрної політики та політики сільського розвитку. Такий План включає: завдання і заходи; індикатори оцінки результативності виконання завдань і здійснення заходів; строки забезпечення виконання завдань і здійснення заходів; фінансове забезпечення виконання завдань і здійснення заходів. Він розробляється на п'ять років та затверджується КМУ (ст. 21). Не зрозуміло, яким чином держава збирається гарантувати виконання вищезазначеного Плану заходів? Адже законопроект не встановлює ефективної системи контролю та будь-яку відповідальність за невиконання такого Плану. Крім того, виникає питання щодо ролі державних цільових програм і взагалі програмування в управлінні сільським розвитком. Оскільки в законопроекті про це не йдеться. Але, спочатку має розроблятися відповідна програма, а потім – план заходів по її виконанню. Враховуючи вищезазначене, необхідним є

¹ Проект Закону України від 5 липня 2018 р. № 8171 «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63695

розроблення та прийняття Загальнодержавної програми сільського розвитку, яка мала б довгостроковий період виконання, здійснювалася центральними та місцевими органами виконавчої влади і затверджувалася Законом України. Відповідальність за її виконання слід покласти на Міністерство аграрної політики та продовольства України. Цей документ має передбачати окремий розділ, присвячений вирішенню соціальних проблем сільських територій. Розвиток аграрного законодавства у такому напрямі дозволить забезпечити пріоритетність соціального розвитку села в аграрному секторі економіки країни. Вказане кореспондується із механізмом, який застосовується в рамках політики сільського розвитку ЄС. (Додаток Б).

2.2. Формування бюджетів об'єднаних територіальних громад села: правові аспекти

Реалізація принципу соціальної справедливості потребує значних фінансових витрат. Досвід розвинутих зарубіжних країн свідчить, що основний тягар соціальних витрат держава бере на себе. Так, «у США через неурядові організації і органи місцевого самоврядування забезпечуються лише 40% грошових коштів на соціальну підтримку, тоді як у Франції приватні пожертвування становлять лише 7%, а 60% виділяються з державних фондів»¹. У нашій країні також майже винятково інвестором соціальної сфери села залишається держава. Вона безоплатно інвестує соціальний розвиток села виходячи зі своєї функції необхідності забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки. Безоплатність такого інвестування реалізується за рахунок одержання відповідного соціального ефекту, а не безпосередньої матеріальної віддачі від вкладень, що є визначальним для інших видів соціального інвестування². На жаль, рівень державного інвестування соціальної сфери села не відповідає й мінімальним потребам сільських громад.

¹ Кондратьєв Р. Соціальна держава в теоретико-правових і філософських дослідженнях. *Право України*. 2005. № 2. С. 82.

² Єрмоленко В.М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* : [кол. моногр.]; за ред. В.І. Семчика. К. : Юрид. думка, 2008. С. 188.

Заходи з розвитку соціальної сфери села та сільських територій, які мають щороку фінансуватися з Державного бюджету України, встановлені Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158. Законодавством вони визначені як пріоритетні, але у зв'язку з тим, що жодного року не приймалися Державні програми економічного та соціального розвитку країни, окремим розділом яких є вищезазначена програма, ці заходи в більшості своїй не здійснювались. Так, за даними Інституту соціальних досліджень при Президентові України, за всі роки існування Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. не було профінансовано: проведення паспортизації сільських населених пунктів; компенсації витрат, яких зазнали підприємства агропромислового комплексу з будівництва об'єктів соціальної сфери в сільських населених пунктах; забезпечення житлом працівників освіти, культури, охорони здоров'я, працівників бюджетних установ та організацій АПК, які проживають у сільській місцевості; поліпшення матеріально-технічного оснащення навчально-спортивних баз, баз олімпійської підготовки та спортивних споруд державного значення; стимулювання розвитку депресивних територій. Значного недофінансування зазнали: будівництво та реконструкція під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів; забезпечення сільських населених пунктів централізованим водопостачанням; будівництво, реконструкція, проведення ремонту, оснащення обладнанням, автотранспортом і засобами зв'язку та забезпечення висококваліфікованими кадрами лікарських амбулаторій і фельдшерсько-акушерських пунктів; субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на комп'ютеризацію та інформатизацію загальноосвітніх навчальних закладів; будівництво підвідних газопроводів до сільських населених пунктів; виконання програми «Шкільний автобус»¹.

¹ Авчухова А.М., Кочемировська О.О. Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів : аналітична записка; Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>.

У 2014 р. Державним бюджетом України передбачено виділення коштів лише за такими напрямками: оздоровлення й відпочинок дітей працівників агропромислового комплексу (2801070) в обсязі 7500 тис. грн; підготовка кадрів для агропромислового комплексу вищими навчальними закладами I та II рівнів акредитації (2801080) в обсязі 728 515,2 тис. грн; підготовка кадрів для агропромислового комплексу вищими навчальними закладами III та IV рівнів акредитації, методичне забезпечення діяльності навчальних закладів (2801100) в обсязі 749 136,6 тис. грн; підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації робітничих кадрів, підвищення кваліфікації фахівців агропромислового комплексу (2801130) в обсязі 14 767,9 тис. грн; реформування й розвиток комунального господарства у сільській місцевості (2801300) в обсязі 1785 тис. грн; «Державна підтримка Всеукраїнського фізкультурно-спортивного товариства «Колос» на організацію та проведення роботи з розвитку фізичної культури і спорту серед сільського населення» (2801500) в обсязі 6537,8 тис. грн (Додаток № 3 до Закону України від 16 січня 2014 р. «Про Державний бюджет України на 2014 рік»)¹.

Порівняно з іншими роками не тільки скоротились обсяги даної підтримки, а й кількість її напрямів. Так, у 2014 р., наприклад, взагалі не передбачено державного фінансування таких програм, як «Державна підтримка сільськогосподарської дорадчої служби» та «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників». Отже, висновки Рахункової Палати України, що державна підтримка розвитку соціальної сфери села за рахунок коштів державного бюджету здійснюється за залишковим принципом, всупереч діючим законодавчим актам, які передбачають, що кошти на вказану мету повинні виділятися першочергово², на сьогодні залишаються незмінними.

До того ж, із всіх вищеперерахованих напрямів, у Державному бюджеті України 2019 р. залишився лише один - підвищення кваліфікації фахівців

¹ Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16 січ. 2014 р. № 719-VII *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 9. Ст. 93; № 12. Ст. 192; № 15. Ст. 329; № 18–19. Ст. 694.

² Про результати аналізу державної підтримки розвитку соціальної сфери села: [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аналізу державної підтримки розвитку соціальної сфери села]. Рахункова палата України. 2007. Вип. 19. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/category/203>.

агропромислового комплексу (2801130). Але, й обсяг його фінансування скорочено і складає 13 162,0 тис. грн. (Додаток № 3 до Закону України від 23 листопада 2018 р. «Про Державний бюджет України на 2019 рік»)¹.

Згідно з Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад, держава здійснює фінансову підтримку добровільного об'єднання територіальних громад шляхом надання їм коштів у вигляді субвенцій на формування відповідної інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку такої громади. Також на законодавчому рівні встановлено порядок надання цієї підтримки. Він передбачає, що пропозиції з її надання вносяться Радою міністрів Автономної Республіки Крим, відповідною обласною державною адміністрацією за поданням сільської, селищної, міської ради об'єднаної територіальної громади Кабінету Міністрів України не пізніше 15 липня року, що передує бюджетному періоду. Загальний обсяг такої підтримки розподіляється між бюджетами об'єднаних територіальних громад пропорційно до їх площі та кількості сільського населення, яка в ній проживає, з рівною вагою обох цих факторів (ст. 10). Порядок надання субвенцій з державного бюджету об'єднаним територіальним громадам, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 200².

Одним із принципів соціального розвитку села в науковій літературі називають принцип поєднання місцевих і державних інтересів, адже місцеве самоврядування втілює місцеві корпоративні інтереси територіальних громад, тоді як держава — загальнонаціональні інтереси³. Тільки завдяки поєднанню місцевих і державних матеріально-технічних ресурсів можна вивести соціальну сферу села з глибокої кризи. Зважаючи на те, що рівень державної фінансової підтримки цієї сфери значно скоротився, «центр ваги у вирішенні питань культурно-побутового, спортивно-оздоровчого та іншого соціального

¹ Про Державний бюджет України на 2019 рік : Закон України від 23 лист. 2018 р. № 2629-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 50. Ст. 400.

² Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 200. *Офіційний вісник України*. 2016. № 24. Ст. 957.

³ Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл.; за ред. В.П. Жушмана, А.М. Статівки. Харків : Право, 2010. С. 235–254.

призначення переноситься на місцеві ради як органи територіального самоврядування»¹.

На зміну централізованому плановому розвитку населених пунктів у межах політики «раціонального розміщення продуктивних сил» прийшла концепція ініціативного соціально-економічного саморозвитку територіальних громад, головною метою якого є підвищення рівня добробуту населення територіальної громади, поліпшення умов і якості його життя². Муніципальна влада за природою, сутністю та діапазоном здійснюваних нею функцій є найбільш соціально орієнтованою формою здійснення публічної влади³. Її діяльність має бути спрямована на вирішення таких суспільних завдань, як підвищення життєвого рівня населення; забезпечення йому мінімального рівня соціальних потреб⁴; збереження традиційного сільського способу життя; підтримка культурних цінностей, які збереглися і розвиваються у сільській місцевості.

Соціальна функція органів місцевого самоврядування за своїм змістом складається з певних напрямів муніципальної діяльності в різних сферах місцевого життя (сфери охорони здоров'я, соціального забезпечення, фізичної культури і спорту, побутового обслуговування тощо)⁵. Проте слід зазначити, що роль органів місцевого самоврядування в розвитку сільського господарства абсолютно не врахована в законодавстві. Хоча, на думку Б.О. Вороніна, розв'язання проблем відродження вітчизняного сільського господарства в роботі органів місцевого сільського самоврядування має займати головне місце⁶. На жаль, у процесі проведення реформи органів місцевого

¹ Аграрне право України : підруч. за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Юрінком Інтер, 2000. С. 500.

² Приходько Р.В. Управління соціальним розвитком територіальної громади: досвід та шляхи модернізації : [моногр.]. Київ: Алерта, 2011. С. 15.

³ Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні. Проблеми теорії та практики. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 387.

⁴ Мінімальний рівень соціальних потреб — гарантований державою мінімальний рівень соціальних послуг на душу населення в межах усієї території України (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

⁵ Батанов О.В. Зазнач. пр. С. 409.

⁶ Воронин Б.А. Сельское самоуправление и аграрная экономика в России: история и современные проблемы. *Аграрное и земельное право*. 2006. № 1. С. 15.

самоврядування в Україні, також не акцентується увага на проблемах розвитку сільських громад.

Основні повноваження органів місцевого самоврядування базового рівня (адміністративно-територіальні одиниці — громади) визначаються Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. До них належить забезпечення: місцевого економічного розвитку (залучення інвестицій, розвиток підприємництва); розвитку місцевої інфраструктури, зокрема доріг, мереж водо-, тепло-, газо-, електропостачання й водовідведення, інформаційних мереж, об'єктів соціального та культурного призначення; планування розвитку території громади; вирішення питань забудови території (відведення земельних ділянок, надання дозволів на будівництво, прийняття в експлуатацію будівель); благоустрою території; надання житлово-комунальних послуг (централізоване водо-, теплопостачання і водовідведення, вивезення й утилізація відходів, утримання будинків і споруд, прибудинкових територій комунальної власності); організації пасажирських перевезень на території громади; утримання вулиць і доріг у населених пунктах; громадської безпеки; гасіння пожеж; управління закладами середньої, дошкільної та позашкільної освіти; надання послуг швидкої медичної допомоги, первинної охорони здоров'я, з профілактики хвороб; розвитку культури та фізичної культури (утримання й організація роботи будинків культури, клубів, бібліотек, стадіонів, спортивних майданчиків); надання соціальної допомоги через територіальні центри; надання адміністративних послуг через центри надання таких послуг.

Аналізуючи положення Закону України «Про місцеве самоврядування», можна визначити коло повноважень відповідних місцевих рад, які стосуються соціального розвитку сільських територій. Вони здійснюються: у сфері соціально-економічного і культурного розвитку (ст. 27); у галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку (ст. 30); у галузі будівництва

(ст. 31); у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту (ст. 32); у сфері соціального захисту населення (ст. 34).

До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері соціально-економічного і культурного розвитку належать: підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку сіл, селищ, цільових програм з інших питань самоврядування, подання їх на затвердження ради, організація їх виконання; подання раді звітів про хід і результати виконання цих програм; забезпечення складання балансів фінансових, трудових ресурсів, грошових доходів і видатків, необхідних для управління соціально-економічним і культурним розвитком відповідної території, а також визначення потреби в місцевих будівельних матеріалах, паливі; подання до районних, обласних рад необхідних показників та внесення пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно районів і областей, а також до планів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розташованих на відповідній території, з питань, пов'язаних із соціально-економічним і культурним розвитком території, задоволенням потреб населення; залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності до участі в комплексному соціально-економічному розвитку сіл, селищ, міст, координація цієї роботи на відповідній території тощо. Серед зазначених повноважень особливе місце займає розроблення програм соціально-економічного та культурного розвитку сільських населених пунктів. Крім того, як уже зазначалось раніше, аграрним законодавством передбачається необхідність розроблення регіональних програм комплексного розвитку сільських територій.

У галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку до відання виконавчих органів сільських та селищних рад належать такі повноваження: управління відповідними об'єктами, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, забезпечення їх належного утримання та ефективної експлуатації, необхідного рівня і якості послуг населенню; облік

громадян, які відповідно до законодавства потребують поліпшення житлових умов; розподіл і надання житла, що належить до комунальної власності; вирішення питань щодо використання нежилих приміщень, будинків і споруд, що належать до комунальної власності; сприяння розширенню житлового будівництва, подання громадянам, які мають потребу в житлі, допомоги в будівництві житла, в отриманні кредитів, у тому числі пільгових, та субсидій для будівництва чи придбання житла; забезпечення соціально-культурних закладів, які належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, а також населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоносіями; вирішення питань водопостачання, відведення й очищення стічних вод; здійснення контролю за якістю питної води; організація благоустрою населених пунктів; здійснення заходів щодо розширення й удосконалення мережі підприємств житлово-комунального господарства, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, розвитку транспорту і зв'язку та інші. Конкретизація зазначених положень здійснюється у спеціальному законодавстві. Так, Законом України від 24 червня 2004 р. «Про житлово-комунальні послуги»¹ встановлено, що до повноважень органів місцевого самоврядування у сфері житлово-комунальних послуг належить: затвердження та реалізація місцевих програм у сфері житлово-комунального господарства, участь у розробленні та реалізації відповідних державних і регіональних програм; встановлення цін/тарифів на житлово-комунальні послуги відповідно до закону; затвердження норм споживання та якості житлово-комунальних послуг, контроль за їх дотриманням; інформування населення відповідно до законодавства про реалізацію місцевих програм у сфері житлово-комунального господарства, а також щодо відповідності якості житлово-комунальних послуг нормативам, нормам, стандартам і правилам; вирішення інших питань у даній сфері (ст. 7). Що ж стосується аграрного законодавства, то ним встановлюються пільги у разі забезпечення комунальними послугами сільського населення. Так, згідно зі ст. 12 Закону

¹ Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1875-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 47. Ст. 514.

України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» сільські жителі та працівники агропромислового комплексу, які проживають у селищах міського типу, використовують електроенергію за пільговими тарифами. Крім того, гарантується, що обґрунтована потреба сільських жителів у паливі забезпечується в повному обсязі (ч. 3 ст. 13 вищевказаного Закону).

До відання сільських і селищних рад у галузі будівництва належать: організація за рахунок власних коштів і на пайових засадах будівництва, реконструкції й ремонту об'єктів комунального господарства та соціально-культурного призначення, жилих будинків, а також шляхів місцевого значення; визначення в установленому законодавством порядку відповідно до рішень ради території, вибір, вилучення (викуп) і надання землі для містобудівних потреб, визначених містобудівною документацією; підготовка й подання на затвердження ради відповідних місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови населених пунктів, іншої містобудівної документації; встановлення на відповідній території режиму використання та забудови земель, на яких передбачена перспективна містобудівна діяльність; координація на відповідній території діяльності суб'єктів містобудування щодо комплексної забудови населених пунктів; надання відповідно до закону містобудівних умов і обмежень забудови земельних ділянок; проведення громадського обговорення містобудівної документації; організація роботи, пов'язаної зі створенням і веденням містобудівного кадастру населених пунктів; здійснення в установленому порядку державного контролю за дотриманням законодавства, затвердженої містобудівної документації при плануванні та забудові відповідних територій; зупинення у випадках, передбачених законом, будівництва, яке проводиться з порушенням містобудівної документації і проектів окремих об'єктів, а також може заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу; організація охорони, реставрації та використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників тощо. Аграрним

законодавством передбачено, що будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем і споруд, мережі газо- й електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а в трудонедостатніх селах, крім цього, спорудження житла здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів (ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Докладно питання утримання об'єктів соціальної інфраструктури, житлового та інженерного будівництва на селі розглянуті в 4 розділі монографії.

До повноважень у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту належать, зокрема: питання управління відповідними закладами, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення; забезпечення здобуття неповнолітніми повної загальної середньої освіти; сприяння діяльності дошкільних і позашкільних навчально-виховних закладів, дитячих, молодіжних та науково-просвітницьких організацій; забезпечення регулярного безкоштовного підвезення до місця навчання і додому школярів; вирішення питань про надання професійним творчим працівникам на пільгових умовах у користування приміщень під майстерні, студії та лабораторії, необхідних для їх творчої діяльності; створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел; створення умов для занять фізичною культурою і спортом за місцем проживання населення та в місцях масового відпочинку; забезпечення розвитку всіх видів освіти та медичного обслуговування, розвитку й удосконалення мережі освітніх і лікувальних закладів усіх форм власності, фізичної культури і спорту, визначення потреби та формування замовлень на кадри для цих закладів; забезпечення охорони пам'яток історії та культури, збереження й використання культурного надбання; статутів (положень) розташованих на відповідній території закладів охорони здоров'я, навчально-виховних, культурно-освітніх, фізкультурно-оздоровчих закладів незалежно від форм власності.

Повноваження вказаних органів конкретизується в ряді нормативно-правових актів, зокрема Законах України від 23 травня 1991р. «Про освіту»¹ від 14 грудня 2010 р. «Про культуру»², від 21 червня 2001р. «Про народні художні промисли»³, від 8 червня 2000 р. «Про охорону культурної спадщини»⁴.

Так, у галузі освіти разом із місцевими органами виконавчої влади органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції: встановлюють обсяги бюджетного фінансування (не нижче визначених Міністерством освіти і науки України мінімальних нормативів) навчальних закладів, установ, організацій системи освіти, що є комунальною власністю, та забезпечують фінансування витрат на їх утримання; забезпечують розвиток мережі навчальних закладів та установ, організацій системи освіти, зміцнення їх матеріальної бази, господарське обслуговування; здійснюють соціальний захист працівників освіти, дітей, учнівської і студентської молоді, створюють умови для їх виховання, навчання й роботи відповідно до нормативів матеріально-технічного та фінансового забезпечення; організують облік дітей дошкільного та шкільного віку, контролюють виконання вимог щодо навчання дітей у навчальних закладах; забезпечують у сільській місцевості регулярне безкоштовне підвезення до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів та педагогічних працівників (п. 1 ст. 14 Закону України «Про освіту»). Крім того, відкриття шкіл першого ступеня у сільській місцевості, а також самостійних класів у них, також здійснюється за рішенням місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (п. 4 ст. 36 вищевказаного Закону).

На органи місцевого самоврядування в сільській місцевості законодавством покладено обов'язок щодо формування базової мережі закладів культури місцевого рівня (п. 2 ст. 23 Закону України «Про культуру»);

¹ Про освіту : Закон України від 23 трав. 1991 р. № 1060-ХІІ . *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 451.

² Про культуру : Закон України від 14 груд. 2010 р. № 2778-VI . *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 24. Ст. 168.

³ Про народні художні промисли : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2547-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 41. Ст. 199.

⁴ Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-III *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

сприяння: створенню умов для залучення мешканців села, селища до активних занять фізичною культурою і спортом, здорового способу життя; утворенню та діяльності в межах відповідних територій колективів фізичної культури та спортивних клубів; доступності мешканцям села, селища спортивних споруд відповідних навчальних закладів для занять фізичною культурою; функціонуванню та створенню дитячо-юнацьких спортивних шкіл у кожному сільському районі, в тому числі відкриттю їх відділень (філій) у селах і селищах; фінансуванню фізичної культури і спорту (ст. 29 Закону України «Про фізичну культуру і спорт»)¹.

У сфері соціального захисту населення відповідні ради за рахунок власних коштів і благодійних надходжень можуть встановлювати додаткові до передбачених законодавством гарантії щодо соціального захисту населення. Також вони повинні забезпечувати надання соціальних послуг відповідно до встановлених державними стандартами таких послуг. Зокрема, до компетенції зазначених органів належать: вирішення питань про надання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих (померлих або визнаних такими, що пропали безвісти) військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас (крім військовослужбовців строкової служби) або відставку, інвалідам з дитинства, багатодітним сім'ям у будівництві індивідуальних жилих будинків, проведенні капітального ремонту житла, у придбанні будівельних матеріалів; відведення зазначеним особам у першочерговому порядку земельних ділянок для індивідуального будівництва, садівництва й городництва; організація для малозабезпечених громадян похилого віку, інвалідів будинків-інтернатів, побутового обслуговування, продажу товарів у спеціальних магазинах і відділах за соціально доступними цінами, а також безоплатного харчування. Так, установи й заклади комунальної власності (комунальний сектор), які надають соціальні послуги, можуть перебувати в підпорядкуванні органів місцевого самоврядування. Управління комунальним сектором здійснюється відповідними органами місцевого

¹ Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3808-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 14. Ст. 80.

самоврядування (ст. 12 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про соціальні послуги»)¹.

Крім того, виконавчі органи сільських і селищних рад здійснюють підготовку й подання на затвердження ради цільових місцевих програм поліпшення стану безпеки й умов праці та виробничого середовища, територіальних програм зайнятості й заходів щодо соціальної захищеності різних груп населення від безробіття, організацію їх виконання; забезпечують здійснення передбачених законодавством заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов соціально незахищених верств населення; здійснюють контроль за поданням відповідно до закону підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності відомостей про наявність вільних робочих місць (посад); організують інформування населення про потребу підприємств, установ та організацій усіх форм власності у працівниках. До відання вищевказаних органів належить також вирішення питань щодо надання працівникам освіти, культури, охорони здоров'я, іншим категоріям громадян, які працюють у сільській місцевості, встановлених законодавством пільг².

Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 р. №5³, передбачено здійснення децентралізації. Метою політики у сфері децентралізації називається відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування (п. 3).

В сучасних умовах децентралізації влади, держава практично зняла з себе відповідальність за подальший розвиток сільських територій та збереження

¹ Про соціальні послуги : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-IV . *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 358.

² Гафурова О.В. Проблеми аграрного права у 2-х частинах. Частина 1: Правові проблеми сільського розвитку в Україні; навчальний посібник. Київ.: К:ЦП «Компринт», 2018. - 175с.

³ Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 67.

сільської поселенської мережі. Вказані питання переважно вирішуються за рахунок місцевих бюджетів. Прийняття Закону України «Про добровільне об'єднання громад» мало б сприяти економії коштів місцевих бюджетів та їх більш ефективному перерозподілу в межах таких об'єднань. Але, слід врахувати, що втрата деякими селами статусу адміністративно-територіальної одиниці підвищує ризик поступової ліквідації таких населених пунктів.¹

Місцеві бюджети практично є основним джерелом фінансування розвитку сільських територій. За рахунок коштів місцевих бюджетів фінансується: позашкільна освіта; соціальний захист і соціальне забезпечення (програми місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї; місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення; програми соціального захисту малозабезпеченої категорії учнів професійно-технічних навчальних закладів; центри обліку та заклади соціального захисту для бездомних осіб, центри соціальної адаптації осіб, звільнених з установ виконання покарань; компенсаційні виплати за пільговий проїзд окремих категорій громадян; компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, інвалідам, дітям-інвалідам, хворим, які не здатні до самообслуговування і потребують сторонньої допомоги; надання ветеранським організаціям фінансової підтримки та кредитування); відшкодування різниці між розміром ціни (тарифу) на житлово-комунальні послуги, що затверджувалися або погоджувалися рішенням місцевого органу виконавчої влади й органу місцевого самоврядування, та розміром економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво (надання); місцеві програми розвитку житлово-комунального господарства та благоустрою населених пунктів; культурно-мистецькі програми місцевого значення, в тому числі зоопарки загальнодержавного значення комунальної власності; програми підтримки кінематографії й засобів масової інформації місцевого значення; місцеві програми з розвитку фізичної культури і спорту; типове проектування,

¹ Гафурова О.В., Єрмоленко В.М. Як зберегти сільську поселенську мережу в умовах децентралізації влади? *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права*: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р). Київ: Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. С. 21–23.

реставрацію та охорону пам'яток архітектури місцевого значення; транспорт, дорожнє господарство (регулювання цін (тарифів) на перевезення пасажирів у пасажирському транспорті за рішенням місцевого органу виконавчої влади та органу місцевого самоврядування відповідно до наданих повноважень); експлуатацію дорожньої системи місцевого значення (у тому числі роботи, що проводяться спеціалізованими монтажньо-експлуатаційними підрозділами); будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг місцевого значення); (ст. 91 Бюджетного кодексу України)¹ (далі — БК України).

Кошти місцевих бюджетів формуються насамперед за рахунок місцевих податків і зборів, які сплачують підприємства, розміщені на території відповідної територіальної одиниці. Бюджети сільських рад залежать, насамперед, від рівня економічного розвитку та величини внесків аграрних підприємств, фінансовий стан яких забезпечує дуже низьку наповнюваність місцевих бюджетів². Проте цих коштів місцевих бюджетів недостатньо навіть для простого відтворення соціальної інфраструктури села³. Фінансові ресурси місцевих бюджетів не дають можливості органам місцевого самоврядування самостійно утримувати комунальні бюджетні установи, житлово-комунальне господарство, здійснювати витрати на місцеві соціальні програми тощо. Так, у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р зазначається, що дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становить понад 70%, 483 територіальні громади на 90% утримуються за рахунок коштів державного бюджету. Такий стан речей вимагатиме суттєвих змін в бюджетній політиці держави. Доцільним, на наш погляд, є збільшення надходжень до зазначених бюджетів за рахунок збільшення частки окремих податків, зокрема податку з доходів фізичних осіб. Адже до доходів бюджетів сіл, їх об'єднань, селищ

¹ Бюджетний кодекс України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50–51. Ст. 572.

² Руснак А.В. Державне регулювання функціонування і розвитку сільських територій. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/3.2/100.pdf>.

³ Там само.

зараховується лише 25% податку, що сплачується на відповідній території (п. 3 ст. 65 БК України).

Згідно зі ст. 13 БК України бюджет може складатися із загального та спеціального фондів. Складовою спеціального фонду місцевих бюджетів є бюджет розвитку місцевих бюджетів.

Однією з передумов виокремлення бюджету розвитку в складі місцевого бюджету є визначення сталого обсягу надходжень бюджету, що направлятимуться на реалізацію інвестиційних проектів. Так, капітальні видатки бюджету розвитку місцевих бюджетів спрямовуються на: соціально-економічний розвиток регіонів; виконання інвестиційних програм (проектів); будівництво, капітальний ремонт та реконструкцію об'єктів соціально-культурної сфери і житлово-комунального господарства; будівництво газопроводів і газифікацію населених пунктів; будівництво і придбання житла окремим категоріям громадян відповідно до законодавства; збереження й розвиток історико-культурних місць України та заповідників; розвиток дорожнього господарства; придбання шкільних автобусів та автомобілів швидкої медичної допомоги; комп'ютеризацію й інформатизацію загальноосвітніх навчальних закладів; інші заходи, пов'язані з розширенням відтворенням (п. 3 ст. 71 БК України). Однак частка бюджетів розвитку становить лише 3% від загальних доходів місцевих бюджетів — 7 млрд грн з 225 млрд. У перерахунку на одного мешканця виходить всього близько 150 грн. Для порівняння: у сусідній Польщі цей показник вищий у 37 разів, в Литві — в 30 разів¹.

Корисним для вирішення цього питання, на наш погляд, може бути і досвід Республіки Білорусь щодо функціонування на місцевому рівні фондів соціально-культурного розвитку села, створення яких було передбачено Законом Республіки Білорусь «Про пріоритетний соціально-культурний та економічний розвиток села та агропромислового комплексу». Розміри

¹На розвиток регіонів України витрачається лише 3% доходів місцевих бюджетів. URL: http://dt.ua/ECONOMICS/na-rozvitok-regioniv-ukrayini-vitrachayetsya-lishe-3-dohodiv-miscevih-byudzhativ-124031_.html.

відрахувань та порядок використання таких фондів встановлювались обласними Радами депутатів (ст. 4 Закону). Фонд соціально-культурного розвитку села утворюється за рахунок: бюджетних і позабюджетних коштів відповідної місцевої Ради народних депутатів; коштів республіканського бюджету, що спрямовуються на виконання цільових програм і заходів щодо соціально-культурного розвитку села; дотацій і субсидій з відповідного вищого бюджету; добровільних внесків колгоспів, радгоспів, інших підприємств і організацій, органів територіального громадського самоврядування (п. 3 Положення про порядок утворення фонду соціально-культурного розвитку села, затвердженого Радою Міністрів Республіки Білорусь від 20 березня 1992 р. № 146)¹. Крім того, передбачалось, що підприємства та організації, розміщені в міських населених пунктах, працівники яких проживають у сільській місцевості, вносять плату за трудові ресурси у фонд соціального розвитку села відповідної місцевої Ради депутатів. Порядок справляння та ставки плати визначаються обласними Радами депутатів (ст. 4 Закону Республіки Білорусь «Про пріоритетний соціально-культурний та економічний розвиток села та агропромислового комплексу»).

Плата за використання трудових ресурсів як один із способів поповнення місцевих бюджетів застосовувалася й в Україні. Так, промислові та інші підприємства й організації (за винятком їхніх підсобних сільських і лісових господарств), що не входили до агропромислового комплексу, працівники яких проживали в сільській місцевості, повинні були вносити плату за ці трудові ресурси відповідним сільським і селищним Радам у порядку, встановленому постановою Ради Міністрів Української РСР від 15 грудня 1990 р. № 367².

¹ Об утверждении Положения о порядке образования фонда социально-культурного развития села и перечня сельских районов с низким базовым уровнем экономики и социального развития села : Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 20 марта 1992 г. № 146 : [утратило силу постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 31 окт. 2007 г. № 1425]. URL: <http://pravo.newsby.org/belarus/postanovsm5/sov411.htm>.

² Про порядок і розмір плати за трудові ресурси сільським і селищним Радам народних депутатів промисловими та іншими підприємствами і організаціями, працівники яких проживають в сільській місцевості: Постанова Ради міністрів Української РСР від 15 груд. 1990 р. № 367 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 484 від 19 серп. 1992 р.). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/>

Норматив такої плати встановлювався в розмірі 600 крб. на рік за одного працюючого середньоспискового складу, який проживає в сільській місцевості (п. 1). Ця плата розглядалася як плата за залучення до роботи осіб із сільської місцевості і вносилася підприємствами й організаціями за рахунок прибутку, що залишався в їх розпорядженні, на відповідні рахунки сільських і селищних Рад до позабюджетних фондів¹.

Сучасні дослідники відстоюють повернення «старого» досвіду, навіть у радикальнішому вигляді. Так, пропонується розглянути доцільність створення на рівні держави Національного фонду підтримки розвитку українського села² або ж Українського фонду підтримки розвитку сільських територій, який акумулюватиме кошти за рахунок відрахувань суб'єктів господарювання всіх форм власності з метою спрямування коштів для вирішення невідкладних питань розвитку сільських територій³. Розмір відрахувань до такого фонду за різними пропозиціями має становити від 0,5% до 1,5% від валового доходу підприємств, які здійснюють діяльність на даній території. Крім того, Міністерством аграрної політики та продовольства України було запропоновано розроблення проекту Закону України «Про затвердження тимчасового збору для створення Фонду підтримки українського села (в розмірі 1% від обігу всіх товарів, робіт і послуг) (п. 5 наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 13 травня 2011 р. № 177 «Про створення робочих груп з розробки законопроектів»)⁴. Проте на сьогодні згідно з наказом цього ж міністерства від 21 грудня 2011 р. № 752⁵ зазначений законопроект

¹ Про плату за трудові ресурси сільським і селищним Радам народних депутатів промисловими та іншими підприємствами і організаціями, працівники яких проживають в сільській місцевості: лист Вищого арбітражного суду України від 25 груд. 1991 р. № 01-18/1139 : [відкликано на підставі Листа Вищого Арбітражного Суду № 01-8/121 від 3 квіт. 1998 р.]. URL:<http://zakon1.rada.gov.ua/>.

² Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : [моногр.]; за ред. М.Й. Маліка. К. : ННЦ ІАЕ, 2012. С. 536.

³ Ладика В.І. Розвиток сільських територій: стан та перспективи. *Пропозиція* : укр. журн. з питань агробізнесу. URL: <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=3117&number=103>.

⁴ Про створення робочих груп з розробки законопроектів: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 13 трав. 2011 р. № 177. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN65015.html.

⁵ Про внесення змін до наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 13 травня 2011 р. № 177: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 21 груд.

розробляти вже не планується.

Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено, що держава фінансово підтримує місцеве самоврядування, бере участь у формуванні доходів місцевих бюджетів, здійснює контроль за законним, доцільним, економним, ефективним витрачанням коштів і належним їх обліком. Вона гарантує органам місцевого самоврядування дохідну базу, достатню для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб. Коли доходи від закріплених за місцевими бюджетами загальнодержавних податків і зборів перевищують мінімальний розмір місцевого бюджету, держава вилучає із місцевого бюджету до державного частину надлишку в порядку, встановленому законом про державний бюджет (п. 1 ст. 62), але чим більше надходжень надходить за рахунок внутрішніх джерел, тим менше коштів перераховується з державного бюджету. Більше того, держава користується правом вилучення коштів з місцевих бюджетів. Такий підхід не сприяє укріпленню матеріальної бази місцевого самоврядування, а, відповідно, й розвитку сільських територій. Крім того, законодавством встановлено, що мінімальні розміри місцевих бюджетів визначаються на основі фінансових нормативів бюджетної забезпеченості з урахуванням економічного, соціального, природного й екологічного стану відповідних територій виходячи з рівня мінімальних соціальних потреб, встановленого законом (п. 2 ст. 62). Тобто державою гарантується мінімальний розмір місцевих бюджетів на рівні вказаних нормативів. На жаль, у сучасних умовах необхідно говорити про хронічну нестачу фінансових ресурсів для наповнення таких бюджетів. З метою вирішення вказаної проблеми, Податковим кодексом (далі – ПК України) та БК України встановлено нову фінансову основу органів місцевого самоврядування, нову систему розподілу загальнодержавних податків і запроваджено нові місцеві податки, а також змінено систему бюджетного вирівнювання. Найбільш помітною вже сьогодні є фінансова децентралізація в бюджетній сфері, яка має перенести фіскальний потенціал на рівень базових органів місцевого

самоврядування, тим самим суттєво вплинувши на реалізацію екологічної політики на всіх рівнях. Сьогодні до місцевих бюджетів різних рівнів, у т.ч. об'єднаних територіальних громад, зараховується значна частина загальнодержавних податків і зборів. Так, із податків та зборів, які мають екологічне забарвлення, до обласних бюджетів зараз зараховується 50% рентної плати за використання води та лісових ресурсів загальнодержавного значення та 25 % - за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення. 100% плати за використання інших природних ресурсів і 55 % екологічного податку. Також, до бюджетів об'єднаних територіальних громад, сьогодні поступає 100% рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення; 100 % орендної плати за водні об'єкти (їх частини), що надаються в користування на умовах оренди місцевими радами; 100% плати за землю; адміністративні штрафи та інші стягнення за порушення екологічного законодавства, а також 25 % екологічного податку.¹

Зважаючи на все вищевказане, реалізація принципу соціальної справедливості у відносинах соціального розвитку села можлива насамперед за рахунок збільшення видатків з державного бюджету на фінансування розвитку сільської поселенської мережі, її соціальної та інженерної інфраструктури, а також зміни порядку наповнення місцевих бюджетів. Крім того, соціальний статус сільських мешканців (особливо молодих спеціалістів і працівників соціальної сфери) має бути покращено, у т.ч. через розширення переліку пільг, які містить законодавство. І останнє, держава й органи місцевого самоврядування мають сприяти залученню сільськогосподарських товаровиробників до участі у відбудові соціальної інфраструктури села та створенню додаткових робочих місць, зокрема завдяки диверсифікації сільськогосподарського виробництва. Законодавче забезпечення вказаних заходів пропонується здійснити через розроблення «Загальнодержавної програми розвитку соціальної сфери сільських територій».

¹ Малишева Н.Р. Вказ. пр. С. 10.

РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ СЕЛЯН В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

3.1. Загальна характеристика прав селян

Конституція України визнає людину найвищою соціальною цінністю (ст. 3). На жаль, наука аграрного права традиційно орієнтована на дослідження правовідносин, які виникають, змінюються та припиняються у процесі сільськогосподарського виробництва. Що ж стосується забезпечення прав селян, визнання їх пріоритетної ролі у розвитку сільських територій, то вирішення вказаних питань залишається на другому плані. При цьому, треба звернути увагу, що аграрне право, як галузь права, має більш ніж столітню історію, його витoki пов'язані із селянським правом, що почало формуватися на початку ХХ ст. У тогочасній науковій літературі наголошувалося, що обсяг селянського права визначається колом тих особливостей у правових відносинах, якими закон відрізняє правовий порядок життя селян. Ці особливості обіймають і сферу публічно-правових відносин і сферу відносин приватно-правового характеру¹. Таким чином, обґрунтовувався особливий правовий статус селянства, який встановлювався нормами звичаєвого права. В умовах забезпечення сільського розвитку, підвищення ролі селянства, вирішення соціальних проблем села, має стати пріоритетним напрямом діяльності держави. Відповідно, основою подальшого розвитку аграрного права повинен стати «всебічний селяноцентризм, який розглядається як системне підпорядкування всієї сукупності відроджуваних процесів інтересам села і селянства, а також системне відродження села, яке базується на повному і незворотному подоланні сільської бідності»².

У юридичній літературі розробленням поняття «селянин» займалися такі відомі науковці, як В.М. Єрмоленко та Н.І. Титова. Остання

¹ Леонтьев А.А. Крестьянское право. Санкт-Петербург: Законоведение, 1909. С. 3–4.

² Онищенко О.М., Юрчишин В.В. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і сільських територій: VII річні збори всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 9–10 листоп. 2005 р. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2005. С. 45.

пропонувала вважати селянином особу, яка постійно проживає в сільській місцевості, своїм основним заняттям має використання земель сільськогосподарського призначення для забезпечення власних і суспільних потреб у продуктах сільського господарства¹. В.М. Єрмоленко виділив критерії (територіальний, соціальний, культурний, економічний), які можуть бути покладені в основу даного визначення. Територіальний критерій прив'язує ареал проживання селянина до сільської місцевості. Соціальний критерій символізує рівень важливості роду занять, за яким селянин займається діяльністю, що є основною, фундаментальною за своїм суспільним значенням. Зміст цієї діяльності полягає в забезпеченні суспільних потреб у належних продуктах харчування. За культурним критерієм селянство є носієм самобутності українського народу, усталеності традицій і побутового укладу, що в сукупності формують відповідну національну ментальність, яка відрізняє українців від інших націй і народів. Економічне призначення селянина полягає в особливостях сфери господарювання, спрямуванні його діяльності на обробіток землі...².

На міжнародному рівні підвищується увага допроблеми забезпечення прав і свобод сільського населення. Так, одним із останніх документів, який у найближчому часі впливатиме не тільки на формування аграрної політики України, а й інших країн-членів ООН, є Декларація ООН про права селян і інших осіб, які працюють в сільських районах³, яку було схвалено на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 2018 р.⁴ (Додаток А). Відповідно, прийняття такого нормативного акту має стати серйозним поштовхом у напрямі не тільки перегляду предмету аграрного права, його

¹ Титова Н.І. Селяни повинні мати пріоритетний правовий статус. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 10.

² Єрмоленко В.М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права / *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права* : зб. тез наук. доп. за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. С. 29.

³ Проект декларації ООН о правах крестьян и других лиц, работающих в сельских районах. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies>.

⁴ UN rights chief welcomes new text to protect rights of peasants and other rural workers. URL: <https://news.un.org/en/story/2018/12/1028881>

принципів та системи, а й створення реально діючого механізму реалізації прав селян. У Декларації, селянином визнається будь-яка особа жіночої або чоловічої статі, яка займається чи має намір займатися малими формами сільськогосподарського виробництва для задоволення особистих потреб і / або продажу продуктів на ринку, і яка в значній мірі, але не обов'язково цілком покладається на трудовий внесок членів сім'ї або домогосподарства і на інші форми безгрошової організації праці. Причому, така особа може займатися сільськими ремеслами та іншими малими формами сільського господарства, тваринництвом, скотарством, рибальством, лісівництвом, полюванням або збиральництвом і ремісничими промислами, що мають відношення до сільського господарства, або подібною діяльністю в сільських районах (ст. 1). Таким чином, використано широкий підхід до розуміння цієї правової категорії. Це дає підстави для включення у поняття селян практично всіх осіб, які проживають у сільській місцевості незалежно від роду їхніх занять. Вказане необхідно розглядати як позитивну тенденцію, що відбиває процеси диверсифікації сільськогосподарського виробництва та сприятиме розвитку сільських територій. Крім того, слід звернути увагу, що таке визначення охоплює, насамперед, осіб, які працюють для задоволення особистих потреб та відносяться до невеликих товаровиробників сільськогосподарської продукції. Відповідно, не можна погодитися із думкою, що «застосування терміну «селянин», «селяни» у законодавчих та нормативно-правових актах, а також навчальній літературі ...невиправдано звужує суб'єктний склад всього комплексу аграрних правовідносин¹.

Більше ніж п'ятнадцять років тому Верховна Рада України звертала увагу на кризову ситуацію в демографічній сфері села. У Рекомендаціях парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки», схвалених Постановою Верховної Ради України від 5 червня 2003 р. № 940-IV, зазначалось, що таке становище обумовлене насамперед критичним

¹ Лебідь В.І. Окремі аспекти відповідності аграрного права України конституційно-правовим категоріям (на прикладі терміну «селянин»). *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*. Матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 травня 2016 р.). Київ: КНУ імені Т. Г. Шевченка, 2016. С. 202.

станом вітчизняної економіки, руйнацією соціальної сфери, особливо на селі, зuboжінням мільйонів людей, поглибленням майнового розшарування в суспільстві¹. Сьогодні, аналізуючи статистичні дані, можна стверджувати, що демографічна криза продовжує поглиблюватись. Так, за даними Державної служби статистики України в 1990 р. чисельність сільського населення становила 16 969,3 тис. осіб, а станом на 1 січня 2014 р. — 14 089,6 тис. осіб², тобто за вказаний період його кількість скоротилась на 2879,7 тис. осіб.

Основними чинниками зменшення чисельності є: високий рівень смертності. Загальний коефіцієнт смертності в розрахунку на 1000 осіб у сільській місцевості за період 1990–2012 р. був найвищим у 2005 р. і становив 20,5. Протягом останніх років він дещо знизився, проте залишається високим і в 2012 р. становив 17,7 (для міста цей показник становить 13,1); невисокий рівень народжуваності. Незважаючи на те, що з 2002 р. на селі, як і в країні в цілому, народжуваність почала зростати, вона все ще залишається на невисокому рівні. Якщо в 2001 р. загальний коефіцієнт народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб становив 8,7, то в 2012 р. — 12,6³. Таким чином, кількість померлих продовжує перевищувати чисельність народжених, відповідно кількість сільського населення продовжує зменшуватись. Крім того, негативно впливають на демографічну ситуацію і постійно триваючі міграційні процеси. Незважаючи на те, що з 2004 р. для України характерним є незначне позитивне сальдо міграції (на 1000 осіб наявного населення), яке на 1 січня 2012 р. становило 0,4, для сільської місцевості воно залишається від'ємним (– 0,3)⁴. Отже, зазначені чинники призводять до значного зниження частки працездатного населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві. Зазначений стан речей викликаний

¹ Рекомендації парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки», схвалені Постановою Верховної Ради України від 5 черв. 2003 р. № 940–IV. *Відомості Верховної Ради*. 2003. № 46. Ст. 370.

² Демографічна ситуація. Населення 1990–2014 рр. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>

³ Першочергові заходи державної політики щодо вирішення соціально-економічних проблем сільського населення : аналіт.записка. Нац. ін-т стратегічних досліджень при Президентові України. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/1279/>.

⁴ Там само.

низкою проблем, які за вказаний період так і залишилися для українських селян невіршеними: незадовільними умовами проживання; нерозвинутиим комплексом соціально-побутових послуг; низьким рівнем пенсій і заробітної плати; відсутністю умов для дозвілля, особливо молоді; низькою якістю освітніх та інших послуг тощо.

Держава забезпечує проведення демографічної політики щодо зміни міграційних процесів на користь села, створення соціально-економічних умов для підвищення народжуваності та всебічного розвитку сім'ї через запровадження системи пільг. Порядок їх надання й розміри встановлюються Урядом (ст. 14 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»).

Відносини у даній сфері регулюються рядом нормативно-правових актів, зокрема Рекомендаціями парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки», схваленими Постановою Верховної Ради України від 5 червня 2003 р. № 940-IV, постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. № 879 «Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року»¹, Рішеннями Ради Національної безпеки і оборони України від 19 вересня 2007 р. «Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудовесурсного потенціалу України»² та від 29 грудня 2009 р. «Про стан соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в Україні»³. На жаль, вирішенню демографічних проблем сільської місцевості у вказаних документах увага практично не приділяється. Лише в Рекомендаціях парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки» Верховна Рада України рекомендує Кабінету Міністрів України передбачити забезпечення безумовного виконання

¹ Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 черв. 2006 р. № 879. *Офіційний вісник України*. 2006. № 26, 12 лип. Ст. 1898.

² Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудовесурсного потенціалу України: Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 19 верес. 2007 р. (скасовано на підставі Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квіт. 2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2014. № 47. Ст. 1234.

³ Про стан соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в Україні : Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 29 груд. 2009 р. (скасовано на підставі Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квіт. 2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2009. № 101. Ст. 3519.

положень Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», особливо в частині зміцнення матеріально-технічної бази агропромислового комплексу та відшкодування з Державного бюджету України витрат на спорудження об'єктів соціальної інфраструктури на селі (п. 3). Опосередковано вказується на необхідність вирішення демографічних проблем села у Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 р., якою передбачено необхідність поліпшення якості надання медичної допомоги сільському населенню. Але, як буде показано далі, ці рекомендації не мали подальшої практичної реалізації. Крім того, Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. передбачається необхідність реалізації державної політики щодо поліпшення демографічної ситуації в сільській місцевості (п. 7 р. II). Спираючись на аналіз законодавства у цій сфері, можна стверджувати, що в Україні просто не здійснюється така державна політика.

Перспективи розвитку сільської місцевості безпосередньо залежать від збереження демографічного потенціалу і трудових ресурсів, що неможливо забезпечити без залучення молодих фахівців для роботи на селі. На жаль, частка молоді віком до 35 років у загальній чисельності мешканців села має чітку тенденцію до зниження. За 2000–2011 роки вона скоротилась на 1,2%¹. Як зазначається в Рекомендаціях парламентських слухань про становище молоді в Україні «Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення», схвалених постановою Верховної Ради України від 20 грудня 2005 р. № 3238-IV², типовими проблемами сільської молоді, особливо сільських молодих сімей з дітьми, є низький рівень доходів з високим рівнем безробіття, невпинно зростає зловживання наркотиками, набувають поширення інші негативні прояви. Крім того, в Україні збереглася тенденція до зменшення закладів соціально-культурної та побутової сфери села, що негативно впливає на можливість

¹ Булавка О.Г. Суцільна паспортизація сіл України — основа розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 77.

² Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення : Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні, схвалені постановою Верховної Ради України від 20 груд. 2005 р. № 3238-IV . *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 16. Ст. 145.

сільських дітей і молоді задовольнити свої культурні потреби і змістовно провести дозвілля. Загальне становище сільської молоді становить певну загрозу для безпеки держави.

Необхідність створення умов для заохочення молоді до роботи і проживання в сільській місцевості передбачена Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. Так, формування сприятливих умов для роботи та проживання молоді в сільській місцевості здійснюється через: запровадження надання матеріальної допомоги для облаштування випускникам вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюватимуть у сільській місцевості, в тому числі надання довгострокових кредитів на пільгових умовах; надання молоді земельних ділянок для ведення сільськогосподарського виробництва та індивідуального будівництва; збільшення видатків з державного бюджету для цільового довгострокового кредитування сільських забудовників, передусім молоді, за регіональними програмами «Власний дім»; оптимізації мережі професійно-технічних навчальних закладів для підготовки працівників масових професій у сільському господарстві та інших сферах діяльності, відновлення роботи міжшкільних професійно-навчальних комбінатів; збільшення квоти прийому сільської молоді до вищих навчальних закладів за державним замовленням (при цьому передбачаються договірні умови гарантованого повернення фахівців для роботи в селі); забезпечення проведення індивідуальної роботи із сім'ями, що потребують соціального захисту, передусім з тими, в яких живуть діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями (п. 12 р. II). Утім указаних заходів явно недостатньо для повернення молоді на село. Для того щоб поліпшити ситуацію, необхідно кардинально змінити ставлення держави до населення, яке проживає на сільських територіях. Як слушно зазначається в науковій літературі, саме на підставі норм Конституції України має формуватися сучасний правовий та соціальний статус селян як громадян України, як основних суб'єктів сільськогосподарського землевикористання, які

своєю працею забезпечують продовольчу безпеку держави¹.

У контексті вищезазначеного особливої актуальності набуває проблема забезпечення економічних, соціальних і культурних прав селян. Зазначені права відіграють важливу роль серед інших прав та свобод, закріплених у Конституції України. Вони належать до прав другого покоління. Їх істотна відмінність від громадянських і політичних прав полягає в тому, що вони є «збитковими», тобто обсяг їх реалізації залежить від економічного розвитку добробуту держави², який, у свою чергу, прямо залежить від її політики. Таким чином, реалізація соціальних прав вимагає великих матеріальних витрат та дуже виваженої економічної політики держави. Причому «жодна соціальна держава не має права відмовитись від взятих на себе міжнародних вимог щодо забезпечення основних соціально-економічних та культурних прав своїх громадян, навіть, якщо це суперечить принципам економічної чи ринкової доцільності»³. Соціальні права займають у системі прав людини винятково важливе місце. Адже, з одного боку, вони покликані гарантувати кожній людині гідні умови життя, а з іншого — визначають обов'язок держави забезпечити всім нужденним такий мінімум соціальних можливостей та соціальної захищеності, який необхідний для підтримки гідності людини, нормального задоволення її матеріальних і духовних потреб⁴.

Виділення та характеристика соціальних прав здійснені в наукових дослідженнях у рамках конституційного права України. Вони становлять собою певні можливості людини користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку⁵. Система соціальних прав охоплює: право на житло (ст. 47); право на працю (ст. 43); право на відпочинок (ст. 45); право на страйк для захисту своїх

¹ Гаєцька-Колотило Я.З. Аграрне право: перспектива бути. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. : зб. наук. пр. за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 48.

² Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : моногр. Київ: ІДП України ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. С. 188.

³ Там само. С. 229.

⁴ Іваненко В.А. Іваненко В.С. Указ. соч. С. 41.

⁵ Конституційне право України: підруч. за ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Наук. думка, 1999. С. 289.

соціальних та економічних інтересів (ст. 44); право на соціальний захист (ст. 46); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я та на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 49).

Економічні права та свободи людини і громадянина — це самостійний вид прав і свобод у загальній системі конституційних прав і свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати й захищати їх у порядку, межах, формах та у спосіб, передбачених Конституцією та законами України¹. До економічних прав відносять: право кожного володіти, користуватись і розпоряджатися своєю власністю, а також результатами своєї інтелектуальної діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст.ст. 15, 42); право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності (ст.ст. 13, 14). До культурних прав та свобод людини і громадянина належать: право кожного на освіту (ст. 53), право на свободу творчої діяльності (ст. 54). За своїм змістом культурні права і свободи — це суб'єктивні права людини в культурній (духовній, ідеологічній) сфері, це — певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства.²

Зазначені права (як і всі інші, закріплені в Конституції України) поширюються однаковою мірою і на працівників сільського господарства, незалежно від організаційно-правових форм підприємств, у яких вони працюють. Ступінь розроблення й закріплення зазначених прав у чинному законодавстві є показником того, наскільки держава дбає про забезпечення певного рівня соціальних благ для свого народу і особливо найменш захищеної його частини — селянства³. Сільські жителі повинні бути забезпечені належними умовами праці, а також усім обсягом соціальних благ, передбачених чинним законодавством. На жаль, значна частина конституційних норм для

¹ Совгіря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 176.

² Крегул Ю.І., Ладиченко В.В., Орленко В.І. Права і свободи людини : навч. посіб. Київ: Книга, 2004. С. 162.

³ Гафурова О.В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів. Київ: МАУП, 2006. С. 56.

багатьох громадян України (особливо селян) стає не прямими юридичними приписами, а деклараціями добрих намірів¹.

На галузевому рівні відбувається конкретизація конституційних прав громадян. Відповідно особливості у правовому регулюванні вказаних прав сільських мешканців мають визначатися аграрним законодавством: «...права і обов'язки, сформульовані в галузевих нормативних актах з метою конкретизації, доповнення та деталізації конституційних норм, мають юридичну силу нормативного акта, в якому вони викладені й називаються галузевими»². Тобто права, спрямовані на поліпшення соціально-економічного та культурного становища сільських працівників і гарантовані аграрним законодавством та статутами сільськогосподарських підприємств, слід вважати аграрними.

Як слушно зазначає Н.І. Титова, загальносоціальні права селян законодавством України не виділяються і не спеціалізуються, хоча потреба в цьому є надзвичайно великою³. Так, Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексомплексу в народному господарстві» не містить чіткого переліку вказаних прав і не встановлює гарантій їх захисту. Вказаним нормативно-правовим актом лише встановлені пільги для сільського населення щодо: надання права вільного вибору форм власності та організації виробництва (ст. 3); створення рівних можливостей з жителями міст у соціально-культурному та побутовому забезпеченні (ст. 8); забезпечення житлом і господарськими будівлями за рахунок державного бюджету (ст. 9); здійснення індивідуального житлового будівництва (ст. 11); плати за електроенергію (ст. 12); забезпечення товарами масового споживання, автотранспортом, будівельними матеріалами і паливом (ст. 13); забезпечення квоти прийому сільської молоді до вищих навчальних закладів (ст. 22). Для визнання пріоритетним статусу селянина та забезпечення

¹ Титова Н.І. Вдосконалення Конституції України: деякі правові аспекти. *Право України*. 2008. № 1. С. 34.

² Правовой статус работников сельскохозяйственных предприятий : отв. ред. М.И. Козырь, Г.В. Чубуков. Москва: Наука, 1987. 303 с.

³ Титова Н.І. Селяни повинні мати пріоритетний правовий статус. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 10.

його соціально-економічних і культурних прав, цього явно недостатньо. У таких умовах підвищується значення соціальної діяльності сільськогосподарських підприємств. Зазначена діяльність «перш за все спрямована на задоволення матеріальних і культурних (духовних) потреб працівників сільського господарства, пенсіонерів, сільської інтелігенції, з тим, щоб вони мали нормальні умови праці і життя, своєчасно отримували пенсії»¹.

Зважаючи на існуючу практику, доцільно виділити групу соціально-економічних і культурних прав, які не забезпечуються державою, а можуть бути гарантовані за умови їх закріплення в статутах кожного окремого підприємства. Це право на культурно-побутове обслуговування, у тому числі на допомогу в будівництві та ремонті житла, забезпеченні паливом, наданні транспортних послуг, безкоштовних обідів, збільшення розміру пенсій порівняно з визначеним у законодавстві тощо. Статути також можуть містити гарантії щодо надання членам права навчатись у закладах освіти на договірних засадах, а також на отримання стипендії за рахунок коштів юридичної особи. У свою чергу, особа, яка навчається й здобула професію, зобов'язана повернутися і працювати на зазначеному підприємстві². Цю традицію (існує вона ще з радянських часів, про що докладніше зазначалося в підрозділі 1.2) необхідно вважати корисною й такою, що потребує подальшого збереження. З цією метою держава повинна стимулювати соціальну діяльність сільськогосподарських підприємств.

Проблемою, що потребує нагального вирішення, є проблема сільського безробіття. У результаті реформування на селі було втрачено робочих місць для 1,4 млн селян, а навантаження на одне вільне робоче місце станом на 1 вересня 2001 р. становило 21 особу (ч. 5 Постанови Верховної Ради України від 15 листопада 2001 р. «Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан

¹ Панченко В.В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : моногр. Харків: С.А.М., 2012. С. 75.

² Гафурова О.В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів. Київ: МАУП, 2006. С. 63.

зайнятості та безробіття на ринку праці в Україні)»¹. Треба зазначити, що законодавство, яким регулюються відносини у сфері зайнятості сільського населення, спрямоване на штучне зменшення показників безробіття. Так, члени особистих селянських господарств, які самостійно забезпечують себе роботою за законодавством України, належать до зайнятого населення (п. 1 ст. 4 Закону України від 5 липня 2012 р. «Про зайнятість населення»)»² за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною (ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство»)»³. Таким чином, Верховна Рада України юридично визнала зайнятими всіх селян, які ведуть особисте селянське господарство і не працюють на підставі трудового договору, незалежно від рівня дохідності таких господарств, що позбавляє їх можливості набути статусу безробітних та отримувати допомогу по безробіттю⁴. Зазначені положення Закону сприяють підвищенню рівня бідності сільського населення та практично унеможливають реалізацію селянами більшості соціальних прав.

З метою розв'язання проблеми безробіття на селі прийнято ряд нормативно-правових актів. Так, Основними засадами розвитку соціальної сфери села, схваленими Указом Президента України від 20 грудня 2000 р., передбачено, що засобами забезпечення продуктивної зайнятості сільського населення мають бути: утвердження статусу селянина як реального власника та господаря на землі; запровадження спрощеного порядку реєстрації та звітності суб'єктів господарювання в аграрному секторі; розмежування підсобної та підприємницької форм господарювання сільських сімей, сприяння перетворенню особистих підсобних господарств на господарства товарного типу; підтримка розвитку особистих підсобних господарств як форми самозайнятості

¹ Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан зайнятості та безробіття на ринку праці в Україні : Постанова Верховної Ради України від 15 листоп. 2001 р. № 2809-III. *Голос України*. 2001. 27 листоп. № 223.

² Про зайнятість населення : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 24. Ст. 243.

³ Про особисте селянське господарство : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 29. Ст. 232.

⁴ Коваленко Т.О. Черноус С.М. Правові питання зайнятості селян. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3 (89). С. 76.

сільського населення; залучення приватного сектору в сільській місцевості до рекреаційно-туристичного підприємництва та підсобної діяльності у сфері туризму (сільського зеленого туризму); регулювання трудової міграції сільського населення, спрямування її з трудонадлишкових регіонів до депресивних сільських територій; запровадження системи професійного навчання і перепідготовки незайнятих працею сільських жителів (п. 2). Проте, як слушно зазначається в науковій літературі, фактично кожен із зазначених заходів не має відповідного механізму реалізації на практиці¹.

Державною програмою зайнятості населення на 2001–2004 рр., затвердженою Законом України від 7 березня 2002 р.², передбачалось, що розв'язання проблем зайнятості в агропромисловому комплексі буде пов'язане із розгортанням державних, галузевих і регіональних програм підтримки аграрної реформи (виробництво сільськогосподарської техніки, кредитні та освітні програми), розвитком нових форм і видів прикладання праці. Поширюватиметься фермерство і діяльність господарств, реформованих на засадах приватної власності, будуть розмежовані підприємницька та підсобна форми господарювання. Стимулюватиметься розвиток на селі переробної та інших видів промисловості, сфери послуг, рекреації та туризму, інших видів несільськогосподарської діяльності. Робочі місця створюватимуться через застосування скорочених процедур реєстрації суб'єктів господарювання в сільському господарстві і підприємствах сфери обслуговування, спрощення форм оподаткування і звітності (р. V). Незважаючи на зазначені законодавчі положення, спеціальної програми забезпечення зайнятості селян у процесі аграрної реформи прийнято не було й заходи, передбачені цим нормативно-правовим актом, залишилися

¹ Коваленко Т.О. Реформування аграрних відносин в Україні: соціально-правові проблеми *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12 (62). С. 80.

² Про затвердження Державної програми зайнятості населення на 2001–2004 роки : Закон України від 7 берез. 2002 р. № 3076-14. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 31. Ст. 215.

переважно на папері¹.

Найширший перелік заходів містить Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158. Так, даним нормативно-правовим актом встановлено, що створення сприятливих умов для розширення сфери застосування праці в сільській місцевості та підвищення рівня доходів сільського населення здійснюється через: стимулювання розвитку підприємництва як у сільському господарстві, так і в несільськогосподарській сфері; сприяння пріоритетному розвитку малих приватних підприємств побутового обслуговування в результаті залучення соціально незахищених верств сільського населення; здійснення заходів щодо стимулювання розміщення нових підприємств легкої, харчової та інших галузей промисловості, обслуговувальних організацій; стимулювання розвитку обслуговувальних кооперативів та інших об'єднань; здійснення із залученням районних центрів зайнятості професійного навчання безробітних, які проживають у сільській місцевості, основ підприємницької діяльності; поетапного звільнення сільських жителів, що вперше реєструються для провадження підприємницької діяльності у сільській місцевості, від окремих видів оподаткування на строк до трьох років; посилення правового та соціального захисту орендодавців (власників) землі і майна, гарантування доходів відповідно до укладених договорів; залучення осіб, які провадять підприємницьку діяльність, та зайнятих в особистих селянських господарствах, до участі в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також добровільного пенсійного забезпечення; здійснення заходів щодо забезпечення аграрного сектору кваліфікованою робочою силою, підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, зокрема в результаті розвитку системи професійного навчання персоналу підприємств, установ та організацій (п. 2 р. II).

Ряд заходів, які стосуються розв'язання проблеми безробіття на селі,

¹ Коваленко Т.О. Реформування аграрних відносин в Україні: соціально-правові проблеми *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12 (62). С. 80.

встановлено Програмою сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2012 р. № 1008¹. Даним документом передбачено, що підвищення рівня зайнятості сільського населення має здійснюватися через: підвищення ефективності аграрного виробництва та конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції з урахуванням досвіду Європейського Союзу щодо розвитку аграрного ринку та засад спільної аграрної політики; розширення можливостей реалізації продукції особистих селянських господарств; удосконалення системи сертифікації сільськогосподарської продукції відповідно до вимог європейських стандартів; диверсифікації ринків збуту вітчизняної сільськогосподарської продукції; сприяння розвитку мережі сільськогосподарських виробничих і обслуговувальних кооперативів для забезпечення заготівлі, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції; розвитку транспортної, сервісної та соціальної інфраструктури в сільській місцевості для стимулювання заінтересованості інвесторів; удосконалення системи трудових відносин на підприємствах аграрного сектору економіки та стимулювання заінтересованості членів особистих селянських господарств у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні; сприяння розвитку екологічного (зеленого), сільського туризму, народних художніх промислів, рекреаційно-туристичного підприємництва в сільській місцевості; стимулювання заінтересованості молоді у працевлаштуванні в сільській місцевості. Здійснення навіть частини зазначених заходів мало б сприяти розв'язанню проблеми безробіття на селі, але відсутність дієвих механізмів суспільного контролю за виконанням відповідних положень указаних програм та витрачанням бюджетних коштів, які спрямовувались на проведення таких заходів, практично унеможлиблює змінити ситуацію на краще.

¹ Програма сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовт. 2012 р. № 1008. *Офіційний вісник України*. 2012. № 83. Ст. 3363.

3.2. Проблеми забезпечення соціально-економічних та культурних прав селян

Особливе місце в системі соціальних прав займає право селян на достатній життєвий рівень. Створення умов для реалізації громадянином права на достатній життєвий рівень — основна мета соціальної функції держави. На жаль, соціально-економічний стан України не дає змоги повністю гарантувати та забезпечити реалізацію цього конституційного права кожній людині¹. Для селян можливість реалізації права на достатній життєвий рівень тісно пов'язана з рівнем розвитку виробничої та соціальної сфери населених пунктів у яких вони проживають. Відповідно особливої актуальності набуває вирішення проблеми створення таких умов для праці і проживання на селі, які забезпечили б сільському населенню право на достатній життєвий рівень².

Як уже зазначалось вище, Конституцією України гарантується право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48). Це положення повністю відповідає вимогам міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Загальній декларації прав людини³ (п. 1 ст. 25) та Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права⁴ (п. 1 ст. 11).

Поняття «достатній життєвий рівень» не визначено в науковому обігу. Тому воно є оцінювальним: тобто кожна людина сама для себе визначає рівень, який відповідає її уявленням про достатній рівень життя. Справа держави — визначити і встановити мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може⁵. Задля забезпечення соціальних прав та

¹ Крегул Ю.І., Ладиченко В.В., Орленко В.І. Зазнач. пр. С. 153.

² Гафурова О.В. Проблеми реалізації селянами права на достатній життєвий рівень. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2011. № 165, ч. 2. С. 91. (Серія : Право).

³ Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 г. *Международные акты о правах человека* : сб. док. Москва : Норма-Инфра-М, 1998. — С. 39–43.

⁴ Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, принят и открыт для подписания, ратификации и присоединения резолюцией 2200 А (III) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г. *Международные акты о правах человека* : сб. док. Москва : Норма-Инфра-М, 1998. С. 44–52.

⁵ Оніщенко Н.М. Пархоменко Н.М. Зазнач. пр. С. 140.

державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного. Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» встановлено державні соціальні стандарти та нормативи у сфері соціального, житлово-комунального, транспортного обслуговування і зв'язку, охорони здоров'я, забезпечення навчальними закладами та обслуговування закладами культури.

Основним елементом, що визначає життєвий рівень громадян, як уже зазначалось вище, є одержувана ними заробітна плата — винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу (ч. 1 ст. 94 КЗпП України). У законодавчому порядку держава встановлює її мінімальний розмір, що є обов'язковим на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб (ч. 4 ст. 95 вищезазначеного кодексу). Сьогодні сільське господарство за рівнем заробітної плати серед галузей економіки України займає далеко не останнє місце. Так, середньомісячна заробітна плата в сільському, рибному та лісовому господарстві за січень -листопад 2019 р. склала, за даними Державної служби статистики України, 10712 грн¹.

Рівень пенсій на селі також продовжує залишатись найнижчим в Україні. Щоб вижити, сільські пенсіонери змушені вести особисте селянське господарство, утримувати худобу і птицю. Люди, які все життя своєю працею створювали українську промисловість, тепер змушені жити на пенсію, що розраховується, виходячи з тієї заробітної плати, яку вони отримували. Оскільки ж рівень оплати праці був мало не втричі нижчий, ніж у місті, з більшою затратою праці, то зараз відбувається повторне пограбування².

Як зазначають спеціалісти, 60% сільських домогосподарств мають середньодушові грошові доходи нижче прожиткового мінімуму, а в їх структурі майже половину займають пенсії та доходи від продажу сільськогосподарської

¹ Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності у 2019 році. URL: http://www.ifstat.gov.ua/EX_IN/2019/11/DN21.HTM

² Українське село вчора і сьогодні (поза соціальною справедливістю) URL: <http://vpered.wordpress.com/2009/08/26/>.

продукції. За статистикою ООН, поза межею бідності в Україні перебуває 78% громадян. Основним критерієм цієї межі є рівень витрат однієї людини на день — 17 дол. США. Звідси можна припустити, що 99% селян перебувають за межею бідності¹.

Конституцією України гарантується своєчасне одержання заробітної плати (ч. 7 ст. 43). Вона повинна виплачуватися працівникам не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів (ч. 1 ст. 115 КЗпП України). Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» мінімальний розмір оплати праці віднесено до державних соціальних гарантій. У випадках затримання виплат по заробітній платі працівникам нараховуються компенсації за кожен місяць затримки (п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України від 20 грудня 1997 р. № 1427 «Про затвердження Положення про порядок компенсації працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати»)².

Мінімальні гарантії в оплаті праці осіб, які перебувають у трудових відносинах на підставі трудового договору з підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та господарювання, закріплено в Законі України від 24 березня 1995 р. «Про оплату праці»³. Його дія поширюється на найманих працівників, які працюють на сільськогосподарських підприємствах.

Як і на всіх громадян України, на сільських мешканців поширюється дія ст. 46 Конституції України щодо права громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та інших випадках. Право на соціальний захист гарантується системою соціального страхування та соціального забезпечення. Відповідно до ст. 253 КЗпП особи, які працюють за

¹ Терещенко В.К., Морозюк Н.В. Перспективні напрями соціально-економічного розвитку сільських територій. *Науковий вісник НУБіП України*. 2011. № 163, ч. 1. URL: <http://elibrary.nubip.edu.ua/10735/1/11tvk.pdf>.

² Про затвердження Положення про порядок компенсації працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 груд. 1997 р. № 1427. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-97-%D0%BF>.

³ Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121.

трудоим договором (контрактом) на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

Одним із видів соціального забезпечення є виплата пенсій. Закон України від 5 листопада 1991 р. «Про пенсійне забезпечення»¹ гарантує соціальну захищеність пенсіонерів через встановлення пенсій на рівні, орієнтованому на прожитковий мінімум, а також регулярного перегляду їх розмірів у зв'язку зі збільшенням розміру мінімального споживчого бюджету і підвищенням ефективності економіки республіки.

Як і за радянських часів, сільські працівники отримують мізерні пенсії, але й цих виплат держава намагається їх позбавити на «законних підставах». Так, у процесі реформування сільськогосподарських підприємств звичайною стала практика неотримання архівами документів, що підтверджують стаж роботи працівників. Відсутність в архівах первинних даних, які засвідчують не тільки факт зайнятості, а й обставини, необхідні для отримання пільгових пенсій, призвела до численних порушень прав громадян на пенсійне забезпечення. Про масовий характер цього явища свідчать, зокрема, такі дані: тільки в Полтавській області по 50 ліквідованих підприємствах акти прийому-передавання архівних документів не здано, по 34 ліквідованих підприємствах документи до архівних установ взагалі не передано, по 33 сільськогосподарських підприємствах встановлено невідповідність стану архівів. У багатьох випадках архіви ліквідованих сільськогосподарських підприємств були неповними: немає книг наказів, розрахунково-платіжних відомостей, карток Т-2, документів про проведену атестацію тощо².

На практиці найбільша кількість питань виникає, коли в трудових книжках працівників немає відомостей, необхідних для отримання пенсії за віком на пільгових умовах. Це стосується підтвердження таких фактів: виконання встановлених норм обслуговування (для жінок, які працюють

¹ Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листоп. 1991 р. № 1788-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 3. Ст. 10.

² Тютюнник К. Як тяжка та тривала робота може закінчитися без пенсії. *Полтавщина: інтернет-видання*. URL: <http://www.poltava.pl.ua/news/15413/>.

доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами); зайнятості на вирощуванні, збиранні та післязбиральному обробленні тютюну протягом повного сезону (для жінок, які працюють на вказаних роботах). У зазначених випадках органами Пенсійного фонду для підтвердження трудового стажу приймаються уточнювальні довідки підприємств, установ, організацій або їх правонаступників (п. 20 Порядку підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 р. № 637)¹. У разі звернення працівника з приводу призначення пенсії на пільгових умовах адміністрація (правління) сільськогосподарського підприємства має подати в органи Пенсійного фонду довідку про стаж роботи, який дає право на пільгове пенсійне забезпечення. Зазначений обов'язок покладено на сільськогосподарські підприємства роз'ясненнями Міністерства соціального забезпечення України².

За відсутності правонаступника підтвердження періодів роботи, що зараховуються до трудового стажу, для призначення пенсії на пільгових умовах здійснюється на підставі постанови правління Пенсійного фонду України від 10 листопада 2006 р. № 18-1³. Підтвердження періодів роботи, що дає право на призначення такої пенсії, здійснюється комісіями з питань підтвердження стажу роботи на посадах, які дають право на призначення пенсії на пільгових

¹ Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсії за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серп. 1993 р. № 637. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/637-93-%D0%BF>.

² Про порядок призначення пенсій на пільгових умовах трактористам-машиністам, які безпосередньо зайняті у виробництві сільськогосподарської продукції в колгоспах, радгоспах і на інших підприємствах сільського господарства: Роз'яснення Міністерства соціального забезпечення України від 20 січ. 1992 р. № 7. URL : <http://ua-info.biz/legal/basefi/ua-rmpceu.htm>;

Про порядок призначення пенсій на пільгових умовах жінкам, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства: Роз'яснення Міністерства соціального забезпечення України від 20 січ. 1992 р. № 6. URL : <http://ua-info.biz/legal/basefi/ua-rmpceu.htm> ;

Про порядок призначення пенсій на пільгових умовах жінкам, зайнятим протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні та післязбиральній обробці тютюну: Роз'яснення Міністерства соціального забезпечення України від 20 січ. 1992 р. № 4. URL : <http://ua-info.biz/legal/basefi/ua-rmpceu.htm>.

³ Порядок підтвердження періодів роботи, що зараховуються до трудового стажу для призначення пенсії на пільгових умовах або за вислугу років, затв. Постановою правління Пенсійного фонду України від 10 листоп. 2006 р. № 18-1: зареєстрований в Міністерстві юстиції України 24 листоп. 2006 р. за № 1231/13105. *Офіційний вісник України*. 2006. № 48. Ст. 3212.

умовах або за вислугу років (п. 3 Порядку підтвердження періодів роботи, що зараховуються до трудового стажу для призначення пенсії на пільгових умовах або за вислугу років). Зазначені комісії ухвалюють рішення щодо підтвердження стажу роботи або про відмову в його підтвердженні та не пізніше п'яти робочих днів з дня його прийняття направляють до управління Пенсійного фонду України в районі, місті і районі в місті, а також повідомляють заявника про прийняте рішення (п. 15). При цьому слід врахувати, що свої рішення такі комісії приймають на підставі первинних документів, що зберігаються в архівах. Якщо ж до архівних установ первинні документи реорганізованих або ліквідованих підприємств не передані, особи автоматично втрачають можливість реалізувати своє право на пільгове пенсійне забезпечення, оскільки, відповідні записи в трудових книжках, як правило, не здійснюються.

Так, постановою Арцизького районного суду Одеської області по справі № 2а-133/10 від 20 серпня 2010 р. було відмовлено в задоволенні позову ОСОБА_1 про визнання неправомірною відмови в призначенні пенсії за віком на пільгових умовах та зобов'язанні органу Пенсійного фонду України призначити пенсію за віком на пільгових умовах¹. Судом було встановлено, що відповідно до рішення про результати розгляду заяви від 28 травня 2009 р. Головним управлінням Пенсійного фонду України в Одеській області ОСОБА_1 було підтверджено стаж роботи на посадах доярки та свинарки з 1976 р. по 31 грудня 1991 р. відповідно до п. д) ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» та відмовлено у підтвердженні періоду роботи на посаді доярки з 1 січня 1992 р. по 19 серпня 2000 р., через відсутність відомостей про виконання встановленої норми обслуговування, що передбачено зазначеною статтею. На підставі зазначеного рішення ОСОБА_1 було відмовлено у призначенні пенсії на пільгових умовах. Приймаючи постанову, суд також керувався роз'ясненнями Міністерства соціального забезпечення України від 20 січня 1992 р. № 6. Крім того, в судовому засіданні

¹ Постанова Арцизького районного суду Одеської області від 20 серп. 2010 р. за справою № 2а-133/10. URL : <http://jurportal.org/writ/11631311>.

було встановлено, що позивачкою ОСОБА_1 не подавалися до управління Пенсійного фонду України в Арцизькому районі заява та документи щодо призначення пенсії на пільгових умовах відповідно до п. д) ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення», оскільки з матеріалів справи видно, що позивачка зверталася лише з усною заявою про роз'яснення її прав на пенсію та із заявою про підтвердження стажу роботи.

На наш погляд, постанова Арцизького районного суду Одеської області є необґрунтованою. Адже, п. д) ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» не встановлює обов'язок особи підтверджувати норми обслуговування. Згідно ж роз'ясненням Міністерства соціального забезпечення України від 20 січня 1992 р. № 6, як уже зазначалось вище, у разі звернення робітниці щодо призначення пенсії на пільгових умовах адміністрація (правління) сільськогосподарського підприємства має подати в органи Пенсійного фонду довідку про стаж роботи дояркою і про виконання встановлених норм обслуговування. Тобто обов'язок підтвердження норм обслуговування покладається безпосередньо на адміністрацію підприємства. Згідно зі ст. 101 Закону України «Про пенсійне забезпечення» підприємства та організації несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну громадянам унаслідок несвоєчасного оформлення або подання пенсійних документів, і відшкодовують її. Крім того, в разі відсутності правонаступника, підтвердження періодів роботи, що зараховуються до трудового стажу для призначення пенсії на пільгових умовах, здійснюється на підставі заяви особи про підтвердження стажу роботи. Такі заяви надаються до відповідних комісій, наділених правом отримувати від заінтересованих органів інформацію, необхідну для підтвердження стажу роботи, у встановленому порядку (п. 7 Порядку підтвердження періодів роботи, що зараховуються до трудового стажу для призначення пенсії на пільгових умовах або за вислугу років).

З метою гарантування права селян на пенсійне забезпечення, необхідно підвищити рівень відповідальності сільськогосподарських підприємств за неналежне оформлення і зберігання пенсійних документів. Водночас процес

ліквідації зазначених підприємств не може вважатись завершеним без передання до архівів відповідних документів. На комісії з питань підтвердження стажу роботи на посадах, що дають право на призначення пенсії на пільгових умовах або за вислугу років, має бути покладено обов'язок вживати всіх необхідних заходів щодо отримання інформації про підтвердження стажу роботи працівника. На період до завершення аграрної реформи у законодавство мають бути внесені зміни, згідно з якими факти виконання встановлених норм обслуговування (для жінок, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами) і зайнятості на вирощуванні, збиранні та післязбиральному обробленні тютюну протягом повного сезону (для жінок, які працюють на вказаних роботах) могли б підтверджуватися показаннями свідків¹.

На жаль, сфера соціального захисту громадян, а особливо селян, завжди залишалась на низькому рівні та потребувала значних фінансових вкладень з боку держави. Утім це стосується не тільки України, а й ряду європейських країн. Так, у Німеччині через швидке зменшення кількості фермерських господарств суми внесків, які здійснюються сільськими працівниками до аграрного пенсійного фонду (створеного в 1957 р.), ніколи не було достатньо. Тому німецька система соціального забезпечення сільського господарства переважно залежить від підтримки, наданої із загальних податкових надходжень, які можна назвати субсидуванням сільського господарства. На соціальний захист витрачається близько 70% бюджету сільського господарства, який становить 5 млрд. євро². У Польщі відносини соціального забезпечення селян регулюються спеціальним законом від 20 грудня 1990 р. «Про соціальне страхування селян». Пенсійне забезпечення виділяється з коштів Пенсійного фонду, управління яким здійснює Каса соціального страхування селян. Він формується з таких джерел: внесків селян на пенсійне страхування,

¹ Гафурова О.В. Порядок реалізації селянами права на пенсійне забезпечення. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. Вип. 173, ч. 2. С. 57. (Серія : Право).

² Старіков О. Кун А. Питання соціального забезпечення у сільській місцевості (на прикладі сільських пенсіонерів). Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні. URL : http://www.ier.com.ua/ua/publications/policy_briefing_series/?pid=1915.

рефінансування з фонду соціального страхування для покриття певних витрат; дотацій держави¹.

Одним з пріоритетних напрямів державної політики має бути здоров'я населення. Держава гарантує кожному право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування (ст. 49 Конституції України). Ще у 1983 році Всесвітньою медичною асоціацією було встановлено, що сільське населення має такі ж права на отримання медичної допомоги, як і мешканці міст. Хоча можуть існувати економічні та інші фактори, які впливають на кількість медичних послуг, що доступні у сільських районах, але тоді не має бути жодної різниці у їх якості². В Україні доступність та якість медичної допомоги селянам завжди були нижчими, порівняно із аналогічною допомогою, яку отримували жителі міста. Це обумовлено не тільки недостатнім фінансуванням галузі, яке здійснюється за остаточним принципом, а й особливостями в організації медичної допомоги сільському населенню. Так, необхідно враховувати наступні обставини: обслуговується мала кількість населення, що проживає на достатньо великій території; серед населення, що обслуговується, переважають непрацюючі, пенсіонери; у населення сільських районів відсутня можливість реалізації права вибору медичного працівника, оскільки у невеликих населених пунктах медичну допомоги, як правило, надає один лікар або фельдшер³. Територіальна віддаленість від центральних районних лікарень, труднощі з транспортом, розбиті шляхи, невідповідність матеріально-технічної бази сільських лікувальних установ сучасним вимогам — всі ці обставини створюють непереборні перешкоди взагалі для отримання медичних послуг.

¹ Касса социального страхования крестьян. Основные информации. Варшава, 1998. С. 19.

² Рекомендации, касающиеся здравоохранения в сельской местности, приняты 18-й Всемирной медицинской ассамблеей, Хельсинки, Финляндия, июнь 1964 г., внесены поправки 35-й Всемирной медицинской ассамблеей, Венеция, Италия, октябрь 1983 г. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/990_006.

³ Очередыко О. М. Клименюк В.П. Резерви удосконалення первинної медико-санітарної допомоги сільським мешканцям в контексті соціального розвитку сіл України: монографія. Житомир: Полісся, 2008. с. 17.

Низький рівень забезпеченості сучасним медичним обладнанням, автомобільною технікою та медикаментами практично унеможлиблює надання вчасних і якісних лікувально-профілактичних послуг. Медичні заклади на селі не мають повного набору обладнання, виробів медичного призначення та інвентарю, необхідних для надання первинної допомоги. Не дивлячись на прийняття чисельних нормативно-правових актів, питання щодо забезпечення закладів охорони здоров'я, розташованих у сільській місцевості, необхідним сучасним обладнанням та технікою, до цих пір залишається не вирішеним¹. Так, протягом 1999-2010 років планувалося забезпечити кожен дільничну лікарню та сільську лікарську амбулаторію санітарним автомобілем підвищеної прохідності (пп. в) п. 1 Указу Президента України від 28 січня 1999 р. № 95 «Про заходи щодо поліпшення умов функціонування закладів охорони здоров'я у сільській місцевості»². Крім того, Указ Президента України від 3 січня 2002 р. № 8 «Про Комплексні заходи щодо поліпшення медичного обслуговування сільського населення на 2002-2005 роки»³ передбачав: вживати заходів до пріоритетного оснащення закладів охорони здоров'я, розташованих у сільській місцевості, сучасною ультразвуковою, ендоскопічною, рентгенологічною, наркозно-дихальною апаратурою, пересувними стоматологічними кабінетами, іншим обладнанням відповідно до їх потреб; проводити закупівлю спеціальних автомобілів для дільничних лікарень, сільських лікарських амбулаторій та амбулаторій загальної практики - сімейної медицини, виходячи з їх потреб (п. 11, п. 12). Про необхідність невідкладно здійснити комплекс заходів щодо підвищення рівня забезпечення населення медичною допомогою та лікарськими засобами, особливо у сільській місцевості, виділення приміщень для сільських лікарських амбулаторій та вдосконалення системи профілактичних медичних оглядів населення зазначалось і в Указі Президента

¹ Гафурова О. В. Правове регулювання доступу селян до медичної допомоги / *Право і громадянське суспільство*. Науковий журнал (електронне видання). К.: КНУ. 2015. № 4 С. 128–138.

² Про заходи щодо поліпшення умов функціонування закладів охорони здоров'я у сільській місцевості: Указ Президента України 28 січн. 1999 р. № 95/99. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96>.

³ Про Комплексні заходи щодо поліпшення медичного обслуговування сільського населення на 2002-2005 роки: Указ Президента України від 3 січн. 2002 р. № 8. *Офіційний вісник України*. 2002. № 2. Ст. 53.

України від 6 грудня 2005 р. № 1694 «Про невідкладні заходи щодо реформування системи охорони здоров'я населення»¹ (п. 7). Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року, встановлювалося, що першочергова увага повинна приділяється, зокрема: поліпшенню спеціалізованої, швидкої та невідкладної медичної допомоги, що надається сільському населенню, шляхом оснащення лікувально-профілактичних закладів сучасним лікувально-діагностичним обладнанням та спеціальними автотранспортними засобами тощо (п. 7 р. II). Намагаючись вирішити зазначену проблему, у 2009 році для реалізації інвестиційних проектів щодо проектування та будівництва фельдшерсько-акушерських пунктів і сільських амбулаторій та оснащення їх медичним та іншим обладнанням, передбачалось під державну гарантію залучення кредиту в сумі, що не перевищує 400 млн доларів США, шляхом укладення договору між Канадською експортною агенцією «EDC» як кредитором і державним підприємством для постачання медичних установ «Укрмедпостач» як позичальником² (п. 1 постанови Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2009 р. № 818). Крім того, постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 р. № 1025 «Про залучення у 2009 році державним підприємством для постачання медичних установ «Укрвакцина» іноземного кредиту для реалізації інвестиційного проекту щодо проектування та будівництва лікувально-профілактичних закладів, фельдшерсько-акушерських пунктів і сільських амбулаторій та оснащення їх медичним та іншим обладнанням, забезпечення лікувально-профілактичних закладів обладнанням, транспортними засобами, виробами медичного призначення та лікарськими засобами під державну гарантію» додатково мали бути залучені кошти у розмірі, що не перевищує 800 млн євро, шляхом укладення договору між

¹ Про невідкладні заходи щодо реформування системи охорони здоров'я населення: Указ Президента України від 6 груд. 2005 р. № 1694. *Офіційний вісник України*. 2005. № 49. Ст. 3054.

² Про залучення державним підприємством для постачання медичних установ "Укрмедпостач" у 2009 році іноземного кредиту для реалізації інвестиційного проекту щодо проектування та будівництва фельдшерсько-акушерських пунктів і сільських амбулаторій та оснащення їх медичним та іншим обладнанням під державну гарантію: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серп. 2009 р. № 818 (Втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 257 від 10 берез. 2010 р.). *Офіційний вісник України*. 2009. № 59. Ст. 2080.

«Medic Trust, UK» як кредитором і державним підприємством для постачання медичних установ «Укрвакцина» як позичальником¹. Але вказані заходи не дали належного результату: залишилась не вирішеною проблема будівництва нових медичних закладів та оснащення їх високоякісним устаткуванням і технікою.

Особливе значення для забезпечення належної доступності первинної медичної допомоги для сільських жителів має наявність автотранспорту. За цим показником існують значні міжрегіональні відмінності: від 5,2 автомобіля на 10 тис. сільського населення у Харківській області до 1,3 автомобіля у Тернопільській, Івано-Франківській та Рівненській областях. За даними Міністерства охорони здоров'я України автопарк первинної допомоги в усіх регіонах зношений на 80 % і більше². За таких умов виникає сумнів у можливості дотримання нормативу прибуття бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги на місце події за зверненнями, що належать до категорії екстрених, який становить у населених пунктах поза межами міста - 20 хвилин з моменту надходження звернення до диспетчера оперативно-диспетчерської служби центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. З урахуванням метеорологічних умов, сезонних особливостей, епідеміологічної ситуації та стану доріг, зазначений норматив може бути перевищений, але не більше ніж на 10 хвилин (пп. 2) п. 1 постанови Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2012 р. № 1119 «Про норматив прибуття бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги на місце події»³).

¹ Про залучення у 2009 році державним підприємством для постачання медичних установ "Укрвакцина" іноземного кредиту для реалізації інвестиційного проекту щодо проектування та будівництва лікувально-профілактичних закладів, фельдшерсько-акушерських пунктів і сільських амбулаторій та оснащення їх медичним та іншим обладнанням, забезпечення лікувально-профілактичних закладів обладнанням, транспортними засобами, виробами медичного призначення та лікарськими засобами під державну гарантію: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 верес. 2009 р. № 1025 (Втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 257 від 10 берез. 2010 р.) *Офіційний вісник України*. 2009. № 75. Ст. 2561.

² Авчухова А.М. Кочемировська О.О. Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналітична записка; Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL :<http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>.

³ Про норматив прибуття бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги на місце події : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лист. 2012 р. № 1119. *Офіційний вісник України*. 2012. № 92. Ст. 3742.

Серед чинників, які впливають на зміцнення здоров'я громадян, досягнення високого рівня їх працездатності та довголіття чільне місце займають засоби фізичної культури і спорту¹. Особливо критична ситуація із розвитком фізкультури та спорту склалася на селі. На сучасному етапі держава практично відмовилась не тільки фінансувати зазначену сферу, а й надавати пільги тим суб'єктам господарювання, які сприяють розвитку спортивних заходів у сільській місцевості. Крім того, у процесі реформування аграрного сектору економіки, була зведена до мінімуму і та фінансова підтримка спортивного руху, яка здійснювалась аграрними товаровиробниками. Багато спортивних споруд перестали функціонувати, і як наслідок, фізкультурно-спортивна активність серед сільських мешканців стала згасати². Відповідно, розвиток фізкультури та спорту гальмується за рахунок таких факторів, як: незадовільний стан матеріально-технічної бази; недостатнє бюджетне фінансування; практична відсутність приватних інвестицій тощо.

Основні напрями комплексного розвитку фізкультури і спорту на селі та шляхи забезпечення державної підтримки зазначеної сфери визначені у ряді нормативно-правових актів. Так, Цільовою комплексною програмою «Фізичне виховання - здоров'я нації», затвердженою Указом Президента України від 1 вересня 1998 р. № 963³, для покращення ситуації у сфері фізичної культури і спорту на селі передбачалось, зокрема здійснення таких заходів: впровадження дієвої системи фізкультурної просвіти сільського населення; забезпечення якісно нового, вищого рівня розвитку фізичної культури і спорту серед усіх верств сільського населення, особливо серед дітей та юнацтва; створення матеріально-технічної бази; задоволення потреб сільського фізкультурно-спортивного руху в кваліфікованих фізкультурних кадрах (пп. 41-57). Державною Програмою розвитку фізичної культури і спорту на 2007-2011 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2006 р.

¹ Орлатий М.К., Вакуленко В.М., Ігнатенко О.С., Лебединська О.Ю., Сич Н.А. Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості. Київ: УАДУ, 2003. С.40

² Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : моногр. С. 140

³ Про затвердження Цільової комплексної програми "Фізичне виховання — здоров'я нації: Указ Президента України від 1 верес. 1998 р. № 963/98. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/222/98>.

№ 1594¹, також було заплановано здійснення ряду заходів щодо розвитку масового спорту серед сільського населення (пп. 19-23 Додатку до Програми «Заходи з розвитку фізичної культури і спорту на 2007-2011 роки»). І, нарешті, Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, передбачала необхідність: проведення районних, обласних і республіканських спартакіад для сільських жителів; створення умов для занять фізичною культурою за місцем проживання та у місцях масового відпочинку шляхом утворення нових фізкультурно-спортивних закладів, зміцнення їх матеріально-технічної бази, фінансове, матеріальне та кадрове забезпечення таких закладів; створення на базі спортивних споруд сільськогосподарських підприємств та сільських шкіл оздоровчих груп, спортивних шкіл з урахуванням вікових груп сільського населення, доведення до 2015 року частки осіб, що займаються фізичною культурою, до рівня 10 - 15 відсотків загальної чисельності сільського населення (п. 10 р. II). Організація зазначених заходів покладалась на відповідні органи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Враховуючи фінансові можливості місцевих бюджетів, вони так і не були виконані².

Органи місцевого самоврядування в сільській місцевості також зобов'язані сприяти створенню умов для залучення мешканців села, селища до активних занять фізичною культурою і спортом, здорового способу життя; утворенню та діяльності в межах відповідних територій колективів фізичної культури та спортивних клубів; доступності мешканцям села, селища спортивних споруд відповідних навчальних закладів для занять фізичною культурою; функціонуванню та створенню дитячо-юнацьких спортивних шкіл у кожному сільському районі, в тому числі відкриттю їх відділень (філій) у

¹ Про затвердження Державної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2007-2011 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лист. 2006 р. № 1594. *Офіційний вісник України*. 2006. № 46. Ст. 3078.

² Гафурова О. В. Правові засади розвитку фізкультури та спорту на селі. *Підприємництво, господарство та право*. 2012. № 12. С. 102-105.

селах і селищах; фінансуванню фізичної культури і спорту (ст. 29 Закону України від 24 грудня 1993 р. «Про фізичну культуру і спорт»)¹.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної та повної загальної середньої освіти в державних і комунальних закладах освіти (ст. 53 Конституції України). Школа є основою економічного, соціального та культурного розвитку села. Адже це не лише місце здобуття освіти та роботи вчителів, а й культурні центри села. Це той соціальний інститут, на який «... покладено місію щодо підготовки нових поколінь аграріїв – як спеціалістів різного рівня, так і селян – власників та користувачів землі. Зараз ця проблема стає, без перебільшення и проблемою національної безпеки»².

За радянських часів для проведення навчально-виховного процесу в українському селі була створена відповідна матеріально-технічна база та підготовлена достатня кількість педагогічних кадрів. На жаль, необхідно констатувати, що сучасна сільська освіта опинилась на межі знищення. Хоча Національною доктриною розвитку освіти, затвердженою Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347³, розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти в сільській місцевості було визнано одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти (п. 2). За даними Інституту демографії, за останні 20 років кількість учнів, які навчаються в селі, зменшилася майже на 800 тисяч, а кількість навчальних закладів — майже на 2 тисячі⁴. Невирішеними залишаються питання скорочення мережі сільських шкіл, забезпечення учнів та педагогічних працівників безоплатним транспортним обслуговуванням. Крім того, освітні послуги, які надаються селянам завжди були значно гіршої якості, ніж ті, які отримували жителі міст.

¹ Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3808-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 14. Ст. 80.

² Скоробогатов В.М. Модернизация образовательного процесса как основной фактор повышения качества жизни и социального статуса жителей села. *Аграрное и земельное право*. 2009. № 10 (58). С. 71.

³ Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347. *Офіційний вісник України*. 2002. № 16. Ст. 860.

⁴ Красовська О. Усе це пече до болю (в рамках парламентських слухань «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання»). *Віче*. 2012. № 7. URL: <http://www.viche.info/journal/3051>

З метою вирішення проблем сільської освіти, було прийнято ряд нормативно-правових документів, зокрема *постанова* Кабінету Міністрів України від 20 липня 1999 р. № 1305 «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи», якою затверджено Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999-2005 роках¹; Указ Президента України від 9 жовтня 2001 р. № 941 «Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні»². Окремо слід звернути увагу на положення Програми інформатизації загальноосвітніх навчальних закладів, комп'ютеризації сільських шкіл на 2001 - 2003 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. № 436³, якою ставилися завдання щодо оснащення сільських шкіл сучасними засобами інформаційних технологій, створення сучасних комп'ютерних мультимедійних класів, локальної мережі, телекомунікаційних засобів виходу до глобальної всесвітньої мережі Internet, забезпечення базовими та спеціалізованими системними програмними продуктами; створення і розвиток комп'ютерної мережі сільських загальноосвітніх навчальних закладів; інформатизація процесу навчання та виховання (р. I). З метою розвитку освіти, державна підтримка мала б спрямовуватися на забезпечення: надання освітніх послуг відповідно до державних стандартів початкової, базової і повної середньої освіти; рівного доступу до високоякісної дошкільної та загальної середньої освіти; функціонування мережі дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів у сільській місцевості; реорганізації та утворення в окремих населених пунктах комплексів типу «дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад», створення умов для функціонування загальноосвітніх навчальних закладів з малою чисельністю учнів, формування

¹ Про розвиток сільської загальноосвітньої школи: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 лип. 1999 р. № 1305 URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

² Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні: Указ Президента України від 9 жовт. 2001 р. № 941. *Офіційний вісник України*. 2001. № 41. Ст. 845.

³ Про затвердження Програми інформатизації загальноосвітніх навчальних закладів, комп'ютеризації сільських шкіл на 2001 - 2003 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 2001 р. № 436. *Офіційний вісник України*. 2001. № 20. Ст. 2850.

освітніх округів; регулярне безоплатне підвезення до місць навчання і додому дітей шкільного віку та педагогічних працівників у сільській місцевості; виконання Програми «Шкільний автобус» тощо (п. 6 Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158). Але і ці заходи носили переважно декларативний характер. Тому ефективність правового регулювання відносин у даній сфері залишається на низькому рівні.

Звісно в таких умовах селяни не мають можливості реалізувати своє право на освіту, закріплене в Конституції України. Адже держава не забезпечує належні правові гарантії для отримання сільськими мешканцями якісної та доступної безоплатної дошкільної та повної загальної середньої освіти, а також збереження і розвиток мережі закладів, які надають послуги в зазначеній сфері. Комплексне вирішення вказаних проблем можливо, на наш погляд, у рамках Державної цільової програми розвитку сільської освіти¹.

За всі часи свого існування село завжди залишалось колыскою духовної культури української нації. На сьогодні мешканці села значно обмежені у доступі до комп'ютерних технологій, освітянських, культурних та професійних програм. З метою забезпечення прав громадян на отримання якісних послуг, які надаються закладами культури, законодавством встановлені державні соціальні нормативи у цій сфері. До них включаються: перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню; показники якості надання населенню послуг; нормативи забезпечення населення закладами, підприємствами, організаціями та установами культури (ст. 13 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»). Проблеми з фінансуванням, неукомплектованість цих закладів спеціалістами, неспроможність значної частини сільського населення дістатись закладу культури, а також сплатити ринкову вартість послуги, призводить до нереалізованості культурних прав селянами.

¹ Гафурова Е. В. Сельское образование в Украине : правовые проблемы и пути их решения / *Международный научно-практический правовой журнал «Закон и Жизнь» («Legea si Viata»)*. 2013. № 11. С. 69–73.

Особливої уваги заслуговує вирішення проблеми збереження та відродження культурних традицій нашого народу. З цією метою держава повинна забезпечити подальший розвиток закладів культури, запровадити нові форми їх діяльності, сприяти широкому доступу до зазначених закладів сільських жителів з наданням пільг малозабезпеченим верствам; сприяти збереженню та активному пропагуванню історико-культурної спадщини; поліпшити кадрове забезпечення закладів культури (п. 8 р. II Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158). На жаль, реалізація вказаних положень також залишається на низькому рівні.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що не лише загальносоціальні права селян законодавством України не виділяються і не спеціалізуються, хоча потреба в цьому є надзвичайно великою¹, а також не відбувається закріплення у спеціальному законодавстві економічних та культурних прав цієї категорії громадян. Зважаючи на те, що на галузевому рівні відбувається конкретизація конституційних прав громадян, права сільських працівників та гарантії щодо їх реалізації мають бути насамперед закріплені і систематизовані в Аграрному кодексі України. Взагалі ж особливості в правовому регулюванні соціально-економічних та культурних прав сільських мешканців повинні визначатися нормами аграрного законодавства. Відповідно права, спрямовані на поліпшення соціально-економічного та культурного становища сільських працівників і гарантовані аграрним законодавством та статутами сільськогосподарських підприємств, слід вважати аграрними.

Слід зазначити також, що в Законі України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» не йдеться про гарантування доступу їх мешканців до об'єктів соціальної інфраструктури, а відповідно і гарантії реалізації їхніх соціально-культурних прав. Вказаним нормативно-правовим актом лише

¹ Титова Н.І. Селяни повинні мати пріоритетний правовий статус. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 3–14. С. 10

декларується, що якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання (п. 1 ст. 4). Зважаючи на брак бюджетних коштів, держава довгий час не забезпечувала можливість отримання сільськими мешканцями якісних і доступних медичних послуг, послуг у сфері освіти, культури, фізичної культури та спорту. Відповідно виникає певний сумнів у спроможності об'єднаних територіальних громад вирішити ці питання за рахунок місцевих бюджетів, навіть при отриманні ними субвенцій з державного бюджету. Більше того, який сенс приймати Закон, що закріплює «старий» рівень послуг, а не встановлює умови, за яких забезпечуватиметься вищий рівень їх надання? Слід врахувати також, що Концепцією розвитку сільських територій, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. № 995-р., передбачена необхідність забезпечення доступності громадян до соціальних послуг, упровадження гарантованих державою соціальних стандартів. З метою реалізації зазначених положень, протягом 2017 року планується створення умов для надання мінімального базового комплексу соціальних послуг безпосередньо за місцем проживання (у громаді), що сприятиме розширенню доступності сільського населення до соціальних послуг та підвищенню рівня його життя (п. 1 Плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р.). Але, яким чином будуть реалізовуватися вказані заходи залишається незрозумілим¹.

Конституція України проголосила людину найвищою соціальною цінністю, права і свободи якої та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3). Ставлячи на перше місце саме інтереси людини, Основний Закон підкреслив, що в своїй діяльності держава має бути обмежена її правами і свободами. Крім того, усі визнаються вільними і рівними у своїй гідності та правах, а права і свободи людини — невідчужуваними та

¹ Гафурова О.В., Єрмоленко В.М. Як зберегти сільську поселенську мережу в умовах децентралізації влади? *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права*: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р.). Київ: Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. С. 21–23.

непорушними (ст. 21). Конституція також гарантує громадянам рівні конституційні права і свободи та їх рівність перед законом (ст. 24). Конституційні права і свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані. У разі прийняття нових законів чи внесення до них змін не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Тобто забороняється погіршувати становище людини в суспільстві обмеженням прав і свобод, уже закріплених у законодавстві України.

У такій державі забезпечення прав селян, які становлять практично третину населення країни, набуває особливого значення. Проте для більшої кількості селян ці норми Основного Закону залишаються на рівні декларацій. Як зазначала Н.І. Титова, проблеми захисту прав громадян в особі селян зазнають глибокої кризи. Її головною причиною є невиконання державою своїх соціальних публічно-правових функцій.¹

Сьогодні селяни — це одна з найбільш вразливих верств населення, яка не знає своїх прав і не має доступу до кваліфікованої юридичної допомоги. Активність сільських мешканців у напрямі захисту своїх прав досить слабка, що обумовлено низкою чинників: по-перше, нерозвиненістю соціальної інфраструктури, особливо такої її важливої складової, як інформаційно-консультаційне забезпечення, що тягне за собою загальний низький рівень правової культури сільських мешканців; по-друге, невирішеністю транспортної проблеми, коли селянам досить важко дістатися районних центрів, щоб отримати правову консультацію; по-третє, низьким рівнем доходів, який не дає можливості скористатися допомогою висококваліфікованих фахівців².

І тут важливу роль можуть відіграти дорадчі служби, які активно створюються на селі. Серед інших завдань дорадчої діяльності, спрямованих на підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового

¹ Титова Н.І. Проблеми забезпечення загальносоціальних прав селян *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України* : наук.-навч. посіб.; за ред. Н.І. Титової. Львів : ПАІС, 2005. С. 277–278.

² Гафурова О.В. Організаційно-правові проблеми соціального розвитку села, поліпшення життєвого рівня селян і захисту їхніх прав. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України* : [моногр.]; за заг. ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулиничка. Ктїв: Ред. журн. «Право України», 2013. С. 214–215. (Вип. 1 : «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України»).

ведення господарства суб'єктів господарювання, можна виділити такі, як надання сільському населенню дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо (ст. 4 Закону України від 17 червня 2004 р. «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»¹). Так, у деяких західних країнах, зокрема в Польщі, виділяють окремий напрям — юридичне дорадництво, яке розвивається у двох основних напрямках: цивільному і господарському². В Україні також існує подібна практика. Яскравим прикладом може бути діяльність Київської обласної аграрної дорадчої служби, серед завдань якої і правове забезпечення діяльності фермерських та інших сільськогосподарських підприємств: надання допомоги в оформленні документів з організації господарської діяльності, укладення договорів, юридичний супровід їх виконання, підготовка позовних заяв та відстоювання інтересів у судах³. Разом з тим питання про засади надання сільськогосподарськими дорадчими службами правових послуг залишається невирішеним, адже, як слушно зазначається в науковій літературі, для здійснення даної діяльності особа має володіти знаннями й навичками практичної діяльності у сфері юриспруденції, підтвердженими документом про здобуття юридичної освіти, про що доцільно зазначити у відповідному Законі⁴.

Незважаючи на те, що питання правового регулювання сільськогосподарського дорадництва в Україні досліджувались у юридичній літературі⁵, проблемам обслуговування малозабезпеченого сільського населення увага не приділялась. На наш погляд, слід враховувати, що надання селянам дорадчих послуг на умовах повної оплати їх вартості споживачами є не

¹ Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17 черв. 2004 р. № 1807-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 38. Ст. 470.

² Гайдачук А. Сільське дорадництво : посіб. для сільськогосподарських дорадників : кол. авт.; пер. з польськ. мгр. Богран Маєр. Старе Поле (Польща), 2005. С. 79.

³ Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні : навч. посіб. для дорадчих служб; за ред. Р.Шмідта ; Львів : Укр. технології, 2003. С. 94.

⁴ Позняк Е.В. Аграрно-правові засади розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні. *Спадковість творчих ідей академіка В.З. Янчука та їх розвиток у науці аграрного і природоресурсного права* : круглий стіл, присвячений 85-річчю від дня народження акад. В.З. Янчука : зб. наук. пр.; за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ : Освіта України, 2010. С. 56.

⁵ Тараненко Л.С. Правове регулювання сільськогосподарського дорадництва в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : Київ, 2012. 20 с.

доцільним, оскільки через низьку платоспроможність суб'єктів господарювання, які провадять діяльність у сільській місцевості, можна стверджувати, що вони не користуватимуться попитом. Тому з метою підтримки розвитку дорадчої діяльності та з урахуванням соціально-економічної ситуації, що склалася в сільській місцевості, підвищується значення соціально спрямованих дорадчих послуг, тобто послуг, що надаються суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів (ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»). Державною цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 927¹, передбачено, що соціально спрямовані дорадчі послуги, які мають найбільший соціальний ефект (проведення навчальних семінарів, демонстраційний показ форм і методів роботи суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сільській місцевості, та сільського населення, індивідуальних дорадчих послуг (консультацій), випуску й розповсюдження друкованої продукції)², надаються за рахунок коштів державного бюджету, а інші — за рахунок замовників. На жаль, держава не вживає належних заходів для розвитку мережі дорадчих служб в Україні, а також не сприяє отриманню сільськими мешканцями соціально спрямованих дорадчих послуг.

¹ Про затвердження Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лип. 2007 р. № 927. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 2125.

² Про затвердження вартості соціально спрямованих дорадчих послуг: Наказ Міністерства аграрної політики та Міністерства економіки України від 21 листоп. 2007 р. № 816/394 : зареєстр. в Міністерстві юстиції України 30 листоп. 2007 р. за № 1330/14597. *Офіційний вісник України*. 2007. № 92. Ст. 3372.

РОЗДІЛ 4 РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД СЕЛА

4.1. Поняття соціальної інфраструктури сільських територіальних громад

Забезпечити нарощування економічного потенціалу аграрного сектору економіки країни та її продовольчу безпеку неможливо без здійснення заходів щодо підвищення рівня і якості життя сільського населення. Одним із основних напрямів комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян є забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах (п. 5 ст. 4 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). Високоякісна інфраструктура не лише дає можливість безпосередньо підвищити якість життя, а й допоможе досягти всіх інших поставлених цілей: модернізації сільського господарства та створення нефермерських робочих місць, зокрема через зниження собівартості виробництва та залучення й утримання кваліфікованих робітників¹.

Формування належної соціальної інфраструктури села є одним із заходів, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу (ст. 1 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»), оскільки об'єкти соціальної інфраструктури покликані обслуговувати людину, забезпечуючи її матеріальні та духовні потреби². У результаті від стану такої інфраструктури залежить побутова привабливість сіл і рівень життя сільського населення. Її розвиток має забезпечувати мешканцям сільських населених пунктів незалежно від їх величини і місця розташування доступність і належну якість соціальних послуг. Основною проблемою на селі залишилася проблема матеріально-технічного та фінансового забезпечення будівництва, ремонту й утримання закладів соціальної сфери. Так, мережа

¹ Меєрс В. С. Дем'яненко, Т. Джонсон, С. Зоря. *Зміна фокуса аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху вперед* : зб. наук. пр. Київ : КНЕУ, 2005. С. 93.

² Социальная инфраструктура: вопросы теории и практики; отв. ред. А.И. Кочерга. Київ : Наук. думка, 1982. С. 22.

об'єктів соціальної інфраструктури села постійно скорочується, фізично й морально зношується їх матеріальна база, збільшується кількість сіл, жителі яких не можуть отримати найнеобхідніших послуг за місцем проживання.

Невиробнича (соціальна) інфраструктура характеризується кількістю об'єктів соціально-культурного, комунально-побутового обслуговування та їх матеріально-технічними можливостями на визначеній території, необхідними для нормального задоволення повсякденних потреб населення в послугах¹. В економічній літературі превалює визначення, яке пов'язує поняття «соціальна інфраструктура» із комплексом об'єктів (підприємств, закладів, організацій і споруд), які забезпечують умови функціонування суспільного виробництва та життєдіяльності населення, формування фізично й інтелектуально розвиненого, суспільно активного індивіда². Такий підхід дає підстави зробити висновок, що розв'язання проблеми соціального розвитку села полягає не просто в наявності певної кількості об'єктів соціально-культурного призначення, а насамперед у необхідності забезпечення їх ефективного функціонування.

Розвиток соціальної інфраструктури прямо залежить від специфіки сучасного сільськогосподарського виробництва, має враховувати особливості умов праці та відпочинку на селі, сільський спосіб життя. Зокрема, переважно сезонний характер сільськогосподарської праці обумовлює і нерівномірне навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури, особливо на її соціально-культурну складову. Слід також враховувати, що рівень забезпечення зазначеними об'єктами залежить від кількості мешканців сільських населених пунктів. Відповідно важливим стає вирішення питання про можливість їх розміщення в межах пішохідної доступності для населення, що може бути здійснено завдяки налагодженню надійного транспортного сполучення. Крім того, в економічній літературі звертається

¹ Фаршатов І.А. Значч. пр. С. 11.

² Економічна енциклопедія : у 3 т. : ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.). Т. 1 : А–К. Київ: Вид. центр «Академія», 2000. С. 704.

Мазур Г.Ф. Соціально-економічний розвиток села : моногр. Умань : Уман. комунальне вид.-поліграф. підприємство: УДАУ, 2009. С. 23; Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 9; Орлатий М. Соціальна сфера села. Київ : ІАЕ, 1997. С. 27.

увага на такі особливості функціонування об'єктів соціальної інфраструктури:

- 1) власники зазначених об'єктів не мають можливості розширювати сектор платних послуг через неплатоспроможність сільського населення;
- 2) така інфраструктура вирізняється складом об'єктів і нижчим порівняно з містом рівнем забезпеченості населення основними невиробничими фондами, гіршим якісним складом матеріально-технічного і кадрового потенціалу її закладів і, відповідно, менш диференційованим колом надаваних послуг;
- 3) вона обслуговує досить вузький контингент клієнтів, обмежений працівниками сільськогосподарських підприємств, а також їхніми сім'ями¹.

Особливої актуальності набуває питання визначення чіткого переліку таких об'єктів, але необхідно зауважити, що соціальну інфраструктуру треба відмежовувати від інфраструктури виробничої, хоча, як слушно зазначається в економічній літературі, поділ інфраструктури на виробничу й соціальну часто має умовний характер. Це пов'язано з тим, що деякі інфраструктурні елементи можуть одночасно виконувати функції, властиві як соціальній, так і виробничій інфраструктурі, зокрема дороги, об'єкти електро-, водо-, тепло- й газопостачання, різні види зв'язку². Проте державна підтримка має бути спрямована на фінансування об'єктів саме соціальної інфраструктури й надання пільг тим суб'єктам господарювання, які їх утримують і будують, тобто здійснюють розвиток соціальної інфраструктури села.

В економічній літературі домінуючим є визначення, яке пов'язує поняття «соціальна інфраструктура» із комплексом об'єктів (підприємств, закладів, організацій і споруд), які забезпечують умови функціонування суспільного виробництва та життєдіяльності населення, формування фізично й інтелектуально розвиненого, суспільно активного індивіда³.

Перелік об'єктів соціальної інфраструктури визначений у ряді

¹ Мазур Г.Ф. Зазнач. пр. С. 25.

² Там само. С. 20.

³ Економічна енциклопедія : у 3 т.; ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.). Т. 1 : А–К. Київ: Вид. центр «Академія», 2000. С. 704.

Мазур Г.Ф. Зазнач. пр. — С.23; Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 9; Орлатий М. Соціальна сфера села Київ : ІАЕ, 1997. 200 с.

нормативно-правових актів. Наприклад, відповідно до «Методики уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177¹, до уточненого переліку майна соціальної інфраструктури включаються: об'єкти житлового фонду; табори для відпочинку й оздоровлення дітей, об'єкти культури і спорту, приміщення будинків-інтернатів для людей похилого віку та інвалідів, об'єкти побуту, охорони здоров'я тощо; дитячі дошкільні заклади, заклади середньої та середньої професійно-технічної освіти, дитячі музичні та художні школи, школи мистецтв; мережі електро-, тепло-, газо- і водопостачання, водовідведення, а також інженерні будівлі та споруди, призначені для обслуговування житлового фонду та об'єктів соціальної інфраструктури (п. 20). Цей перелік конкретизований і систематизований у постанові Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 р. № 1253 «Про Порядок безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників»². Усі об'єкти соціальної сфери поділені за цим нормативно-правовим документом на такі групи: житлові будинки, житлові приміщення в інших будівлях, що належали колективним сільськогосподарським підприємствам, та гуртожитки; навчальні заклади; заклади охорони здоров'я; заклади культури; заклади фізичної культури та спорту; заклади побутового обслуговування; зовнішні мережі електро-, тепло-, газо-, водопостачання та

¹ Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лют. 2001 р. № 177. *Офіційний вісник України*. 2001. № 9. Ст. 356.

² Про Порядок безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серп. 2003 р. № 1253. *Офіційний вісник України*. 2003. № 33. Ст. 1791.

водовідведення, а також інженерні будівлі та споруди, призначені для обслуговування об'єктів соціальної сфери, житлового фонду. Крім того, до зазначеного переліку включені й сільські дороги (п. 2). У наказі Міністерства аграрної політики та продовольства України від 7 квітня 2011 р. № 116 «Про затвердження форми паспорта сільського населеного пункту» серед інших об'єктів соціальної сфери згадуються заповідники, а також об'єкти ритуального обслуговування (п. 4). Зазначимо, що останні не належать до об'єктів соціальної сфери, а мають бути віднесені до об'єктів невиробничої сфери. Крім того, заповідники — це природні території та об'єкти, які входять до складу природно-заповідного фонду України (ст. 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»)¹, відповідно мають окремий правовий режим. Таким чином, перелік об'єктів соціальної інфраструктури має бути розширеним, тобто включати як безпосередньо об'єкти соціальної інфраструктури (житло, освітні та медичні заклади, заклади культури та спорту, торгівлі, харчування, побуту, зв'язку тощо), так і об'єкти, призначені для їх обслуговування (мережі електро-, тепло-, газо- й водопостачання, водовідведення тощо). Водночас від них мають бути відмежовані інші об'єкти невиробничого призначення (установи банків, страхових компаній, культові та ритуальні споруди тощо)². Разом з тим останні тенденції розвитку сучасного суспільства, проникнення інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності людини зумовлюють потребу у виокремленні інформаційної інфраструктури. Зазначене поняття включає сукупність різноманітних інформаційних (автоматизованих) систем, інформаційних ресурсів, телекомунікаційних мереж і каналів передавання даних, засобів комунікацій і управління інформаційними потоками, а також організаційно-технічних структур, механізмів, що забезпечують їх функціонування (Загальна частина «Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні», схваленої

¹ Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 черв. 1992 р. № 2456-ХІІ . *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502.

² Гафурова О.В. Загальна характеристика об'єктів соціальної інфраструктури села за законодавством України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України* . 2012. Вип. 173, ч. 1. С. 76–77. (Серія : Право).

розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р)¹. Використання об'єктів інформаційної інфраструктури здійснюється як у соціальній, так і у виробничій сфері. Відповідно в даній роботі вони розглядаються тією мірою, якою сприяють здійсненню людиною її соціально-економічних та культурних прав і свобод, оскільки якість життя населення, особливо в сільській місцевості, залежить від рівня застосування інформаційних технологій у закладах освіти й охорони здоров'я, рівня інформатизації бібліотек тощо.

З метою систематизації об'єктів соціальної інфраструктури в науковій літературі пропонується поділити їх на види, що об'єднують кілька галузей, близьких за функціональним призначенням². Це об'єкти соціально-побутової та соціально-культурної інфраструктури. Функціонування перших спрямоване на створення умов для відтворення людини як біологічної істоти, задоволення її потреб у належних умовах життя (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, торгівля та громадське харчування, пасажирський транспорт і зв'язок для обслуговування населення тощо). Функціонування других сприяє відтворенню духовних, інтелектуальних та значною мірою фізичних властивостей індивіда, формуванню його як економічно активної особистості, яка відповідає певним вимогам суспільства до якості робочої сили (охорона здоров'я, рекреаційне господарство, фізична культура та спорт, соціальне забезпечення, освіта, культура тощо)³. Крім того, як зазначалось вище, необхідно виділити об'єкти інформаційної інфраструктури, що водночас виконують як комунікативні, так і інформаційні функції (радіо, телебачення, Інтернет, будь-які види зв'язку тощо).

За своїм правовим режимом В.В. Носік пропонує зазначені об'єкти класифікувати так: матеріальні об'єкти, які належать до основних фондів

¹ Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 трав. 2013 р. № 386-р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 44. Ст. 1581.

² Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 10.

³ Економічна енциклопедія : у 3 т.; ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.). Т. 1 : А–К. Київ : Вид. центр «Академія», 2000. С. 704–705.

юридичних осіб – суб'єктів підприємництва, перебувають на їх балансі і є власністю цих підприємств; об'єкти соціальної сфери, що перебувають на балансі місцевих рад і є комунальною власністю, утримання яких фінансується з відповідного бюджету; об'єкти соціальної сфери як самостійні юридичні особи¹. Залежно від того, до якої з названих груп належать ці об'єкти, у чинному законодавстві визначаються особливості їх правового становища.

Отже, за своїм функціональним призначенням вищезазначені об'єкти можуть бути поділені на об'єкти соціально-побутової та соціально-культурної, а й інформаційної інфраструктури. До переліку таких об'єктів необхідно включати не тільки житло, освітні та медичні заклади, заклади культури та спорту, торгівлі, харчування, побуту, зв'язку тощо, а також об'єкти, призначені для їх обслуговування (мережі електро-, тепло-, газо- й водопостачання, водовідведення тощо). Правовий режим таких об'єктів визначається формою власності суб'єкта, на балансі якого вони перебувають. Зважаючи на процеси приватизації та паювання майна суб'єктів господарювання в сільському господарстві більша їх частина перебуває на балансі відповідних місцевих рад та потребує додаткових коштів для забезпечення належного функціонування.

Розглянемо детальніше, як саме відбувалось передавання об'єктів соціальної сфери в процесі приватизації майна державних та паювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств. З початком аграрної реформи, а саме процесів паювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств та приватизації майна державних підприємств в агропромисловому комплексі актуальним стало питання про необхідність збереження в цілісному вигляді соціальної інфраструктури села, забезпечення її належного функціонування та використання за цільовим призначенням. Намагаючись зберегти зазначені об'єкти, одночасно зменшити витрати на їх утримання підприємствами, що реорганізуються або приватизуються, та дати їм можливість спрямовувати додаткові фінансові ресурси на розвиток своєї господарської діяльності, законодавець прийняв рішення про їх передання до

¹ Аграрне право України : підруч.; за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 488.

комунальної власності.

Слід звернути увагу на те, що передача об'єктів соціальної сфери, які знаходились на утриманні сільськогосподарських підприємств, до комунальної власності, відбувалась в результаті трьох, не пов'язаних між собою процесів. Перше — приватизації майна державних підприємств агропромислового комплексу. Друге — банкрутства сільськогосподарських підприємств. Третє — розпаювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств. Проте всі вони призвели до виникнення однієї великої проблеми: практичного знищення соціальної інфраструктури українського села¹.

У цій роботі автор не буде докладно зупинятись на другому процесі. Зазначимо лише, що передання об'єктів соціальної інфраструктури до комунальної власності відповідних територіальних громад здійснюється в порядку, передбаченому Законом України від 14 травня 1992 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»². Воно відбувається без додаткових умов і можливе лише на останній стадії процедури банкрутства — ліквідації, причому до соціальної сфери Законом віднесені об'єкти житлового фонду, в тому числі гуртожитки та дитячі дошкільні заклади (ст. 26 вищезазначеного Закону).

Звернемось до аналізу законодавства, на підставі якого відбувалось передання об'єктів соціальної сфери в процесі приватизації майна державних підприємств агропромислового комплексу. Цікаво, що ні в Декреті Кабінету Міністрів України від 17 травня 1993 р. № 51 «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»³, ні в постанові Кабінету Міністрів України від 19 січня 1994 р. № 19 «Про особливості приватизації в агропромисловому комплексі майна, що перебуває в державній власності, та

¹ Гафурова О.В. Правовий механізм передачі об'єктів соціальної інфраструктури села у комунальну власність. *Юридична Україна*. 2010. № 3. С. 84.

² Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14 трав. 1992 р. № 2343-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 31. Ст. 440.

³ Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Декрет Кабінету Міністрів України від 17 трав. 1993 р. № 51 (втратив чинність на підставі Закону від 10 лип. 1996 р. № 290/96-ВР). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 27. Ст. 293.

майна, що належить Автономній Республіці Крим»¹ це питання навіть не згадується. Лише в спільному наказі Мінсільгосппроду, Держхарчопрому, ФДМ, Мінекономіки і Мінюсту України від 27 січня 1994 р. № 27/4/62/9/4 «Про порядок перетворення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств і організацій у колективні сільськогосподарські підприємства»² зазначається, що вартість об'єктів соціально-побутового призначення, створених за рахунок коштів фонду соціального розвитку (аналогічних фондів) радгоспу, передається на баланс колективного сільськогосподарського підприємства, що створюється, безплатно (п. 7 р. IV). Однак пізніше Указом Президента України від 19 січня 1995 р. № 66 «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі»³ встановлювалось, що в разі приватизації майна радгоспів, інших державних сільськогосподарських підприємств і підприємств харчової промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, сервісних, будівельних, фірмових торговельних, несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу (ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України від 17 травня 1993 р. № 51), об'єкти соціально-побутового призначення, інженерні мережі та споруди комунального господарства, включаючи побудовані за рахунок коштів фондів соціального розвитку, передаються в комунальну власність органам місцевого самоврядування і фінансуються відповідно до законодавства (п. 8 Указу Президента України від 19 січня 1995 р. № 66). Таким чином, на початковому етапі, приватизаційне законодавство відзначалось певною суперечливістю. З одного боку, створювались умови, за яких зазначені об'єкти могли перебувати як на балансі новостворених підприємств, так і відповідних

¹ Про особливості приватизації в агропромисловому комплексі майна, що перебуває в державній власності, та майна, що належить Автономній Республіці Крим: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 січ. 1994 р. № 19. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/19-94-%D0%BF>.

² Про порядок перетворення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств і організацій у колективні сільськогосподарські підприємства: спільний наказ Міністерства сільськогосподарської продукції, Держхарчопрому, Фонду державного майна, Міністерства економіки і Міністерства юстиції від 27 січ. 1994 р. № 27/4/62/9/4. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0015-94>.

³ Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі : Указ Президента України від 19 січ. 1995 р. № 66/95. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/66/95>.

місцевих рад, з другого — оскільки норми спільного наказу прямо суперечили положенням Указу Президента України, то й керуватись необхідно було останнім. Крім того, жодний із цих нормативно-правових актів не містив порядку передання соціальної інфраструктури в процесі приватизації майна державних підприємств агропромислового комплексу.

Прийняття Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» також не внесло повної ясності в регулювання цих відносин. Так, у ст. 19 зазначалось, що на баланс відповідних рад можуть передаватись об'єкти соціально-побутового призначення, а заклади фізкультурно-спортивного призначення передаються на таких самих умовах, без зміни їх профілю, сільським спортивним товариствам. Ця норма має рекомендаційний характер, тобто передбачається можливість передання таких об'єктів колективним сільськогосподарським підприємствам або ж відповідним органам місцевого самоврядування. Утім саме рекомендаційний характер, на наш погляд, створив умови, за яких місцеві ради можуть не брати на утримання об'єкти соціально-побутового призначення. Щодо порядку їх передання, то в законодавстві встановлювалась лише одна вимога, за якої державний житловий фонд та інші об'єкти (включно з побудованими за рахунок коштів фонду соціального розвитку), що не підлягають приватизації, передаються органами приватизації в комунальну власність, а саме — згода власників підприємств (п. 3 Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі господарських товариств, створених членами трудового колективу, затверджене наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718)¹.

Нині відносини, пов'язані з переданням об'єктів права державної власності в комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст,

¹ Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі господарських товариств, створених членами трудового колективу : затв. наказом Фонду державного майна України від 17 серп. 2000 р. № 1718 (у редакції наказу Фонду державного майна України від 10 лип. 2012 р. № 3101) та зареєстр. в Міністерстві юстиції України від 29 верес. 2000 р. № 668/4889. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0668-00>.

районів у містах або у спільну власність територіальних громад сіл, селищ, міст, регулюються Законом України від 3 березня 1998 р. «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності»¹. Ним передбачено, що рішення щодо передання об'єктів соціальної інфраструктури в комунальну власність приймаються органами, уповноваженими управляти державним майном, самоврядними організаціями за згодою відповідних сільських, селищних, міських, районних у містах рад, а у спільну власність територіальних громад сіл, селищ, міст — за згодою районних або обласних рад. Пропозиції щодо передання об'єктів соціальної інфраструктури, які належать підприємствам, погоджуються з цими підприємствами, а щодо передання об'єктів соціальної інфраструктури, споруджених за рахунок коштів підприємств, — також з трудовими колективами цих підприємств (ст. 4-1 Закону). Крім того, встановлюється, що видатки, пов'язані з капітальним ремонтом об'єктів соціальної інфраструктури, які передаються в комунальну власність, відшкодовуються з відповідних місцевих бюджетів за рахунок коштів, передбачених на ці цілі, та пайової участі підприємств, господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), в розмірі по 50% суми витрат, необхідних для проведення капітального ремонту цих об'єктів. Обсяг витрат визначається комісією з питань передання об'єктів (ст. 4-2). Порядок залучення й використання таких коштів або інших матеріальних активів підприємств, господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), визначається в договорах, які укладаються між ними й відповідними органами місцевого самоврядування.

Що стосується передання об'єктів соціальної сфери в процесі паювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств, то постановою Верховної Ради України від 14 лютого 1992 р. № 2115 «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»»²

¹ Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності: Закон України від 3 берез. 1998 р. № 147/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 34. Ст. 228.

² Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»: Постанова Верховної Ради України від 14 лют. 1992 р. № 2115-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 273.

було передбачено, що об'єкти соціально-побутового призначення поділу (паюванню) між членами колективних сільськогосподарських підприємств не підлягають (п. 5). На думку В.І. Семчика, «такі рішення суперечать Конституції України, оскільки об'єкти соціальної сфери, які належали колгоспам, а потім колективним сільськогосподарським підприємствам, були об'єктами колективної власності як різновиду приватної власності. Таким чином, селяни були незаконно позбавлені права колективної власності на об'єкти соціальної сфери»¹.

Згідно із Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» на баланс відповідних рад можуть передаватись об'єкти соціально-побутового призначення (ст. 19). Об'єкти соціальної інфраструктури мали безоплатно передаватись у комунальну власність відповідних адміністративно-територіальних одиниць (за згодою органів місцевого самоврядування) на підставі «Положення про порядок передачі в комунальну власність державного житлового фонду, що перебував у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 листопада 1995 р. № 891² (п. 8 Постанови Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1060 «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності»)³.

Безоплатне передання в комунальну власність об'єктів соціальної сфери,

¹ Семчик В.І. Предмет і система аграрного інноваційного права. *Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України*; за ред. В.І. Семчика. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 38–56.

² Про затвердження Положення про порядок передачі в комунальну власність державного житлового фонду, що перебував у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 листоп. 1995 р. № 891. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/891-95-%D0%BF>.

³ Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 верес. 1996 р. № 1060. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-96-%D0%BF>.

житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників, здійснюється в порядку, встановленому постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 р. № 1253. Ініціаторами передання об'єктів у комунальну власність можуть бути місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства- правонаступники, на балансі яких перебувають об'єкти, якщо ініціатором такого передання є місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, пропозиція погоджується з підприємством- правонаступником (п. 4 вказаного порядку). Зазначені заходи здійснюється за рішенням комісії з питань передання об'єктів у комунальну власність і оформляється актом приймання-передавання.

Слід зауважити, що необхідність отримання згоди органів місцевого самоврядування на передання об'єктів соціальної інфраструктури дає можливість відповідним місцевим радам не брати їх на баланс, посилаючись на брак необхідних коштів на їх утримання. Таким чином, порядок реорганізації підприємств значно ускладнюється, оскільки практично вони не можуть її завершити. Одним зі способів розв'язання зазначеної проблеми, на думку В.М. Єрмоленка, могло стати залишення об'єктів соціальної сфери у власності економічно міцних сільськогосподарських підприємств, що змусило б останні брати активну участь у соціальному розвитку населених пунктів, у яких вони здійснюють виробничу діяльність¹. Тим більше, що власники цих підприємств і члени їхніх сімей, як правило, є сільськими мешканцями і безпосередньо зацікавлені в отриманні якісних послуг на базі надійно функціонуючих об'єктів соціальної інфраструктури. Для стимулювання суб'єктів господарювання до участі в розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості можна,

¹ Єрмоленко В.М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання*: кол. моногр.; за ред. В.І. Семчика. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 194.

зокрема, встановити пільгове оподаткування частини прибутку, що використовується для зазначених цілей.

Взагалі ж, оцінюючи процес передання об'єктів соціальної інфраструктури до комунальної власності, варто зазначити, що він став одним із чинників занепаду соціальної сфери. Практика довела, що об'єкти соціально-побутового призначення, взяті на свій баланс органами місцевого самоврядування, як правило, не утримуються належно, оскільки в сучасних умовах місцеві бюджети не мають можливості передбачати видатки на такі цілі. Проблеми з недофінансуванням таких закладів місцеві органи влади змушені розв'язувати за рахунок зменшення кількості об'єктів соціальної інфраструктури, переведення працівників на неповний робочий день. Така практика призвела до їх масового закриття та знищення. І це незважаючи на пряму заборону ліквідації, реорганізації та перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для престарілих та інвалідів) у сільській місцевості (ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Водночас законодавством не допускається ліквідація та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів, крім тих, що перебувають у приватній власності (ст. 29 Закону України «Про фізичну культуру і спорт»). З метою зупинення цього процесу постановою Верховної Ради України від 6 вересня 2005 р. № 2794¹ було визнано неприпустимим закриття шкіл, клубів, фельдшерсько-акушерських пунктів, дільничних лікарень інших об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості без відповідного рішення територіальної громади (п. 1). Про неприпустимість закриття загальноосвітніх навчальних закладів через брак коштів на їх утримання і впровадження до кінця 2009 року мораторію на

¹ Про недопущення закриття об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості: Постанова Верховної Ради України від 6 вересня 2005 р. № 2794. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 46-47. Ст.469.

закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості йдеться у Постанові Верховної Ради України від 19 грудня 2008р. № 778-VI «Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості» (п. 1).¹ У подальшому постановою Верховної Ради України від 8 лютого 2012 р. № 4356-VI² запроваджено мораторій на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості (п. 2).

Останню крапку у процесі ліквідації об'єктів соціальної інфраструктури села поставив Закон України 28 грудня 2014 р. «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України»³. Вказаним нормативно-правовим актом було внесено зміни до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села щодо та агропромислового комплексу в народному господарстві» (ч. 5 ст. 6), якими встановлено, що реорганізація та ліквідація закладів бюджетної сфери комунальної форми власності здійснюється за рішенням сесії місцевої ради, державної і приватної форм власності - за рішенням засновника (засновників) та визнано такими, що втратили чинність вищеперераховані постанови Верховної Ради України. Тобто, держава більше не гарантує збереження мережі соціальних закладів у сільській місцевості. На наш погляд, подібний підхід законодавця сприятиме подальшому знищенню сільської поселенської мережі. Адже вказані заклади відіграють роль село-утворюючих факторів, відповідно неконтрольоване зменшення їх кількості призведе до вимирання «неперспективних» сільських населених пунктів, як це було у 60-ті роки ХХ століття⁴.

¹ Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості: Постанова Верховної Ради України від 19 грудня 2008р. № 778-VI // *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 24. Ст.301.

² Про впровадження мораторію на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості: Постанова Верховної Ради України від 8 лютого 2012р. № 4356-VI. *Відомості Верховної Ради України*. — 2012. — № 36. — Ст.429.

³ Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України: Закон України від 28 груд. 2014 р. № 76-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 6. Ст. 40.

⁴ Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України Закон України 28 грудня 2014 р. № 76-VIII *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 6, ст.40

4.2. Правове регулювання фінансування соціальної інфраструктури села.

Відповідно для реалізації вказаних заходів, як слушно зазначає О.В. Чичкін, необхідно створити не тільки правові, а й економічні умови щодо підвищення ролі органів місцевого самоврядування у соціальному розвитку села¹. Особливо актуальною в цьому напрямі видається проблема забезпечення належного фінансування місцевих рад, на що зверталась увага у підрозділі 2.2. Зазначимо лише, що, по-перше, необхідним є створення механізму фінансування витрат на утримання об'єктів соціальної інфраструктури, які передаються в комунальну власність, за рахунок державного бюджету. По-друге, потребують удосконалення міжбюджетні відносини. До місцевих бюджетів мають спрямовуватися фінансові ресурси у таких обсягах, які покривали б видатки не лише на заробітну плату й оплату комунальних послуг, а й на всі інші потреби².

Місцеві ради також мають створювати умови для залучення в соціальний розвиток села додаткові фінансові надходження. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено, що на будівництво, розширення, ремонт і утримання на пайових засадах об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури місцеві ради повинні залучати на договірних засадах кошти підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розміщених на відповідній території, та кошти населення, а також бюджетні кошти (ст. 28). Прикладом такої співпраці може бути організація та проведення місцевими радами конкурсів щодо визначення виконавців певних робіт (зокрема проведення робіт з будівництва та ремонту об'єктів соціальної інфраструктури).

Важливим у цьому напрямі є стимулювання суб'єктів господарювання до інвестування в розвиток соціальної інфраструктури. Як слушно зазначає

¹ Чичкин А.В. Управление социальным развитием села. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 2. С. 26.

² Прокопа В.І. Соціальні аспекти розвитку сільських територій. *Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій*: VII річні збори Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 9–10 листоп. 2005 р. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. С. 98.

В.М. Єрмоленко, органам місцевого самоврядування необхідно розробити механізм еквівалентного обміну інвестиційних ресурсів на можливість одержання відповідної вигоди за рахунок набуття прав на земельні ділянки, природні ресурси у вигляді корисних копалин, пільгового режиму оподаткування (місцевими податками і зборами. — *О.Г.*), пріоритету набуття прав на здійснення певних видів діяльності тощо. Доцільно також широко інформувати в засобах масової інформації громадськість про благодійні інвестиційні внески та особи їх вкладників, а також стимулювати такі інвестиції, наприклад, через присвоєння вулицям села імен інвесторів тощо¹.

Таким чином, для належного утримання об'єктів соціальної інфраструктури села необхідною є, з одного боку, державна фінансова підтримка органів місцевого самоврядування, які беруть на баланс зазначені об'єкти, з другого — залучення сільськогосподарських підприємств до участі в розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості.

На жаль, приватних інвесторів, які бажають вкладати кошти в практично неприбуткову сферу, небагато. Відповідно, особливу увагу треба звернути на роль держави у даному процесі, адже саме держава спрямовує свої інвестиції передусім на досягнення певного соціального ефекту, який значно пізніше приведе до отримання відповідної матеріальної віддачі².

Заходи державної підтримки насамперед включають пряме бюджетне фінансування будівництва й утримання таких об'єктів. Причому роль держави у здійсненні інвестицій в аграрний сектор економіки країни залишається домінуючою. Згідно з «Угодою про сільське господарство», прийнятою 15 квітня 1994 р.³, заходи, спрямовані на розвиток соціальної інфраструктури села, в тому числі будівництва мереж забезпечення електроенергією, доріг та інших транспортних споруд, ринкових і портових споруд, потужностей для водозабезпечення, гребель і дренажних систем, а також робіт, пов'язаних з

¹ Єрмоленко В.М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села / *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* : кол. моногр.; за ред. В.І. Семчика. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 204–205.

² Там само. С. 184.

³ Угода про сільське господарство : прийнята 15 квіт. 1994 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 84. Ст. 2989.

програмами охорони навколишнього середовища (п. 2 Додатку 2), входять до так званої зеленої скриньки і не підлягають скороченню, а держава, яка є членом СОТ, має право фінансувати їх у будь-якому обсязі. Проте кошти для вказаних цілей можуть надаватися лише за певних умов. По-перше, фінансується лише проведення капітальних робіт, а не субсидування будівництва споруд на сільськогосподарських підприємствах (винятком є будівництво об'єктів інфраструктури загального користування). По-друге, ці кошти не повинні надаватися на субсидування придбання сировинних матеріалів та поточні витрати або на фінансування пільгових розцінок для користувачів вищезазначених послуг. На наш погляд, встановлення будь-яких обмежень щодо напрямів державної фінансової підтримки розвитку соціальної інфраструктури села в умовах занепаду сільських територій є недоцільним.

Розглянемо, як саме здійснюється державне фінансування соціальної інфраструктури в сільській місцевості. Згідно із Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» на будівництво об'єктів неvirобничого призначення в сільській місцевості мало б використовуватися не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень (ст. 5). Інвестиційні ресурси таких обсягів допомогли б розв'язати переважну більшість проблем соціального розвитку села. Проте, як зазначає В.М. Єрмоленко, цей механізм не спрацював, бо жодного року не було сформовано інвестицій зазначеного розміру¹.

Крім того, вказаним Законом встановлювалось, що з метою забезпечення державної підтримки села розмір державних централізованих капіталовкладень, що спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу, має становити не менше 1% від вартості валового внутрішнього продукту України (ст. 5). В економічній літературі зверталась увага на штучність викладеного принципу розрахунку. Так, В.І. Прокопа вказував на недоцільність об'єднання потреб інвестування матеріальної бази АПК та соціальної сфери села. *Науковець наголошував*

¹ Єрмоленко В.М. Зазнач. пр. С. 190.

також, що не можна ставити розвиток соціальної сфери села в залежність від частки АПК у національному доході чи ВВП. Нелогічно «прив'язувати» державне інвестування цієї сфери до централізованих інвестицій виробничого характеру в АПК, адже з розвитком ринкових відносин участь держави в інвестуванні виробництва мала б скорочуватись. Водночас зі зміцненням економіки держава закономірно мала б розширювати вкладення в соціальну сферу¹.

Законодавством також передбачено, що за рахунок державного і місцевого бюджетів мають: 1) здійснюватись будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем і споруд, мережі газо- й електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а в трудонедостатніх селах, крім цього, спорудження житла; 2) відшкодовуватись витрати, яких зазнали суб'єкти господарювання в процесі спорудження зазначених об'єктів, якщо воно здійснювалось за їхні власні кошти; 3) здійснюватись фінансування закладів соціальної сфери села, тобто забезпечуватись витрати на утримання всіх закладів соціально-культурного та спортивного призначення в сільській місцевості, в тому числі будинків для інвалідів і ветеранів праці, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, а також на проведення фізкультурно-спортивних заходів (ст. 6 вищезазначеного Закону). Проте в Державному бюджеті України на 2014 р. кошти на зазначені цілі взагалі не були передбачені.

Що стосується відшкодування витрат, яких зазнали в процесі спорудження об'єктів соціальної інфраструктури, то ще в 1993 р. господарствам було повернено половину, а в 1994 і 1995 роках усю суму коштів, фактично витрачених ними в попередні роки на їх будівництво. Оскільки ж компенсації надходили лише через рік після фактичних витрат, їх цінність унаслідок інфляції зменшувалась у 5–10 разів². Уже починаючи з 1999 р. таке відшкодування припинилося. За даними Рахункової палати

¹ Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 95–96.

² Прокопа В.І. Зазнач. пр. С. 95–96.

невідшкодовані суб'єктам господарювання витрати власних коштів за 1999–2005 роки на будівництво об'єктів соціальної інфраструктури села становлять 1119,3 млн грн по 667 об'єктах (п. 5)¹. Крім того, така сама ситуація спостерігається й далі. Так, і в 2008–2011 роках бюджетні кошти на компенсацію витрат, яких зазнали підприємства агропромислового комплексу з будівництва об'єктів соціальної сфери у сільських населених пунктах (прогнозний обсяг — 400 млн грн), не виділялися².

Конкретніші умови щодо можливостей отримання державної підтримки на розвиток інфраструктури в сільській місцевості містить Закон України від 26 червня 2004р. «Про державну підтримку сільського господарства України»³. Зазначеним нормативно-правовим актом встановлюється, що така підтримка передбачає компенсацію та відшкодування за рахунок коштів державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам вартості збудованих у сільській місцевості соціально-побутових об'єктів (житлові будинки, гуртожитки, дитячі садки та ясла, школи, медичні пункти), інженерно-технічних комунікацій (дороги, водопровідні, каналізаційні, газові мережі й мережі електропередачі, альтернативних видів тепло- та енергопостачання) за умови, що вони забезпечують діяльність цих соціально-побутових об'єктів. При цьому збудовані сільськогосподарськими товаровиробниками соціально-побутові об'єкти та інженерно-технічні комунікації, на які сільськогосподарські товаровиробники отримали компенсацію, не можуть бути продані (реалізовані, передані в заставу або будь-яким іншим чином відчужені) і використовуються виключно за призначенням (п. 17-2.5 ст. 17-2). Таким чином, для того щоб отримати вказану компенсацію, сільськогосподарські товаровиробники повинні: 1) збудувати відповідні об'єкти; 2) забезпечувати їх діяльність;

¹ Про результати аналізу державної підтримки розвитку соціальної сфери села: Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аналізу державної підтримки розвитку соціальної сфери села. Рахункова палата України. 2007. Вип. 19. URL : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/category/203>.

² Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. Рахункова палата України: відп. за вип. : М.Я. Шулежко, Г.А. Шах. 2013. 31 с.

³ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 26 черв. 2004 р. № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

3) використовувати ці об'єкти виключно за призначенням. У науковій літературі припускається, що за таких умов суб'єкти господарювання не будуть зацікавлені в розбудові інфраструктури сільської місцевості. «Очевидно, що з огляду на сучасні непередбачувані умови господарської діяльності аграрних підприємств, прийняття на себе таких додаткових зобов'язань є ризикованим. Звісно, збудовані соціально-побутові об'єкти повинні утримуватися, однак не силами і за рахунок сільськогосподарських товаровиробників (це не є предметом їх діяльності), а органами місцевого самоврядування»¹. На наш погляд, встановлення в законодавстві вищевказаних вимог не впливає на зацікавленість суб'єктів господарювання в їх будівництві. Подібна практика є прийнятною насамперед для економічно міцних підприємств, які спроможні будувати й утримувати об'єкти інфраструктури та, як уже неодноразово зазначалось, має сприяти «розвантаженню» місцевих бюджетів. Порядок використання бюджетних коштів, які спрямовуються на вказані цілі, має визначатися Кабінетом Міністрів України, але досі відповідний нормативно-правовий акт не розроблений, що в черговий раз свідчить про неготовність держави здійснювати фінансування вказаної діяльності та декларативність норм законодавства, які стосуються забезпечення прямої державної підтримки розвитку соціальної інфраструктури сільських територій.

Зважаючи на те, що розвиток соціальної інфраструктури і, відповідно, можливості отримання якісних послуг на селі значно нижчі, ніж у містах, її державне інвестування має здійснюватись у відносно більших розмірах, ніж у містах. На думку ряду економістів, у процесі формування Державного бюджету України щорічно слід визначати загальну суму асигнувань, що в тій чи іншій формі спрямовуються на розвиток соціальної інфраструктури держави, і розподіляти її між містом і селом пропорційно кількості населення. При цьому для реалізації законодавчо визнаної ідеї пріоритетності села розмір асигнувань у розрахунку на одного сільського жителя мав би дещо (наприклад, на 20–25%)

¹ Полухович Л.І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 82.

перевищувати аналогічний показник для міського населення¹. Крім того, привертає увагу пропозиція щодо спрямування однієї частини бюджетних коштів на забезпечення можливостей отримання соціально-культурних послуг на рівні існуючих соціальних нормативів жителями сіл, де немає відповідних закладів обслуговування, іншу — на заохочення місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та недержавних інвесторів для розвитку інфраструктури².

З метою залучення приватних інвестицій у соціальний розвиток села особливо важливим стає створення максимально сприятливих умов для провадження відповідної діяльності. Так, для поліпшення інвестиційного клімату на селі, на думку А.М. Статівки, необхідно: розробити систему державних гарантій інвесторам, включаючи надання гарантій протягом періоду реалізації різних інвестиційних проектів; визначити першочергові інвестиційні напрями щодо об'єктів соціальної інфраструктури; ліквідувати наявні прогалини й суперечності між інвестиційним та податковим законодавством; закріпити умови і порядок надання податкових пільг для інвесторів, а також встановити спеціальні податкові режими для інвесторів тощо³.

Доцільно детальніше зупинитися на питаннях організації непрямой державної підтримки, зокрема через встановлення податкових пільг для суб'єктів господарювання, які інвестують у зазначену сферу. На сьогодні ПК України встановлено, що для визначення об'єкта оподаткування не враховується вартість основних засобів, безоплатно отриманих платником податку з метою здійснення їх експлуатації в разі отримання підприємствами комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури, що перебували на балансі інших підприємств та утримувалися за їх рахунок (п.п. 136.1.16 п. 136.1 ст. 136). Крім того, Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку

¹ Шепотько Л., Прокопа І., Максимюк О., Гудзинський С., Плонський В. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1997. С. 259–260.

² Прокопа В.І. Соціальні аспекти розвитку сільських територій. *Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій* : VII річні збори Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 9–10 листоп. 2005 р. Київ : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. С. 98.

³ Статівка А.М. Деякі питання правового забезпечення інвестицій у соціальний розвиток села. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села*: міжнар. наук.-практ. конф. Київ. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. С. 26.

села та агропромислового комплексу в народному господарстві» встановлено ряд пільг щодо оподаткування підприємств і організацій, які виконують роботи для агропромислового комплексу: 1) при будівництві об'єктів соціальної сфери села за рахунок державних централізованих капіталовкладень податок на добавлену вартість не сплачується (ст. 6); 2) не оподатковується частина доходу підприємств, організацій, що витрачається на розвиток і утримання соціальної сфери села, об'єктів торгівлі та побутового обслуговування, фізичної культури і спорту в сільській місцевості; 3) доходи будівельних, монтажних, проектних та інших підприємств і організацій, одержані в результаті спорудження в сільській місцевості житла, об'єктів побуту, культури, торгівлі, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, освіти, зв'язку, шляхів, енергетичних, газових і водорозподільних систем, тваринницьких приміщень, інженерно-технічних комплексів машинно-тракторного парку та інших об'єктів, які впливають на поліпшення соціального становища села, не оподатковуються (ст. 7). З одного боку, дію вказаних положень зупинено згідно з Декретами Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. № 14-92 «Про податок на добавлену вартість»¹ та № 12-92 «Про податок на прибуток підприємств і організацій»², з іншого — законодавство, на підставі якого були зупинені дані норми, втратило чинність. Відповідно, необхідно вважати такими, що втратили чинність і обмеження щодо зупинення цих норм. Однак підстави для надання податкових пільг та порядок їх застосування визначаються виключно ПК України (п. 7.4 ст. 7). Зважаючи на те, що цим Кодексом дані пільги не продубльовані, норми Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», які встановлюють умови пільгового оподаткування, не можуть бути реалізовані на практиці.

Перспективним у цьому напрямі може стати і впровадження інституту

¹ Про податок на добавлену вартість : Декрет Кабінету Міністрів України від 26 груд. 1992 р. № 14-92 (втратив чинність на підставі Закону від 3 квіт. 1997 № 168/97-ВР). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 10. Ст. 78.

² Про податок на прибуток підприємств і організацій : Декрет Кабінету Міністрів України від 26 груд. 1992 р. № 12-92 (втратив чинність на підставі Закону «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» № 139-V (139-16) від 14 верес. 2006 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 10. Ст. 76.

державно-приватного партнерства. Подібний механізм застосовується й у ряді Європейських країн. Зокрема, у Німеччині фінансування сільського розвитку ґрунтується на принципі компенсації з державного бюджету певної частини витрат приватних осіб, підприємств і органів місцевого самоврядування на ці цілі. Принцип «партнерства» з 1990-х років став найважливішим принципом політики США щодо розвитку сільських регіонів. Він означає, що фінансування будь-якого проекту з державного бюджету відбувається, якщо знаходиться інший інвестор з приватного або суспільного сектору, який також вкладає кошти в проект¹.

За українським законодавством державно-приватне партнерство — це співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних і комунальних підприємств, або фізичними особами — підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору (ст. 1 Закону України від 1 липня 2010 р. «Про державно-приватне партнерство»)². Перелік сфер застосування державно-приватного партнерства не є вичерпним, що дає можливість застосовувати такий механізм у різних галузях економіки. У рамках партнерства можливим стає розв'язання проблеми утримання вже існуючих об'єктів соціальної інфраструктури, а також будівництва нових за рахунок коштів приватних інвесторів без зміни їх форми власності і цільового призначення, оскільки Закон захищає право державної (комунальної) власності на вказані об'єкти і передбачає, що вони не підлягають приватизації і перебувають у державній (комунальній) власності в період всього терміну дії договору державно-приватного партнерства (ст. 7). Крім того, таке партнерство сприяє підвищенню якості послуг, які отримують жителі сільських населених пунктів, зокрема у сфері житлово-комунального

¹ Бондаренко Л.В. Зарубежный опыт государственной поддержки развития сельских территорий. *Развитие села и социальная политика в условиях рыночной экономики: междунар. науч.-практ. конф., посвященная 70-летию МГАУ*. Ч. 1. Москва: МГАУ им. В.П. Горячкина, 2000. С. 83–87.

² Про державно-приватне партнерство: Закон України від 1 лип. 2010 р. № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 524.

господарства, охорони здоров'я, освіти, спорту тощо.

Вказаний нормативно-правовий акт закріплює лише договірну форму державно-приватного партнерства. Відповідно для реалізації державно-приватного партнерства можуть укладатись договори про концесію, спільну діяльність, розподіл продукції тощо (ст. 5). З цього приводу в науковій літературі зазначається, що така форма не дає змоги повною мірою реалізувати науково-технічний та інноваційний потенціал і отримати адекватні прибутки¹.

Зауважимо, що в Україні формування концепції державно-приватного партнерства ще не завершено. За своїм змістом Закон України «Про державно-приватне партнерство» має декларативний характер і забезпечує участь держави у партнерстві, гарантуючи довготривалість відносин і права приватного партнера на окупність інвестицій. Однак для практичної реалізації положень Закону необхідно розробити чіткіший і прозоріший механізм партнерства, забезпечити чіткий розподіл етапів реалізації його проектів і створити максимальну мотивацію для залучення іноземних партнерів². Основною ж проблемою, на наш погляд, є відсутність у Законі норм, які сприяли б залученню приватних партнерів до співпраці з державою. Хоча згідно з «Порядком надання державної підтримки здійсненню державно-приватного партнерства», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 279³, державна підтримка може здійснюватися, зокрема, через надання місцевих гарантій, фінансування здійснення заходів (програм) за рахунок коштів місцевих бюджетів та інших джерел згідно з місцевими програмами; в іншій формі згідно із законом (п. 5). Належне врегулювання цього питання має особливе значення для суб'єктів господарювання на селі, адже, як уже зазначалось, окупність інвестицій у

¹ Аналіз законодавства України у сфері досліджень, розробок та інноваційної діяльності та пропозиції щодо доповнень до законодавства. Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». Київ : Фенікс, 2011. С. 179.

² Залуська І. Державно-приватне партнерство: нове в законодавстві України. Український союз промисловців і підприємців. URL : <http://www.uspp.org.ua/interview/10.derzhavno-privatne-partnerstvo-nove-v-zakonodavstvi-ukraini.htm>.

³ Про затвердження Порядку надання державної підтримки здійсненню державно-приватного партнерства: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 279. *Офіційний вісник України*. 2011. № 21. Ст. 882.

розвиток його соціальної інфраструктури не тільки довгострокова, але ще й не передбачає отримання високих доходів. Крім того, доцільно погодитися з думкою, що в сільському господарстві таке партнерство допустиме, коли господарями сільськогосподарських земель як приватними партнерами стануть селяни¹.

Окремо слід звернути увагу на досвід Європейського Співтовариства щодо впровадження програми «Лідер» (далі — «Лідер II» і «Лідер+»). У науковій літературі, вони визначаються як програми для зміцнення сільської економіки через заохочення місцевих жителів до реалізації заходів на місцевому рівні. На заходи в рамках таких проектів країни ЄС повинні виділяти принаймні 5% від свого бюджету сільського розвитку². Абревіатура «Лідер» (LEADER: «Links between the rural economy and development actions») означає зв'язки між сільською економікою та заходами щодо розвитку. Це — метод локального розвитку, який дає змогу місцевим учасникам розвивати область, використовуючи свій ендогенний потенціал розвитку. Підхід «Лідер» утворює одну з чотирьох осей політики розвитку села на 2007–2013 роки³.

Зазначений проект було розпочато в 1991 р. з метою поліпшення потенціалу розвитку сільських районів за підтримки місцевої ініціативи й навичок. Він мав сприяти застосуванню ноу-хау в місцевому комплексному розвитку і поширенню цього ноу-хау на інші сільські території⁴. Використання подібного досвіду може стати корисним і для активізації сільських громад нашої країни, адже воно забезпечує якнайповніше врахування особливостей розвитку окремих сільських територій, стимулює сільських мешканців брати активну участь у їх управлінні, а також створює сприятливі умови для місцевого підприємництва й упровадження інноваційних технологій. При

¹ Семчик В.І. Правові аспекти публічно-приватного партнерства в аграрній сфері України // Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: моногр.; за заг. ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулиничка. Київ: Право України, 2012. С. 228.

² Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: моногр. В.В. Борщевський (наук. ред.); НАН України; Ін-т регіональних досліджень. Львів, 2012. С. 27.

³ LEADER Gateway URL : http://enrd.ec.europa.eu/leader/en/leader_en.cfm.

⁴ The Leader approach — A basic guide Luxembourg : *Office for Official Publications of the European Communities* 2006. Р. 6. URL : <http://www.environ.ie/en/Community/RuralDevelopment/EURuralDevelopment/PublicationsDocuments/FileDownload,29632,en.pdf>.

цьому держава гарантує фінансову підтримку таких ініціатив. Так, головна концепція підходу «Лідер» полягає в тому, що, враховуючи різноманітність європейської сільської місцевості, стратегії розвитку є ефективнішими й результативнішими, якщо, будучи прийняті й реалізовані на місцевому рівні місцевими суб'єктами, супроводжуються чіткими та прозорими процедурами, підтримкою відповідних державних адміністрацій і необхідною технічною допомогою для передання передового досвіду¹.

Важливою особливістю «Лідер»-підходу є заснування локального партнерства, відомого як «групи місцевої дії» (The local action groups (LAGs)). LAGs мають завдання виявлення й реалізації місцевих стратегій розвитку через ухвалення рішень щодо розподілу їх фінансових ресурсів і управління ними. Такі локальні партнерства повинні зв'язати державних та приватних партнерів, бути добре збалансованими та представляти існуючі інтереси місцевих груп, які впливають із відмінностей соціально-економічного сектору в даному регіоні. На рівні ухвалення рішень приватні партнери та об'єднання мають становити не менше 50% місцевого партнерства. LAG визначає напрями та зміст місцевої стратегії розвитку сільських районів і приймає рішення щодо фінансування окремих проектів. Фактичні платежі частіше здійснюються організаціями, пов'язаними із суспільними фондами, а не самим LAG на основі проектів, відібраних LAG².

Таким чином, фінансування соціальної інфраструктури села має здійснюватися не тільки за рахунок Державного та місцевих бюджетів, а й за рахунок приватних інвесторів, тобто застосовуватись механізм співфінансування заходів, спрямованих на поліпшення умов проживання на селі. З метою залучення приватних інвестицій у розвиток соціальної інфраструктури села місцеві ради повинні створювати максимально сприятливі умови для суб'єктів господарювання: заохочувати їх до участі в державно-приватному партнерстві, застосовувати заходи морального стимулювання,

¹ Ibid. — P. 8.

² The Leader approach — A basic guide Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities 2006. P. 9–10. URL : <http://www.environ.ie/en/Community/RuralDevelopment/EURuralDevelopment/PublicationsDocuments/FileDownload,29632,en.pdf>.

давати можливість отримувати певну вигоду тощо¹. Залученню приватних інвестицій у вказану сферу сприяє також організація непрямой державної підтримки, зокрема через встановлення в Податковому кодексі України пільг для суб'єктів господарювання, які будують та утримують об'єкти соціальної інфраструктури на селі.

¹ Гафурова Е.В. Правовые проблемы реализации полномочий органов местного самоуправления в сфере социального развития села / Е.В. Гафурова // Право и политика : науч.-метод. журн. — 2013. — № 1. — С. 82.

Р.5. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБЛАШТУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

5.1. Правове регулювання виконання програм житлового будівництва на селі

Розв'язання житлової проблеми в сільській місцевості є одним із найактуальніших завдань, спрямованих на створення сприятливих умов для комплексного розв'язання соціальних проблем на селі. Головною метою державної політики у цій сфері має бути: забезпечення громадян житлом за рахунок розвитку житлового будівництва, розширення різних джерел фінансування, збільшення обсягів реконструкції та ремонту житлового фонду, захист прав користувачів і власників житла¹. Тому в сучасних умовах особлива увага законодавця має бути спрямована на сферу житлового будівництва та комунального господарства на селі. Крім того, необхідно враховувати, що «соціальним стандартом сільської території є сільська громада, основою якої є сільська садиба (двір, подвір'я), централізовано забезпечена: системою питної води, каналізації, газоелектропостачання, засобами комунікації та зв'язку»².

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено, що селу надається перевага над містом (виходячи з розрахунку на душу населення) у будівництві житла (ст. 8). Низкою підзаконних нормативно-правових актів встановлено заходи, які мають сприяти розвитку житлового будівництва на селі. Так, «Основними засадами розвитку соціальної сфери села», схваленими Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000, у сфері житлового будівництва передбачалось, зокрема, вжиття таких заходів: сприяння розвитку індивідуального житлового будівництва з використанням гарантій і пільг, передбачених законодавством для сільських забудовників; нарощування обсягів будівництва житла для молоді в рамках реалізації програм індивідуального житлового будівництва на селі ("Власний дім"), молодіжного

¹ Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості. Київ: УАДУ, 2003. С. 7.

² Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: [моногр.]. Харків: Право, 2007. С. 91.

житлового будівництва; інвестування з урахуванням фінансових можливостей державного та місцевих бюджетів спорудження житла у трудонедостатніх (занепадаючих) селах; спрощення порядку оформлення дозвільних документів на житлове будівництво; формування фонду комунального житла для надання його на умовах оренди громадянам; забезпечення надання пільгових довгострокових кредитів на будівництво (реконструкцію) житла багатодітним сім'ям; здійснення заходів щодо випуску необхідних конструкцій та інженерного обладнання для індивідуального житла (п. 3).

У 2003–2005 роках планувалось, що житлове будівництво на селі має розвиватися насамперед через спорудження індивідуальних жилих будинків за рахунок власних коштів забудовників. Крім того, зверталась увага на необхідність удосконалення нормативів і стандартів у проектуванні та будівництві жилих будинків різних типів з метою поліпшення архітектурно-планувальних рішень, техніко-економічних та експлуатаційних показників. Також декларувалось впровадження новітніх способів опалення житла та об'єктів соціально-культурного призначення, модернізація котельних і теплових мереж, встановлення приладів обліку споживання енергоносіїв і води (п. 5 «Державної Програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року», затвердженої Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640/2002).

У подальшому передбачалось: збільшення обсягів будівництва та придбання житла за регіональними програмами «Власний дім» і Державною програмою забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки; забезпечення житлом і комунальними послугами соціально незахищених громадян, працівників бюджетних установ, випускників вищих навчальних закладів, які працюють на селі; формування в сільській місцевості мережі підприємств комунального господарства, спроможних надавати населенню послуги відповідно до стандартів і нормативів (р. III «Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573-р).

У посланні Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки»¹ зазначалося, що предметом особливої уваги має бути стимулювання приватного будівництва на селі, забезпечення житлом військовослужбовців, підтримка молодіжного житлового будівництва (п. 1 р. IX). І, нарешті, Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158, передбачається, зокрема, забезпечення збереження та упорядкування державного, комунального та приватного житлового фонду, реконструкція та будівництво нового, більш комфортабельного житла; збільшення обсягу будівництва житла в сільській місцевості, надання довгострокових пільгових кредитів індивідуальним сільським забудовникам (п. 5 р. II).

За даними Державної служби статистики України в 2013 р. в Україні введено в експлуатацію у сільській місцевості 3544,7 тис. м² загальної площі житла. Крім того, прийнято в експлуатацію дачних і садових будинків загальною площею 680,0 тис. м², з яких 396,1 тис. м² (або 58,3% загальної площі дачних і садових будинків)² — відповідно до наказів Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 24 червня 2011 р. № 91³ та від 19 березня 2013 р. № 95⁴. Таким

¹ Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки : Послання Президента України до Верховної Ради України від 30 квіт. 2002 р. *Урядовий кур'єр*. 2002. 4 черв. № 100.

² Прийняття в експлуатацію житла в Україні за 2013 рік. Державна служба статистики України. (Експрес-випуск). URL: [http:// ukrstat.gov.ua](http://ukrstat.gov.ua).

³ Порядок прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, прибудов до них, громадських будинків I та II категорій складності, які збудовані без дозволу на виконання будівельних робіт, і проведення технічного обстеження їх будівельних конструкцій та інженерних мереж : [затв. Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства від 24 черв. 2011 р. № 91] : [zareєстровано в Міністерстві юстиції України 11 лип. 2011 р. за № 830/19568]. *Офіційний вісник України*. 2011. № 54. Ст. 2162

⁴ Порядок прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, прибудов до них, громадських будинків та будівель і споруд сільськогосподарського призначення I та II категорій складності, які збудовані без дозволу на виконання будівельних робіт, і проведення технічного обстеження їх будівельних конструкцій та інженерних мереж : [затв. Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 19 берез. 2013 р. № 95] :

чином, зазначені цифри безпосередньо не свідчать про збільшення будівництва у сільській місцевості, а скоріше ілюструють процес «легалізації» житла, побудованого без відповідної дозвільної документації.

З радянських часів в аграрному законодавстві України збереглися норми, які гарантують селянам отримання житлових будинків за рахунок бюджетних коштів. Так, Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено, що особи, які переселяються в трудонедостатні сільські населені пункти, забезпечуються житлом і господарськими будівлями за рахунок Державного бюджету України (ст. 9). Спорудження такого житла здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів (ст. 6). На виконання зазначених положень Закону було прийнято постанову Ради Міністрів Української РСР від 15 грудня 1990 р. № 369 «Про додаткові заходи щодо розвитку індивідуального житлового будівництва на селі та поліпшення соціально-демографічної ситуації у трудонедостатніх господарствах», якою передбачалось, що сім'ям, які переселяються в трудонедостатні населені пункти для роботи в агропромисловому комплексі, має виділятися житло і господарські будівлі; виплачуватись одноразова грошова допомога на обзаведення господарством. Крім того, їм передавалось у власність житло, побудоване в сільській місцевості за рахунок бюджетних коштів, через 10 років після вселення за умови, що вони працюватимуть в агропромисловому комплексі та соціальній сфері села (п. 9). З 1992 по 2006 роки зазначені відносини регулювались Постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. № 421 «Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі», але після втрати даним нормативно-правовим актом чинності, так і не було розроблено механізму реалізації вищезазначених положень Закону.

Зважаючи на те, що на селі переважає індивідуальне житлове будівництво, особливого значення набуває здійснення державної підтримки

сільського населення в цьому напрямі. Це дасть можливість будувати житло, яке відповідає сучасним стандартам і зробить проживання на селі престижним. Якщо раніше сільські мешканці могли отримати певні пільги через підприємства, в яких вони працюють, то сьогодні індивідуальні сільські забудовники стали їх безпосередніми одержувачами. Так, Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено, що Уряд України, місцеві державні адміністрації сприяють розвитку індивідуального житлового будівництва на землях сільських населених пунктів, створюють сільським забудовникам (як місцевому населенню, так і громадянам, які переселяються до сільської місцевості) пільгові умови щодо забезпечення будівельними матеріалами та обладнанням, надання їм послуг і пільгових довгострокових державних кредитів (ст. 11). На жаль, реалізація даних положень Закону практично не здійснюється. Єдиною формою допомоги сільському населенню в поліпшенні житлово-побутових умов є лише кредитування.

Кредитування сільських забудовників як один із напрямів державної підтримки соціального розвитку села, почало активно впроваджуватись ще в післявоєнні роки. У цей період держава надавала кредити розміром від 5 до 15 тис. карб. на сім'ю строком на 10 років. Інвалідам Великої Вітчизняної війни, родинам загиблих воїнів, демобілізованим кредити надавалися на пільгових умовах. У результаті протягом 1946–1950 років в українському селі було побудовано 650,6 тис. хат, хоча планувалося 1,2 млн, тобто план житлового будівництва на селі було виконано лише наполовину. Та й якість житла була досить низькою. Корисна площа такого житла на всю сім'ю становила 18–22 м²¹.

У сучасних умовах, пільгові кредити надаються за програмою «Власний дім», яка впроваджується в Україні з прийняттям Указу Президента України від 27 березня 1998 р. № 222 «Про заходи щодо підтримки індивідуального

¹ Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки. *Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика* : зб. наук. ст. ; вип. 14 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. С. 117–126. URL: <http://histans.com/JournALL/xxx/14/8.pdf>.

житлового будівництва на селі». У рамках цієї програми в 2013 р. введено в експлуатацію житлових будинків загальною площею 85,8 тис. м² і газифіковано 3105 раніше побудованих садиб¹. Взагалі ж за час існування Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. індивідуальним сільським забудовникам всього надано пільгових кредитів на 20–30 років під 3% річних (а багатодітним сім'ям безвідсотково) в обсязі 975,7 млн грн, у тому числі за рахунок: державного бюджету — 538,5 млн грн; місцевих бюджетів та інших джерел фінансування — 437,2 млн грн². Утім зазначених заходів явно недостатньо для вирішення житлової проблеми на селі й воно продовжує потребувати постійних бюджетних інвестицій.

Державне кредитування будівництва житла — це форма фінансування, за якої державні кошти виділяються на виконання відповідної програми будівництва житла (цільове) для певних категорій громадян (адресне) на умовах строковості, зворотності, як правило, відплатності у безготівковій формі в межах коштів, передбачених у бюджеті на відповідний рік, а також за рахунок інших джерел³. Державне кредитування індивідуальних сільських забудовників здійснюється через фонди підтримки індивідуального житлового будівництва на селі. Зазначені фонди є спеціалізованими кредитно-фінансовими господарськими організаціями (п. 4 «Положення про порядок формування і використання коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 р. № 1211)⁴. Вони створюються з метою розширення на відповідних територіях інвестування в будівництво житла на селі, здешевлення

¹ Іпотека на селі буде розвиватися. Inpress.ua : інформ.-аналит. портал. 2014. 7 февр. URL: <http://inpress.ua/ru/economics/24865-ipoteka-na-sele-budet-razvivatsya>.

² Аналітична довідка про стан виконання програми підтримки індивідуального житлового будівництва на селі та покращення житлово-побутових умов сільського населення «Власний дім»: інформаційно-аналітичні матеріали // Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України : офіц. Сайт. URL: http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=658:08.02.2014.

³ Сударенко О.В. Поняття та принципи державного кредитування будівництва житла. *Фінансове право*. 2009. № 3(9). С. 32.

⁴ Про затвердження Положення про порядок формування і використання коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 1998 р. № 1211. *Офіційний вісник України*. 1998. № 31. Ст. 1174.

його вартості, створення забудовникам сприятливих умов для спорудження житлових будинків з надвірними підсобними приміщеннями та добудови незавершених житлових будинків (п. 2). Їх кошти формуються за рахунок коштів державного бюджету, виділених для надання пільгових довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам; частини державних капітальних вкладень, що виділяються на розвиток соціальної сфери села; частини капітальних вкладень, передбачених у місцевих бюджетах на виконання програм соціально-економічного розвитку відповідних територій; банківських кредитів; залучених на договірних засадах для житлового будівництва коштів підприємств, установ, організацій та окремих громадян; інших надходжень, що не суперечать законодавству (п. 9). Тобто впровадження регіональних програм «Власний дім» здійснюється як за рахунок коштів державного бюджету (бюджетна програма «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників»), так і місцевих бюджетів усіх рівнів. Так, у Державному бюджеті України на 2014 р. на кредитування селян за цією програмою передбачено 48 млн грн (Додаток 4 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік»). Зазначені кошти сплачуються зі спеціального фонду Державного бюджету України, який формується в тому числі за рахунок повернення кредитів, наданих індивідуальним сільським забудовникам (ст. 13 Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік»).

Кредитування зазначеними фондами будівництва житла на селі є прямим, адресним (цільовим), зворотним і здійснюється в межах наявних кредитних ресурсів фондів.

Згідно з «Порядком надання і погашення пільгових довгострокових державних кредитів індивідуальними сільськими забудовниками та визначення максимального розміру цього кредиту», затвердженого наказом Міністерства фінансів, Міністерства економіки, Міністерства сільського господарства і продовольства, Ощадного банку України від 25 жовтня 1994 р.

№ 101/150/305/22¹ індивідуальними сільськими забудовниками вважались громадяни України, яким на землях сільських населених пунктів (крім територій селищ міського типу та міст) відведені ділянки й оформлені документи, передбачені цим порядком, для будівництва житлових будинків для постійного їх проживання і надвірних господарських будівель для потреб сім'ї (п. 1). Це визначення потребує певного уточнення. По-перше, необхідно звернути увагу, що згідно з Конституцією України до системи адміністративно-територіального устрою належать лише такі групи сільських поселень, як села й селища (ст. 133). По-друге, чинний ЗК України не розглядає ці землі як самостійну категорію, а визначає лише землі житлової та громадської забудови, розміщені в межах населених пунктів. По-третє, традиційно земельним законодавством до земель населених пунктів, у тому числі й сільських, належали всі землі в їх межах². Таким чином, індивідуальними сільськими забудовниками слід вважати лише осіб, які здійснюють будівництво в межах сільських населених пунктів. Проте надання кредиту тільки тим позичальникам, які проживають у межах сільських населених пунктів, майже вдвічі звузило коло позичальників і викликало невдоволення близько 123 тис. сімей, які мешкають за їх межами та подали заяви на отримання пільгових кредитів³. На сьогодні згідно з «Правилами надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі», затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1597⁴, індивідуальними забудовниками можуть бути громадяни України, які постійно проживають,

¹ Порядок надання і погашення пільгових довгострокових державних кредитів індивідуальними сільськими забудовниками та визначення максимального розміру цього кредиту: [затв. Наказом Міністерства фінансів, Міністерства економіки, Міністерства сільського господарства і продовольства, Ощадного банку України від 25 жовт. 1994 р. № 101/150/305/22] [втратив чинність на підставі Наказу Міністерства фінансів № 921/915/505/215 від 15 серп. 2012 р.]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0264-94>.

² Ст. 103 Земельного кодексу Української РСР від 8 лип. 1970 р. ; Ст. 65 Земельного кодексу від 18 груд. 1990 р. в ред. від 13 берез. 1992 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98.

³ Про внесення змін до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» щодо надання індивідуальним сільським забудовникам державних пільгових кредитів: Пояснювальна записка до проекту Закону України № 7209 від 5 жовт. 2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

⁴ Правила надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі: [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовт. 1998 р. № 1597]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1597-98-%D0%BF>.

будують об'єкти кредитування в сільській місцевості і працюють в органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях сільського господарства, інших господарських формуваннях, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села, а також на підприємствах, в установах та організаціях переробних і обслуговувальних галузей агропромислового комплексу, навчальних закладах, закладах культури та охорони здоров'я, розміщених у межах району (п. 4). Тобто до кола осіб, які мають право на отримання таких кредитів, включено практично всіх жителів сільських територій. Утім скористатися державним пільговим кредитом такі особи можуть лише за умови їх проживання (або переселення для постійного проживання) в сільській місцевості в межах сіл і селищ, а також за межами сіл і селищ у відокремлених фермерських садибах і підтвердження ними своєї платоспроможності (ч. 2 ст. 11 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). На наш погляд, задля стимулювання розвитку житлового будівництва право на отримання державного пільгового кредиту необхідно надати всім особам, які проживають у сільській місцевості, тобто ч. 2 ст. 11 має бути викладена в такій редакції: «індивідуальні сільські забудовники користуються державним пільговим кредитом за умови їх проживання (або переселення для постійного проживання) у сільській місцевості та підтвердження ними своєї платоспроможності».

У 1994 р. в Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» були внесені зміни, які гальмували розвиток індивідуального житлового будівництва на селі. Так, для отримання пільгового кредиту встановлювались такі умови: проживання громадян на землях сільських населених пунктів або їх переселення до сільської місцевості; загальні річні видатки на оплату державного пільгового кредиту з урахуванням процентної ставки мають перевищувати 20% сукупного річного доходу сім'ї; позичальники зобов'язані постійно працювати в сільськогосподарському виробництві, переробній та обслуговувальних галузях

агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі (ст. 1 Закону України від 4 лютого 1994 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України –Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»)¹. Закріплення на законодавчому рівні розміру сукупного річного доходу практично призвело до порушення принципу рівного доступу всіх верств сільського населення до отримання державного пільгового кредиту. За підрахунками авторів законопроекту № 7209 від 5 жовтня 2010 р. «Про внесення змін до Закону України –Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (щодо надання індивідуальним сільським забудовникам державних пільгових кредитів), для того щоб отримати кредит, середньомісячний дохід кожного працездатного члена сім'ї має складати суму 833,33 грн². Проте ця сума є меншою за встановлений законодавством прожитковий мінімум, а також рівень мінімальної заробітної плати, тому з метою забезпечення доступу до таких пільгових кредитів якомога більшого кола сільських забудовників Законом України від 17 травня 2012 р. № 4721-VI³ зазначене обмеження було зняте.

Порядок надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам на селі регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1597 «Про затвердження Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі». Ці Правила визначають умови й порядок надання фондами підтримки індивідуального житлового будівництва на селі пільгових довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла

¹Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» : Закон України від 4 лют. 1994 р. № 3924-XII *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 23. Ст. 159.

²Про внесення змін до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» щодо надання індивідуальним сільським забудовникам державних пільгових кредитів : Пояснювальна записка до проекту Закону України № 7209 від 5 жовт. 2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

³Про внесення змін до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» щодо надання індивідуальним сільським забудовникам державних пільгових кредитів : Закон України від 17 трав. 2012 р. № 4721-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 14. Ст. 93.

на виконання регіональних програм «Власний дім» і є основою для розроблення відповідних регіональних правил з урахуванням місцевих умов. Наприклад, районна програма підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» на 2011–2015 роки, затверджена рішенням районної ради від 7 червня 2011 р. № 79, спрямована на створення відповідних житлових умов для всіх громадян району, передусім для працівників соціальної сфери села, сільськогосподарських формувань та обслуговувальних галузей, із залученням для цих цілей коштів бюджетів усіх рівнів і позабюджетних коштів¹.

Законодавством визначено кілька об'єктів кредитування, а саме: спорудження житлових будинків з надвірними підсобними приміщеннями, добудова незавершених житлових будинків, спорудження інженерних мереж, підключення їх до існуючих комунікацій і придбання незавершеного будівництва та готового житла за результатами оцінювання, проведеного відповідно до законодавства, та його реконструкції (п. 2 «Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі», затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1597).

Для індивідуальних забудовників на селі передбачено такі пільги: 1) надання кредиту на термін до 20 років; 2) розмір плати за користування кредитом становить 3% річних. Позичальник, який має трьох і більше дітей (у тому числі усиновлених та/або таких, які перебувають під його опікою/піклуванням), звільняється від сплати відсотків за користування пільговим кредитом протягом дії кредитної угоди починаючи з дати подання копії підтвердних документів (свідоцтва про народження дітей, документів про усиновлення, встановлення опіки чи піклування) (п. 6 вищезазначених Правил).

Крім того, Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» встановлено,

¹ Районна програма підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» на 2011–2015 роки: [затв. рішенням районної ради від 7 черв. 2011 р. № 79]. URL: http://olexrada.at.ua/rishennya/.../vlasnui_dim.doc.

що 25% суми пільгового довгострокового державного кредиту компенсується забудовникам через 5 років після введення будівель в експлуатацію за умови їх постійної роботи у сільськогосподарському виробництві, переробній та обслуговувальних галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі (ч. 4 ст. 11). На жаль, зазначена норма Закону має декларативний характер, адже порядок здійснення такої компенсації в законодавстві не передбачений.

Сума кредиту визначається фондом з урахуванням платоспроможності позичальника і не може перевищувати кошторисної вартості індивідуального житлового будинку та надвірних підсобних приміщень і граничного розміру кредиту в сумі 100 тис. грн для добудови, реконструкції будинку, придбання житла і 200 тис. грн для спорудження нового житлового будинку (п. 9 «Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі», затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1597). Зазначимо, що встановлення фіксованої суми кредиту є не виправданим, адже не дає змоги враховувати рівень інфляції та постійне зростання цін на будівельні матеріали.

Умови кредитування всіх без винятку об'єктів передбачаються кредитною угодою. Кредитна угода укладається на всю суму кредиту, яка видається частинами, поетапно (чотири етапи), згідно з графіком будівництва. За згодою сторін кредитної угоди графік будівництва може бути змінений. Графік будівництва з визначеними термінами виконання етапів є складовою кредитної угоди.

Порівняння рівня державної підтримки індивідуального забудовника на селі в Україні та інших країнах, дає підстави дійти висновку про значне відставання нашої країни в цьому напрямі. Так, за законодавством Республіки Білорусь пільговий кредит на будівництво (реконструкцію) або придбання житлових приміщень видається громадянам, які постійно проживають і

працюють у населених пунктах з кількістю населення до 20 тис. осіб¹. Таким чином, зазначені кредити можуть отримати не тільки мешканці села, а й будь-яких невеликих населених пунктів, тобто скористатися пільгами може розширене коло осіб. Кредит надається в розмірі до 100% вартості будівництва нормативу площі житлового приміщення типових споживчих якостей. Крім того, у вартість будівництва житлових приміщень у сільських населених пунктах, що здійснюється громадянами, які постійно в них проживають і працюють, включається вартість зведення передбачених господарських споруд у розмірі до 20% вартості такого будівництва. Кредитування здійснюється строком до 40 років з виплатою 1% річних за використання цього кредиту².

З метою забезпечення громадян, які проживають у сільській місцевості, законодавством Російської Федерації передбачено здійснення соціальних виплат, які надаються для: придбання готового житлового приміщення; спорудження житлових будинків, у тому числі добудови незавершених житлових будинків; придбання житлового приміщення через участь у пайовому будівництві багатоквартирного житлового будинку. Згідно з «Типовим положенням про надання соціальних виплат на будівництво (придбання) житла громадянам, які проживають у сільській місцевості, у тому числі молодим сім'ям і молодим спеціалістам»³ право на отримання такої виплати громадянин має, якщо дотримуються в сукупності такі умови: а) постійне проживання в сільській місцевості; б) наявність власних і (або) позикових коштів у розмірі не менше 30% розрахункової вартості будівництва (придбання) житла. Нормативним правовим актом суб'єкта Російської Федерації може бути передбачене зменшення вказаної частки за умови компенсації різниці за рахунок засобів консолідованого бюджету суб'єкта Російської Федерації (п. 4 Додатка № 16). За відсутності (недостатності) власних і (або) позикових засобів громадянином можуть бути використані засоби (частина коштів) материнського

¹ Чиж И.М. Зазнач. пр. С. 173.

² Чиж И.М. Зазнач. пр. С. 173.

³ К Постановлению Правительства РФ «О федеральной целевой программе «Социальное развитие села до 2013 года»: Постановление Правительства РФ от 3 дек. 2002 г. № 858. Гарант : информ.-прав. портал. URL : <http://base.garant.ru/2159191/>).

(сімейного) капіталу в порядку, встановленому постановою Уряду Російської Федерації від 12 грудня 2007 р. № 862 «Про Правила спрямування засобів (частини коштів) материнського (сімейного) капіталу на поліпшення житлових умов»¹; в) визнання таким, що потребує поліпшення житлових умов. Переважне право на отримання соціальної виплати мають громадяни, які працюють за трудовими угодами (основне місце роботи) або здійснюють підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи в сільській місцевості, яку вони вибрали для постійного місця проживання (п. 4).

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» також передбачено, що індивідуальні забудовники, які споруджують жилі будинки і господарські споруди, працюють у сільському господарстві, переробній та обслуговувальних галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села й органах місцевого самоврядування на селі і не користуються державним пільговим кредитом, отримують компенсацію за рахунок держави в розмірі 35% вартості зазначених будинків і споруд. Ця пільга зберігається також за зазначеними особами в разі спорудження житла та господарських будівель на кооперативних засадах. Цим же забу забудовникам у разі спорудження житла підрядним способом компенсується з державного бюджету частина вартості будівництва жилого будинку і господарських споруд, що не належить до прямих витрат підрядних будівельних організацій і включається до кошторисів (розрахунків вартості) будівництва згідно з діючими нормативними актами (ст. 11). Зауважимо, що ця норма Закону не підкріплена відповідним фінансовим забезпеченням з Державного бюджету України, а тому говорити про її реалізацію на сьогодні неможливо.

Окремо в аграрному законодавстві регулюється питання заохочення молоді до проживання на селі, адже розширення обсягів індивідуального житлового будівництва неможливе без залучення молоді, яка насамперед

¹ О Правилах направления средств (части средств) материнского (семейного) капитала на улучшение жилищных условий: Постановление Правительства Российской Федерации от 12 дек. 2007 г. № 862. URL: <http://base.garant.ru/12157749/>.

належить до категорії потенційних забудовників, тобто людей, які не тільки мають потребу в житлі й готові задовольнити її через спорудження власного будинку, а й вирішили зв'язати свою долю з даним господарством, селом¹.

Повернення молоді на село — це запорука його відродження й подальшого розвитку, а також забезпечення стабільного та високорентабельного сільськогосподарського виробництва. Як стверджують науковці, вивести село з економічної кризи без кваліфікованих молодих кадрів неможливо², але для цього держава має створити такі умови проживання на селі, які відповідали б сучасним вимогам. Особливо необхідно виділити проблему житлового забезпечення, оскільки саме від її розв'язання залежить майбутнє села. Так, із задоволенням сучасних потреб у житлі, передусім, молодих сімей, тісно пов'язане демографічне відродження села³. Створення комфортних умов для роботи та проживання молодих спеціалістів сприятиме забезпеченню села перспективними висококваліфікованими кадрами, що є одним з основних пріоритетів державної аграрної політики (ст. 3 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). На жаль, як слушно зазначає А.М. Статівка, низький рівень оплати праці, безробіття, відсутність пристойних житлових умов спонукають молодь і спеціалістів шукати кращої долі у великих містах, на заробітках за межами держави⁴. Відповідно заохочення цих категорій громадян до проживання у сільській місцевості є вкрай актуальним.

З метою залучення до роботи за відповідною професією (спеціальністю) в селах і селищах молодому працівнику, який уклав трудовий договір на строк не менш як три роки з підприємствами, установами та організаціями, що розміщені в таких населених пунктах, надається житло на строк його роботи. Якщо молодий працівник пропрацює в такому населеному пункті не менше

¹ Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Косенко Ю.А. Сільське житлове будівництво. Київ: Урожай, 1988. С. 71.

² Чичкин А.В. Правовое регулирование социального развития села: [моногр.]; отв. ред. А.И. Бобылев. Москва: Право и государство, 2005. С. 69.

³ Шепотько Л. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. Київ: Ін-т економіки НАН України, 1997. С. 238.

⁴ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: [моногр.]. Харків: Право, 2007. С. 91–92.

десяти років, житло передається йому у власність (ст. 28 Закону України «Про зайнятість населення»). Проте для того, щоб вказана норма Закону могла бути реалізованою на практиці, необхідно, щоб у сільській місцевості здійснювалось будівництво якісного та комфортабельного житла з необхідними комунікаціями. Сьогодні більшість сільських населених пунктів такого житла не має. За таких умов навряд чи можна чекати, що молоді спеціалісти виявлять бажання працювати й жити в селі.

Нарощування обсягів будівництва житла для молоді в рамках реалізації програм індивідуального житлового будівництва на селі («Власний дім»), молодіжного житлового будівництва передбачається «Основними засадами розвитку соціальної сфери села», схваленими Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356, «Державною програмою розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року», затвердженою Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640, «Програмою проведення житлово-комунальної реформи на 1999–2001 роки», затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 29 січня 1999 р. № 113¹. Крім того, «Концепцією Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року», схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573, передбачено збільшення обсягів будівництва та придбання житла за регіональними програмами «Власний дім» і «Державною програмою забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки», затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 2002 р. № 1089². Незважаючи на прийняття численних нормативно-правових актів, ситуація в цій сфері практично не поліпшилась.

Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку

¹ Програма проведення житлово-комунальної реформи на 1999–2001 роки: [затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29 січ. 1999 р. № 113]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/113-99-%D0%BF>.

² Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 лип. 2002 р. № 1089. *Офіційний вісник України*. 2002. № 31. Ст. 1480.

молоді в Україні»¹ передбачено, що молодь, яка переселяється в трудонедостатні сільські населені пункти, а також місцева молодь, зайнята в сільському господарстві, переробних, обслуговувальних галузях агропромислового комплексу, соціальній сфері цих населених пунктів, забезпечується житлом і господарськими будівлями за рахунок Державного бюджету України (ст. 10). Практично аналогічну норму містить і Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», але є й ряд суттєвих відмінностей. Так, згідно з першим нормативно-правовим актом, молодь (молоді громадяни) — це громадяни України віком від 14 до 35 років (ст. 1); другий Закон визначає, що вказаними пільгами можуть користуватися особи, віком до 40 років, та житло, збудоване в сільській місцевості за рахунок бюджетних коштів, через 10 років передається у власність цим громадянам за умови їх постійної роботи в зазначених галузях (ст. 9). Таким чином, Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» звужує права молоді порівняно з нормами Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Аби простежити, як розвивалась державна політика сприяння індивідуальному будівництву на селі в незалежній Україні, звернемося до ретроспективного аналізу аграрного законодавства. Так, у першій редакції Закону Української РСР від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачалось, що молодим сім'ям, які проживають на селі, мають бути створені пільгові умови для забезпечення будівельними матеріалами й обладнанням, надання пільгових довгострокових банківських кредитів, половина яких компенсується через п'ять років після введення будівлі в експлуатацію, незалежно від тривалості та місця роботи (ст. 11). Крім того, сільськогосподарським підприємствам рекомендувалось для заохочення молоді до 30-річного віку, яка залишається працювати в сільському господарстві або

¹ Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лют. 1993 р. № 2998-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 16. Ст. 167.

переїхала в сільську місцевість на постійне місце проживання й побудувала за власні кошти індивідуальне житло, виплачувати грошову допомогу на обзаведення (п. 10 постанови Ради Міністрів Української РСР від 15 грудня 1990 р. № 369 «Про додаткові заходи щодо розвитку індивідуального житлового будівництва на селі та поліпшення соціально-демографічної ситуації у трудонедостатніх господарствах» та п. 7 постанови Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. № 421 «Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі»). Пізніше право на користування додатковими пільгами отримали й молоді сім'ї, які мають дітей. Так, Законом України від 15 травня 1992 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України»»¹ молодим сім'ям, які мають двох дітей віком понад один рік, погашається половина залишку кредиту, а за наявності в сім'ї трьох і більше дітей віком понад один рік — весь залишок кредиту. Ці пільги надаються за рахунок державного і місцевого бюджетів (ст. 11).

Умови користування державним пільговим кредитом були встановлені Законом України від 4 лютого 1994 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»». Порівняно з іншими сільськими забудовниками молоді сім'ї не отримали суттєвих переваг. Їм лише гарантувалось, що одразу після введення будівель в експлуатацію буде компенсовано 25% суми пільгового довгострокового державного кредиту (ст. 11). Чинна редакція Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» також не містить додаткових пільг для даної категорії забудовників, але згідно із Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» молоді сім'ї, які мають одну дитину, звільняються від сплати

¹ Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» : Закон України від 15 трав. 1992 р. № 2346-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 32. Ст. 453.

відсотків за користування кредитом. Водночас зазначеним Законом передбачено, що молодим сім'ям, які мають двох дітей, за рахунок бюджетних коштів погашається 25% суми зобов'язань по кредиту, а молодим сім'ям, які мають трьох і більше дітей, — 50% суми зобов'язань по кредиту (ст. 10). Таким чином, у спеціальному нормативно-правовому акті, яким декларується пріоритетність соціального розвитку села, немає положень, що давали б реальні переваги молоді, яка бажає жити та працювати на селі. Тому, на наш погляд, Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» має бути доповнений нормами, які не тільки дублювали б указані положення, а й значно розширювали перелік пільгових умов для даної категорії населення. Необхідно звернути увагу й на положення Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», згідно з якими в разі відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва органи місцевого самоврядування затверджують квоти ділянок, які надаються молодим сім'ям під будівництво житла. На жаль, порядок встановлення таких квот досі не розроблений.

Молодь, яка бажає поліпшити свої житлові умови, може скористатися двома видами пільгових кредитів. Перший — через Державну спеціалізовану фінансову установу «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву». «Положення про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла», затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 2001 р. № 584¹. У цьому разі скористатися пільговими кредитами можуть сім'ї й одинокі молоді громадяни, які згідно із законодавством визнані такими, які потребують поліпшення житлових умов, а саме: сім'я, в якій чоловік і дружина віком до 35 років включно; неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 35 років включно має неповнолітніх дітей

¹ Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 трав. 2001 р. № 584. *Офіційний вісник України*. 2001. № 22. Ст. 99.

(дитину); одинокі молоді громадяни віком до 35 років включно. Молоді вчені, подружжя, в якому чоловік або дружина є молодим ученим, та неповні сім'ї, в яких мати або батько є молодим ученим, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на отримання кредиту до досягнення молодими вченими віку 35 років включно, якщо вони є громадянами України, працюють на посадах наукових (науково-педагогічних) працівників, зазначених у «Переліку посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ, організацій, вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації», перебування на яких дає право на призначення пенсії та виплату грошової допомоги в разі виходу на пенсію відповідно до ст. 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. № 257, або навчаються за денною формою в аспірантурі, ад'юнктурі, докторантурі (п. 3 зазначеного Положення). Такий кредит надається терміном до 30 років, але не більше ніж до досягнення старшим із подружжя пенсійного віку (55 років для жінок, 60 років для чоловіків) (п. 16). Позичальник, який не має дітей, сплачує кредит з відсотковою ставкою в розмірі 3% річних від суми зобов'язань за кредитом; позичальник, який має одну дитину, звільняється від сплати відсотків за користування кредитом; позичальникові, який має двох дітей, крім того, за рахунок бюджетних коштів погашається 25% суми зобов'язань за кредитом; позичальникові, який має трьох і більше дітей, — 50% від суми зобов'язань за кредитом (п. 30). У разі народження дітей у молодій сім'ї, яка отримала кредит, цій сім'ї може бути надано допомогу для погашення кредиту за рахунок коштів, що залишаються в розпорядженні підприємств, де працює молоде подружжя (ст. 10 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»).

Другий вид пільгових кредитів надається через фонди підтримки індивідуального житлового будівництва на селі в рамках програми «Власний дім». Кредит за рахунок кредитних ресурсів таких фондів можуть отримати молоді сім'ї (подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує

35 років) або неповні сім'ї (мати (батько) віком до 35 років) на термін до 30 років, із внесенням за користування ним плати в розмірі 3% річних. Позичальник, який на дату укладення кредитної угоди має трьох і більше неповнолітніх дітей, звільняється від сплати відсотків за користування кредитом (п. 6 «Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі», затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1597). Якщо порівняти умови кредитування за «Положенням про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 2001 р. № 584 та «Правилами надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі», затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1597, то можна помітити, що перший нормативно-правовий акт містить ряд пільг (відносно сімей з дітьми), які створюють для позичальників сприятливіші умови кредитування. На наш погляд, для розвитку молодіжного будівництва на селі важливим є вдосконалення аграрного законодавства в напрямі підвищення пільг для сільської молоді, розширення кола суб'єктів, які можуть скористатися перевагами довгострокового пільгового кредитування, а також достатнє бюджетне фінансування всіх заходів, передбачених законодавством у цій сфері¹.

Реалізація заходів щодо надання державних довгострокових кредитів, їх часткове погашення за рахунок бюджетних коштів, компенсація частини вартості житла без використання кредитів може бути здійснена лише за умови виділення бюджетних асигнувань на згадані цілі². Зважаючи на те, що держава обмежена у своїх видатках, розв'язання проблеми фінансування індивідуального житлового будівництва на селі потребує зміни порядку формування державного та

¹ Гафурова О.В. Правове регулювання пільгового кредитування молодіжного житлового будівництва на селі. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України* / Д.О. Мельничук (голова редкол.). 2011. № 165, ч. 3. С. 109. (Серія : Право).

² Шепотько Л., Прокопа І., Максимюк О., Гудзинський С., Плонський В. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1997. С. 238.

місцевого бюджетів. Значні витрати на ці цілі мають узяти на себе місцеві органи влади зі своїх бюджетів.

Одним із важливих напрямів розвитку житлового будівництва на селі є створення житлового фонду за кошти великих сільськогосподарських товаровиробників. Сільськогосподарські підприємства, а також підприємства інших галузей, діяльність яких не пов'язана з аграрним виробництвом, за власною ініціативою можуть надавати допомогу в будівництві житла своїм працівникам (здійснювати перевезення будівельних матеріалів, виконання робіт тощо), але в сучасних умовах така практика скоріше є винятком, ніж правилом. З цього приводу корисним, на наш погляд, є звернення до аналізу радянського законодавства, адже в цей період обов'язок щодо забезпечення селян житлом покладался насамперед на колгоспи. Так, Примірним статутом колгоспу, прийнятим IV Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р., передбачалось, що колгосп здійснює соціальну перебудову села, веде будівництво і благоустрій наявного житлового фонду, а також шляхів, комунальних та інших об'єктів, надає допомогу колгоспникам в індивідуальному спорудженні й ремонті житлових будинків, видає їм позики на ці цілі, сприяє організації кооперативного будівництва, побутового й торговельного обслуговування членів колгоспу (п. 53). Колгоспам було рекомендовано здійснювати будівництво індивідуальних житлових будинків з надвірними будівлями з погашенням виданого на цю мету кредиту, а також продавати колгоспникам житлові будинки садибного типу з надвірними будівлями. Такі будинки й будівлі мали будуватися за рахунок власних коштів колгоспу, а також коштів державного бюджету та капітальних вкладень (п. 1 Постанови Ради Міністрів УРСР від 20 липня 1983 р. № 305 «Про внесення змін і доповнень до Постанови Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1981 р. № 618 «Про індивідуальне житлове будівництво»»)¹. За наявності житлового фонду колгосп міг надавати житло спеціалістам (у тому числі молодим), які

¹ Про внесення змін і доповнень до Постанови Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1981 р. № 618 «Про індивідуальне житлове будівництво» (витяг): Постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лип. 1983 р. № 305. *Довідник голови колгоспу*; за ред. І.І. Ємця. Київ: Урожай, 1987. С. 230–231.

отримували в ньому роботу. Таким чином, житло працівникам підприємства надавалось у користування або продавалось у розстрочку.

Законодавством регулювався порядок придбання колгоспниками житлових будинків присадибного типу з надвірними будівлями, зведеними за рахунок коштів господарства і кредитів банку. При цьому колгоспи отримували право продавати своїм працівникам вказані будинки з їх оплатою залежно від ставлення колгоспників до праці, стажу роботи в колгоспі та на підставі рішення трудового колективу (загальних зборів) не менше 40% вартості житлового будинку з надвірними будівлями щомісячно, рівними частинами протягом 50-ти років від дня продажу (п. 12 постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 лютого 1988 р. № 197 «Про заходи щодо прискорення розвитку індивідуального житлового будівництва»)¹. Вартість будівництва обчислювалась у порядку, за цінами й нормами, встановленими для визначення кошторисної вартості державного житлового будівництва. Початковий внесок власних коштів працівника становив 20% кошторисної вартості житлового будинку з надвірними будівлями (п. 16 постанови Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1981 р. № 618)². Початковий внесок власних коштів працівник міг вносити з розстрочкою платежу на два роки (п. 1 постанови Ради Міністрів УРСР від 20 липня 1983 р. № 305).

З метою стимулювання індивідуального житлового будівництва колгоспи отримали право укладати угоди (договори) з колгоспниками на погашення боргу по кредитах банку, одержаних колгоспниками на індивідуальне житлове будівництво, за рахунок коштів фонду соціального розвитку: зі стажем роботи в господарстві понад 5 років — у розмірі до 10%, понад 10 років — до 30 і понад 15 років — до 50% заборгованості (п. 11 постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 лютого 1988 р. № 197). Якщо така угода (договір) не укладена, то колгосп мав право за рахунок власних коштів оплатити до 50% вартості

¹ О мерах по ускорению развития индивидуального жилищного строительства: постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 11 февр. 1988 г. № 197. URL : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrl688.htm>.

² Про внесення змін і доповнень до Постанови Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1981 р. № 618 «Про індивідуальне житлове будівництво» (витяг): Постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лип. 1983 р. № 305. *Довідник голови колгоспу*; за ред. І.І. Ємця. К. : Урожай, 1987. С. 227–230.

будівельних матеріалів, придбаних колгоспником для будівництва індивідуального житлового будинку¹. Звісно, в умовах ринкової економіки держава не може зобов'язати суб'єктів господарювання до участі в розв'язанні житлової проблеми села, але створити умови, за яких вони будуть зацікавлені у проведенні даного виду діяльності, цілком реально. З цією метою в законодавстві має бути передбачено ряд пільг, зокрема пільгове оподаткування доходів, отриманих від провадження діяльності з будівництва житла на селі, на що вже зверталась увага у підрозділі 4.1.

Таким чином, за українським законодавством будівництво житла у сільській місцевості здійснюється: за рахунок коштів державного бюджету (будівництво житла в трудонедостатніх населених пунктах (нині не здійснюється); через пільгове кредитування (за рахунок коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі в рамках програми «Власний дім» та коштів Державної спеціалізованої фінансової установи «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву»), а також за кошти індивідуальних забудовників. Необхідно звернути увагу, що переважний розвиток житлового будівництва має здійснюватись і в тих регіонах, де реалізуються інвестиційні проекти, спрямовані на розвиток сільськогосподарського виробництва. Тому держава повинна забезпечити максимально сприятливі умови для залучення приватних інвестицій як у виробничу, так і в соціальну сферу села².

Слід зазначити, що одним із напрямів державної підтримки індивідуального будівництва на селі є подальше спрощення процедури отримання дозвільних документів на його проведення. Позитивним зрушенням у цьому напрямі є запровадження будівельного паспорта. Так, будівництво на присадибній ділянці житлового будинку здійснюється на підставі будівельного паспорта, який надається спеціально уповноваженим органом містобудування та архітектури на безоплатній основі протягом десяти робочих днів з дня надходження відповідної заяви та пакета документів. Причому проектування на

¹ Примірний статут колгоспу : наук.-практ. Коментар; за ред. В.З. Янчука. Київ: Урожай, 1988. С. 173–174.

² Гафурова О.В. Правове регулювання індивідуального житлового будівництва на селі. *Вісник академії адвокатури України*. 2012. № 1. С. 53.

підставі будівельного паспорта здійснюється без отримання містобудівних умов та обмежень, а розроблення проекту будівництва — за бажанням замовника. Вказаний документ визначає комплекс містобудівних та архітектурних вимог до розміщення і будівництва індивідуального (садибного) житлового будинку не вище двох поверхів (без урахування мансардного поверху) з площею до 300 м², господарських будівель і споруд, гаражів, елементів благоустрою та озеленення земельної ділянки (ст. 27 Закону України від 17 лютого 2011 р. «Про регулювання містобудівної діяльності»)¹. Тобто застосування спрощеної процедури є можливим лише для житлових об'єктів, розмір яких не перевищує встановлених норм.

Одним з основних напрямів розвитку сільського житлового будівництва має стати підвищення благоустрою та комфортності житла. Так, Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. передбачається: забезпечити впорядкування сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшити їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло- та централізованого водопостачання й водовідведення; створення на місцевому рівні належної бази для експлуатації переданих у комунальну власність житлових будинків з її фінансовим, кадровим та матеріально-технічним забезпеченням; здійснення побудови необхідної інфраструктури для надання сільському населенню житлово-комунальних послуг, поліпшення їх якості (п. 5 р. II). Розв'язання зазначеної проблеми, як слушно зазначається в аграрно-правовій літературі, дасть можливість забезпечити та впровадити формування таких соціальних стандартів у сільській місцевості, які допоможуть наблизити й дещо вирівняти умови життєдіяльності сільського населення порівняно з міським². Зазначене, у свою чергу, не тільки сприяло б поверненню на село молоді, а й стало основою для подальшого відродження сільської місцевості.

¹ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лют. 2011 р. № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 34. Ст. 343.

² Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Харків: Право, 2007. С. 91.

Підсумовуючи викладене, можна дійти таких висновків. Для стимулювання розвитку індивідуального житлового будівництва на селі необхідно насамперед забезпечити належний рівень державної підтримки індивідуальних сільських забудовників. Водночас частина витрат на зазначені цілі має компенсуватись із місцевих бюджетів. Крім того, держава має сприяти створенню житлового фонду за кошти великих сільськогосподарських підприємств. Розв'язання зазначеної проблеми, на наш погляд, є неможливим без розроблення та прийняття комплексної програми будівництва житла в сільській місцевості.

Для заохочення працівників соціальної сфери до проживання на селі держава гарантує їм право на безплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм. З цією ж метою законодавством встановлені і норми користування житлово-комунальними послугами для цих громадян.¹

До таких категорій населення належать:

– педагогічні працівники, які працюють у сільській місцевості та селищах міського типу, а також пенсіонери з їх числа (п. 4 ст. 57 Закону України «Про освіту»). Зазначимо, що перелік посад таких працівників затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 963²;

– працівники державних і комунальних закладів культури, педагогічні працівники закладів освіти сфери культури, які працюють у сільській місцевості та селищах міського типу, а також пенсіонери, які раніше працювали в державних і комунальних закладах культури, закладах освіти сфери культури в таких населених пунктах і проживають у них (п. 5 ст. 29 Закону України «Про культуру»);

– медичні та фармацевтичні працівники, хто проживає і працює в сільській місцевості і селищах міського типу, а також пенсіонери, які раніше працювали медичними та фармацевтичними працівниками і проживають у цих

¹ Про встановлення норм користування житлово-комунальними послугами громадянами, які мають пільги щодо їх оплати: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 1996 р. № 879. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/879-96-%D0%BF>.

² Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 черв. 2000 р. № 963. *Офіційний вісник України*. 2000. № 24. Ст. 1015.

населених пунктах (ч. ї) ст. 77 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»). Зазначений перелік уточнюється Порядком забезпечення працівників бюджетних установ (закладів) безплатним користуванням житлом з опаленням і освітленням відповідно до п. «ї» частини першої ст. 77 «Основ законодавства України про охорону здоров'я», ч. 5 ст. 29 Закону України «Про культуру», абз. 1 ч. 4 ст. 57 Закону України «Про освіту», затвердженим наказом Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства культури і туризму України 13 вересня 2006 р. № 341/651/619/769¹. Згідно з ним до вищезазначених працівників належать: лікарі, провізори, фахівці з базовою й неповною вищою медичною та фармацевтичною освітою незалежно від найменування посади (п. 2);

– працівники бібліотек, які працюють у сільській місцевості та селищах міського типу, а також пенсіонери, які раніше працювали в бібліотеках у цих населених пунктах і проживають у них (ст. 30 Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу»)²;

– працівники музеїв, якщо вони проживають у селах і селищах (ст. 28 Закону України «Про музеї та музейну справу»³).

Окремо слід зупинитися на умовах, за яких пенсіонерам надається право на безплатне користування житлом з опаленням і освітленням. Аналізуючи законодавство, можна дійти висновку, що для того, аби скористатися вказаним правом, пенсіонери повинні: на момент виходу на пенсію працювати на відповідних посадах в установах, розміщених у сільській місцевості; проживати

¹Про затвердження Порядку забезпечення працівників бюджетних установ (закладів) безплатним користуванням житлом з опаленням і освітленням відповідно до пункту «ї» частини першої статті 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, частини п'ятої статті 29 Закону України «Про культуру», абзацу першого частини четвертої статті 57 Закону України «Про освіту»: Наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства культури і туризму України від 13 верес. 2006 р. № 341/651/619/769 (zareєстрований в Міністерстві юстиції України 10 листоп. 2006 р. за № 1193/13067). *Офіційний вісник України*. 2006. № 46. Ст. 3094.

²Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України 27 січ. 1995 р. № 32/95-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 7. Ст. 45.

³Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 черв. 1995 р. № 249/95-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 25. Ст. 191.

у сільських населених пунктах. Причому таке право зберігається за пенсіонерами у разі: віднесення сільського населеного пункту до категорії селища міського типу, селища міського типу — до категорії міста; продовження трудової діяльності; призначення пенсії за віком, по інвалідності чи за вислугу років; дострокового виходу на пенсію відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» (п. 3 вищевказаного Порядку).

Утім на підзаконному рівні обмежуються права пенсіонерів, які раніше працювали педагогічними, медичними та фармацевтичними працівниками. Для них встановлюється обов'язкова вимога щодо наявності відповідного стажу роботи на вказаних посадах не менше трьох років (п. 2 Порядку). Така норма погіршує правове становище громадян порівняно з вимогами, що встановлені на законодавчому рівні та призводить до обмеження їхніх прав. Зважаючи на вищезазначене, дане положення має бути виключене з указанного нормативно-правового акта.

З метою забезпечення однакових прав для всіх пенсіонерів, які працювали в соціальній сфері села, необхідно гарантувати право на безплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм, і пенсіонерам з числа музейних працівників.

Цікаво, що навіть молода радянська держава намагалася створити належні умови для тих категорій працівників, яких на той період найбільше потребувало сільськогосподарське виробництво. Так, Постановою Ради Народних Комісарів РРФСР від 14 квітня 1927 р. «Про забезпечення сільських місцевостей ветеринарною і агрономічною допомогою та про поліпшення матеріально-побутового становища дільничного ветеринарного й агрономічного персоналу»¹ передбачалось забезпечити таких працівників безплатними квартирами з опаленням та освітленням (п. 2).

На сьогодні право на безплатне користування житлом з опаленням і освітленням обмежено Законом України від 27 березня 2014 р. «Про

¹ Об обеспечении сельских местностей ветеринарной и агрономической помощью и об улучшении материально-бытового положения участкового ветеринарного и агрономического персонала: Постановление Совета Народных Комиссаров РСФСР от 14 апр. 1927 г. URL: <http://7law.info/ussr/act4r/z781.htm>.

запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні»¹. Згідно з ним вказаним категоріям працівників надаються пільги на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням, якщо розмір їх середньомісячного сукупного доходу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (пп. 13, 15, 16, 18, 19 р. II).

До прийняття вищезазначеного Закону вже існували подібні ускладнення в процесі реалізації даного права. Так, Законом України «Про освіту» встановлювалось, що пільги на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням надаються працівникам, якщо розмір наданих пільг у грошовому еквіваленті разом із середньомісячним сукупним доходом працівника за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, та пенсіонерам, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (п. 4 ст. 57). До речі, аналогічну норму містили Закони України «Про бібліотеки та бібліотечну справу» (ст. 30), «Про культуру» (ст. 30), «Про музеї та музейну справу» (ст. 28).

Слід зазначити, що дані статті було викладено зі змінами, внесеними Законом України від 28 грудня 2007 р. «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів»². Разом з цим Рішенням Конституційного Суду України від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008 ці зміни було визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними)¹.

¹ Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні : Закон України від 27 берез. 2014 р. № 1166-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 20–21. Ст. 745.

² Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів : Закон України від 28 груд. 2007 р. № 107-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 5–6, № 7–8. Ст. 78.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 22 трав. 2008 р. № 10-рп/2008 (у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3

Згідно з Конституцією України закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність (ч. 2 ст. 152). Таким чином, вищезазначені зміни втратили чинність з 22 травня 2008 р.¹ Відповідно з указаної дати вищеперераховані статті мали діяти в старій редакції. Це передбачало, що держава відповідно до чинного законодавства забезпечує безплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм, вищевказаним категоріям працівників, які працюють у сільській місцевості та селищах міського типу, а також пенсіонерам з їх числа. Тобто Закони України «Про освіту» та «Про бібліотеки та бібліотечну діяльність», «Про культуру», «Про музеї та музейну справу» не повинні містити положень, які передбачають можливість отримання вказаних пільг залежно від розміру середньомісячного сукупного доходу пільговика.

Однак право працівників соціальної сфери на одержання житлово-побутових гарантій продовжувало обмежуватись на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 28 травня 2008 р. № 530 «Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян»². Так, цим нормативно-правовим актом встановлювалось, що пільги щодо знижки плати за користування житлом (квартирної плати), паливом, телефоном і плати за комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична та тепла енергія, інші послуги) надаються, якщо розмір наданих пільг у грошовому еквіваленті разом із середньомісячним сукупним доходом пільговика за попередні шість місяців

розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» та 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» // *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Ст. 1272.

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 18 трав. 2011 р. № К-35876/10 по справі за касаційною скаргою Кабінету Міністрів України на постанову Окружного адміністративного суду від 13 січ. 2010 р. та постанову Київського апеляційного адміністративного суду від 21 жовт. 2010 р. у справі № 2-а-14068/09/2670 за позовом Заступника Генерального прокурора України до Кабінету Міністрів України про визнання незаконним та нечинним п. 14 Постанови Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530 «Про деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8208870>.

² Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530. *Урядовий кур'єр*. 2008. 12 черв. № 107.

не перевищує 900 грн (п. 14). Зазначене положення порушувало права вказаних категорій працівників на безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням. У зв'язку з цим наведемо такий приклад. На підставі звернень педагогічних працівників загальноосвітньої школи I–II ступенів с. Біла Тернопільської обл. щодо порушення їхніх прав на безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням Генеральною прокуратурою проведено перевірку відповідності закону п. 14 вищезазначеної постанови, за результатом якої було зроблено висновок, що даний пункт постанови є незаконним, оскільки відповідно до п. 6 ст. 92 Конституції України основи соціального захисту визначаються виключно законами України, а Законом України «Про освіту» педагогічним працівникам, які працюють у сільській місцевості і селищах міського типу, державою гарантоване право на безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм, і ні цей закон, ні жоден законодавчий акт, який передбачає пільги таким особам, не встановлюють обмеження щодо їх надання незалежно від розміру середньомісячного сукупного доходу пільговика¹. Крім того, постановами Окружного адміністративного суду м. Києва від 13 січня 2010 р. № 2а-14068/09/2670² та Київського апеляційного адміністративного суду від 21 жовтня 2010 р. № 2-а-14068/09/2670³ визнано незаконним і нечинним п. 14 постанови Кабінету Міністрів України від 28 травня 2008 р. № 530. Зазначимо також, що, розглянувши адміністративну справу за касаційною скаргою Кабінету Міністрів України на вищезазначені постанови, Колегія суддів

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 18 трав. 2011 р. № К-35876/10 по справі за касаційною скаргою Кабінету Міністрів України на постанову Окружного адміністративного суду від 13 січ. 2010 р. та постанову Київського апеляційного адміністративного суду від 21 жовт. 2010 р. у справі № 2-а-14068/09/2670 за позовом Заступника Генерального прокурора України до Кабінету Міністрів України про визнання незаконним та нечинним п. 14 Постанови Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530 «Про деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян» URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8208870>.

² Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 13 січ. 2010 р. № 2а-14068/09/2670 по справі за адміністративним позовом заступника Генерального прокурора України до Кабінету Міністрів України про визнання незаконним та нечинним п. 14 постанови Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530 URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8208870>.

³ Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 21 жовт. 2010 р. № 2-а-14068/09/2670 по справі за апеляційною скаргою представника відповідача Кабінету Міністрів України на постанову Окружного адміністративного суду м. Києва від 13 січ. 2010 р. URL: <http://www.licasoft.com.ua/index.php/component/lica/>.

Вищого адміністративного суду України встановила, що суди дійшли правильного висновку про протиправність п. 14 вищезазначеної постанови Кабінету Міністрів України. Таким чином, касаційну скаргу Кабінету Міністрів України було залишено без задоволення. На практиці зазначена норма продовжувала діяти й лише на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 р. № 242 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 31 березня 2003 р. № 426 і від 28 травня 2008 р. № 530»¹ п. 14 було виключено із зазначеного нормативно-правового акта.

Прийняття Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» у частині забезпечення працівників соціальної сфери села правом на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням залежно від розміру їхнього середньомісячного сукупного доходу за попередні шість місяців, є поверненням до положень, які вже були визнані неконституційними. Вони спрямовані на обмеження вказаного права, що суперечить Конституції України, адже останньою встановлено, що з прийняттям нових законів або внесенням змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч. 3 ст. 22). Зважаючи на вищезазначене, необхідним, на наш погляд, є внесення ряду змін і доповнень до законодавства. Так, пропонується:

– з п. 4 ст. 57 Закону України «Про освіту» вилучити слова: «Пільги на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням надаються працівникам за умови, якщо розмір їх середньомісячного сукупного доходу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України»;

– виключити ч. 3 ст. 30 Закону України «Про бібліотеки та бібліотечну діяльність»;

– виключити абз. 2 ч. і) ст. 77 Закону України «Основи законодавства

¹ Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 31 березня 2003 р. № 426 від 28 травня 2008 р. № 530 : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 лип. 2014 р. № 242. *Офіційний вісник України*. 2014. № 57. Ст. 1548.

України про охорону здоров'я»;

- виключити абз. 2 п. 5 ст. 29 Закону України «Про культуру»;
- у ч. 2 ст. 28 Закону України «Про музеї та музейну справу» доповнити абз. 10 словами «а також пенсіонери з їх числа, які раніше працювали в цих населених пунктах та проживають у них»; ч. 3 — виключити.

5.2. Правове регулювання інженерного облаштування сільських територіальних громад

Створення комфортних умов проживання на селі неможливе без належного інженерного облаштування сільських населених пунктів. Взагалі ж розвиток населених пунктів у разі невирішених питань інженерного забезпечення забороняється. Крім того, в населених пунктах необхідно передбачати відповідно до діючих будівельних норм і правил комплексну інженерну інфраструктуру, що включає централізовані системи водопостачання та каналізації, тепло-, газо- й енергопостачання, санітарної очистки та інших видів інженерного обладнання та благоустрою, що забезпечують охорону навколишнього середовища і сприятливі умови для проживання населення (п. 7.1 «Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів», затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 червня 1996 р. № 173)¹.

Зважаючи на кризовий стан з інженерним облаштуванням сільських поселень законодавством України передбачено вжиття комплексу заходів, спрямованих на його покращення. Відповідно до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» будівництво в сільській місцевості водопроводів, каналізаційних систем і споруд мало б здійснюватись за рахунок державного і місцевого бюджетів. До 2000 р. передбачалось виконати державні програми

¹ Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19 черв. 1996 р. № 173 (zareestrovano v Міністерстві юстиції України 24 лип. 1996 р. № 379/1404). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96>.

газифікації, водопостачання, електрифікації, будівництва шляхів, благоустрою сіл (ст. 6). В Указі Президента України «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. № 1356 ідеться про необхідність: розроблення й реалізації державних і регіональних програм водо-, газо-, енергопостачання та розвитку мережі сільських доріг; першочергового постачання питної води до сільських населених пунктів, жителі яких користуються привізною водою; посилення контролю за якістю питної води з місцевих джерел; розвитку мереж газопостачання в регіонах, де немає інших джерел забезпечення енергоносіями; організації обслуговування інженерних споруд спеціалізованими комунальними підприємствами й організаціями під контролем органів місцевого самоврядування (п. 3). Державною програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158, встановлюється, що забезпечення комплексного розвитку інженерної інфраструктури сільських територій здійснюється через: будівництво та реконструкцію мереж і об'єктів електропостачання; розроблення й виконання програм будівництва газопроводів-відводів, розвитку газових мереж високого та середнього тиску й регіональних програм поетапної газифікації сільських населених пунктів (п. 4 р. II). Проте більшість з указаних заходів залишається нереалізованими досі. Зокрема, будівництво підвідних газопроводів у рамках останньої Програми здійснено на 11,4% від прогнозного обсягу.

Розв'язання зазначених проблем безпосередньо пов'язане із забезпеченням належного функціонування житлово-комунального господарства на селі. З цією метою Мінагрополітики та продовольства України запроваджена програма «Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості», за якою щорічно виділяються бюджетні кошти. Зокрема, у 2014 р. Державним бюджетом України передбачено виділення коштів за даною програмою в обсязі 1785,0 тис. грн (Додаток № 3 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік»). Порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються для реформування та розвитку

комунального господарства в сільській місцевості, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 р. № 325¹. Вказані кошти спрямовуються на забезпечення належного функціонування сільського житлово-комунального господарства, а також упровадження енергозберігаючих технологій.

Головним розпорядником бюджетних коштів і відповідальним виконавцем бюджетної програми виступає Мінагрополітики та продовольства України. Їх одержувачами є об'єднання «Кримсількомунгосп», обласні формування сільського комунального господарства, управління виробничо-технологічної комплектації, що входять до складу Укрсількомунгоспу та надають житлово-комунальні послуги в сільській місцевості (п. 2 вищезазначеного Порядку). У складі об'єднання «Укрсількомунгосп» функціонують 25 обласних формувань сільського комунального господарства, 615 районних підприємств, силами яких організовано 842 ділянки з ремонту, технічного обслуговування й експлуатації сільських інженерних мереж та 866 комунальних підприємств при сільських радах².

Мінагрополітики та продовольства України затверджує щороку пріоритетні напрями розвитку комунального господарства в сільській місцевості. Бюджетні кошти використовуються для здійснення заходів з реформування та розвитку комунального господарства в сільській місцевості відповідно до затвердженого вказаним Міністерством плану використання бюджетних коштів. Так, вони спрямовуються на: ремонт, технічне обслуговування та експлуатацію інженерних мереж і споруд, їх технічне переоснащення й оновлення обладнання; заміну обладнання, котлів, насосів з низьким коефіцієнтом корисної дії на ефективніші — з меншим обсягом енергоспоживання і матеріаломісткості та вищим коефіцієнтом корисної дії, а також малоефективних теплових мереж великої протяжності та зі значними

¹ Порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються для реформування та розвитку комунального господарства у сільській місцевості : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 2005 р. № 325. *Офіційний вісник України*. 2005. № 19. Ст. 997.

² Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості URL : <http://minagro.gov.ua/ru/node/4380>.

втратами тепла й гарячої води на місцеві локальні, автоматизовані котельні; виконання робіт з реконструкції, капітального ремонту та відновлення робочого стану об'єктів інженерного облаштування сіл, житлового фонду, об'єктів соціальної інфраструктури села, зовнішніх мереж, тепло-, водопостачання й водовідведення, ліквідації аварійних ситуацій; упровадження станцій (установок) доочищення питної води у системах централізованого водопостачання для водозабезпечення насамперед дошкільних, шкільних і лікувальних закладів та облаштування пунктів розливу питної води; проведення технічного аудиту об'єктів водопостачання та водовідведення в сільських населених пунктах; погашення бюджетної кредиторської заборгованості, зареєстрованої в органах Казначейства (п. 5 Порядку).

Привертає увагу думка, висловлена в науковій літературі, згідно з якою сфера комунального господарства на селі розглядається, як така, що має три складові: 1) теплопостачання та електропостачання; 2) газопостачання (централізоване газопостачання вважається неперспективним і має поступитися альтернативним джерелам енергії); 3) водопостачання й водовідведення (диференційований підхід до застосування індивідуального та централізованого водопостачання й водовідведення). Тобто обов'язковою умовою забезпечення життя й роботи сільського населення в нормальних умовах є наявність доступних і якісних послуг у сфері теплопостачання, електропостачання, газопостачання, водопостачання й водовідведення¹. Зважаючи на те, що правове регулювання зазначених відносин у сільській місцевості має ряд особливостей, у даному підрозділі зупинимось докладніше на їх характеристиці.

Згідно із Законом України від 10 січня 2002 р. «Про питну воду та питне водопостачання»¹ держава зобов'язана забезпечити кожну людину питною водою нормативної якості в межах науково обґрунтованих нормативів питного водопостачання залежно від району й умов проживання (ст. 7). На жаль, стан

¹ Латишева В.В. Правове регулювання розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 66.

¹ Про питну воду та питне водопостачання : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2918-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 16. Ст. 112.

сільського водопостачання на сьогодні в Україні оцінюється здебільшого як незадовільний. Тільки 26%, або 4,1 млн осіб, з 14,5 млн сільського населення користуються послугами централізованих систем водопостачання, а каналізацією — лише 9%¹. Тому одним з основних завдань, визначених «Загальнодержавною цільовою програмою «Питна вода України» на 2011–2020 роки», затвердженою Законом України від 3 березня 2005 р.², є будівництво та реконструкція водопровідних і каналізаційних очисних споруд із застосуванням новітніх технологій та обладнання, зокрема в сільських населених пунктах (першочергово Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Одеська, Херсонська області та інші регіони).

Нестача питної води належної якості сприяє погіршенню епідеміологічної ситуації, а також підвищенню соціального напруження, що зрештою призводить до уповільнення розвитку господарської діяльності в маловодних регіонах із поступовим перетворенням їх на депресивні території. Рівень життя в сучасному селі має відповідати мінімальним соціальним стандартам, що неможливо забезпечити без належного функціонування його інфраструктури, складовою якої є мережі централізованого водопостачання. Варто зазначити, що станом на 2002 р. тільки 6,4 тис. сільських населених пунктів із 28,6 тис. мали побудовані за проектами системи питного водопостачання, майже половина з яких через недосконалу експлуатацію та тривалий термін служби працює з перебоями і не може забезпечити постачання водою нормативної якості (п. 2 р. III «Загальнодержавної Програми розвитку водного господарства України», затвердженої Законом України від 17 січня 2002 р. № 2988-III)¹. Важкою є ситуація з водопостачанням сільських населених пунктів в Автономній Республіці Крим. У пробах питної води, відібраних на

¹ Осадчий А. Безгосподарність сушить українські села. *Україна комунальна*. 2012. 9 серп. URL : <http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/bezgospodarnst-sushit-ukrajinsk-sela-28792>.

² Про Загальнодержавну цільову програму «Питна вода України» на 2011–2020 роки : Закон України від 3 берез. 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 15. Ст. 243.

¹ Загальнодержавна програма розвитку водного господарства України : затв. Законом України від 17 січ. 2002 р. № 2988-III : [втратив чинність на підставі Закону від 24 трав. 2012 р. № 4836-VI]. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 25. Ст. 172.

605 сільських водопроводах, питома вага проб з відхиленнями від санітарних норм перевищує середній показник по Криму у 2–2,5 раза. Жителі понад 30-ти сільських населених пунктів користуються привізною питною водою (р. II Концепції Державної програми «Питна вода Криму» на 2006–2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 297)¹.

На селі здійснюється як централізоване, так і нецентралізоване водопостачання. Під системою централізованого водопостачання необхідно розуміти комплекс об'єктів, споруд, розподільних водопровідних мереж, пов'язаних єдиним технологічним процесом забору, виробництва, транспортування та подавання питної води споживачам (п. 1.3 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з централізованого водопостачання та водовідведення, затверджених постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг від 10 серпня 2012 р. № 279)². Підприємства, установи, організації, що здійснюють спеціальне водокористування для задоволення питних і побутових потреб населення, зобов'язані здійснювати постійне спостереження за якістю води у водних об'єктах (ст. 59 Водного кодексу України³ (далі — ВК України).

Вирішення питань водопостачання, відведення й очищення стічних вод; здійснення контролю за якістю питної води належать до повноважень виконавчих комітетів органів місцевого самоврядування (ст. 30 Закону України «Про місцеве самоврядування»). Сьогодні сільським радам доводиться розв'язувати одразу кілька завдань у галузі централізованого водопостачання. По-перше, забезпечення водою населених пунктів, які користуються привізною водою, через організацію будівництва нових об'єктів водопостачання; по-друге,

¹ Про схвалення Концепції Державної програми «Питна вода Криму» на 2006–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2005 р. № 297. *Офіційний вісник України*. 2005. № 31. Ст. 1876.

² Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з централізованого водопостачання та водовідведення : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг від 10 серп. 2012 р. № 279 : [zareєстровано в Міністерстві юстиції України 31 серп. 2012 р. за № 1468/21780] // *Офіційний вісник України*. 2012. № 68. Ст. 2795.

³ Водний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 190.

забезпечення належного утримання існуючих мереж водопостачання, їх поточного та капітального ремонту; по-третє, забезпечення нормативної якості води через сприяння застосуванню новітніх технологій у цій галузі, будівництву необхідних споруд і технологічного обладнання, а також здійснення контролю в цій галузі.

Державними санітарними правилами планування й забудови населених пунктів, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 червня 1996 р. № 173, встановлено, що створення нових населених пунктів на привозній воді забороняється (п. 7.4). Водночас в Україні налічується 1274 сільські населені пункти з населенням понад 850 тис. осіб, які користуються привізною водою («Концепції Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства на період до 2020 року», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 1029-р)¹. Цікаво, що порівняно з 2005 р. їх кількість збільшилась. Так, за Законом України «Про Загальнодержавну програму «Нитна вода України на 2006–2020 роки»» відповідна цифра становила 1200 населених пунктів. Сьогодні слід констатувати, що послуги централізованого водопостачання доступні лише 23% населених пунктів у сільській місцевості, а послуги водовідведення — 3% жителів села². Отже, налагодження централізованого водопостачання залишається однією з найгостріших проблем сільських населених пунктів.

Питання забезпечення централізованого водопостачання порушувались у багатьох нормативно-правових актах програмного характеру, серед яких можна назвати Укази Президента України від 29 квітня 1998 р. № 389 «Про основні напрями розвитку агропромислового комплексу України»¹, від 15 липня 2002 р. № 640 «Про затвердження Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року», розпорядження Кабінету Міністрів України від

¹ Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 верес. 2009 р. № 1029-р. *Офіційний вісник України*. 2009. № 69. Ст. 2390.

² Забезпечення доступу до якісної питної води є критичним фактором людського розвитку в Україні. UNDP : програма розвитку ООН в Україні. URL: www.undp.org.ua.

¹ Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України: Указ Президента України від 29 квіт. 1998 р. № 389. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/389/98>.

10 серпня 2004 р. № 573 «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року» та інші. Проте в умовах хронічного недофінансування вищезазначених програм виконати ті заходи, які в них передбачались, було практично неможливо.

Окремо хотілось би зупинитись на аналізі аграрних нормативно-правових актів, якими регулюються відносини безпосередньо в зазначеній сфері. За часів незалежності одним із перших таких документів стала постанова Кабінету Міністрів України 14 березня 1992 р. № 134 «Про водопостачання сільських населених пунктів України»¹. Згідно з цим нормативно-правовим актом для вирішення зазначеної проблеми протягом 1992–2000 років мали здійснюватись: реконструкція та будівництво групових водопроводів у Криму, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях; будівництво магістральних водогонів, локальних сільських водопроводів, водозабірних свердловин, локальних каналізаційних систем тощо. Однак зазначені заходи так і не були реалізовані. Про це свідчать дані, наведені в «Комплексній програмі першочергового забезпечення сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, централізованим водопостачанням у 2001–2005 роках і прогноз до 2010 року», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2000 р. № 1735². Згідно з ними станом на 2000 рік тільки 4,1 млн осіб з 15,7 млн сільського населення, або 26%, користувалися послугами централізованих систем водопостачання. Інженерне обладнання, зокрема внутрішній водопровід із вводом у будинок мали 7,4% сільського житлового фонду, водовідведення та каналізацію — 4,4, водяне опалення — 8,4, гаряче водопостачання — 0,3, розбірні вуличні колонки — 18,6%. Тільки 6,4 тис. сільських населених пунктів з їх загальної кількості (28,4 тис.) мали побудовані за проектами системи питного водопостачання, майже половина з

¹ Про водопостачання сільських населених пунктів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 берез. 1992 р. № 134. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/134-92-%D0%BF>.

² Про Комплексну програму першочергового забезпечення сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, централізованим водопостачанням у 2001–2005 роках і прогноз до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листоп. 2000 р. № 1735. *Офіційний вісник України*. 2000. № 47, 8 груд. Ст. 2042.

яких через недосконалу експлуатацію та тривалий термін служби працює з перебоями і не може забезпечити постачання води нормативної якості. Більшість каналізаційних мереж і споруд для очищення господарсько-побутових стічних вод, що збудовані не більш як у 800 селах з централізованим водопостачанням, не працювали належно через порушення правил експлуатації. За даними місцевих органів виконавчої влади в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Харківській і Херсонській областях налічувалося 1228 сільських населених пунктів, де проживало близько 814 тис. осіб, які частково або повністю користувалися привізною та неякісною водою, у тому числі 383 тис. осіб у 737 населених пунктах постійно.

Прийняття наступного нормативно-правового акта — вищезгадуваної «Комплексної програми першочергового забезпечення сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, централізованим водопостачанням у 2001–2005 роках і прогноз до 2010 року» мало на меті налагодження належного водопостачання сільських населених пунктів, що користуються привізною та неякісною водою, для створення екологічно безпечних умов життєдіяльності населення. Виконання заходів, передбачених даним документом, мало здійснюватись у два етапи (перший — невідкладні першочергові заходи на 2001–2005 роки; другий — першочергові заходи на 2006–2010 роки). Причому на першому етапі передбачалось, що в більш як 280 сільських населених пунктах, де склалася незадовільна ситуація з питною водою, має бути налагоджене централізоване водопостачання в комплексі, в разі необхідності — із системами водовідведення. На другому — прогнозувалося налагодити питне водопостачання близько 570 населених пунктам, які не мають власних джерел якісної питної води, а також продовжити створення водопровідних систем у комплексі з водовідведенням з метою створення умов для подальшої роботи в цьому напрямі після 2010 р. Проте згідно з інформацією Державного комітету України по водному господарству

впродовж 2001–2005 років визначені Комплексною програмою завдання на цей період було виконано лише на 0,5%¹.

У подальшому з метою створення системи водопостачання сільських населених пунктів для забезпечення належних соціально-побутових умов проживання та життєдіяльності населення в маловодних і забруднених регіонах, яке користується неякісною та небезпечною для здоров'я водою, Кабінетом Міністрів України від 27 серпня 2008 р. за № 741 затверджено «Державну цільову соціальну програму першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, на період до 2010 року». Фінансування Програми здійснювалося за рахунок коштів державного бюджету в межах бюджетних призначень, передбачених на відповідний рік, коштів місцевих бюджетів та інших передбачених законодавством джерел. Обсяг видатків, необхідний для виконання Програми, становив 221,5 млн грн, у тому числі за рахунок цільових капітальних видатків державного бюджету 160,5 млн грн.

У 2009–2010 роках кошти на зазначені цілі виділялися зі Стабілізаційного фонду Державного бюджету України. Використання вказаних коштів здійснювалось на підставі постанов Кабінету Міністрів України від 20 травня 2009 р. № 528 «Про затвердження Порядку використання у 2009 р. коштів Стабілізаційного фонду для будівництва та реконструкції об'єктів централізованого водопостачання сільських населених пунктів і для погашення кредиторської заборгованості за виконані у 2008 році роботи з будівництва та реконструкції зазначених об'єктів»¹ і від 14 червня 2010 р. № 472 «Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного

¹ Звіт про результати аудиту використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів з розвитку і реконструкції централізованих систем водопостачання та водовідведення/ [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів з розвитку і реконструкції централізованих систем водопостачання та водовідведення]; відп. за вип.: І.М. Заремба, Г.А. Шах. Київ: Рахункова палата України, 2008. URL : <http://www.ac-rada.gov.ua>.

¹ Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для будівництва та реконструкції об'єктів централізованого водопостачання сільських населених пунктів і для погашення кредиторської заборгованості за виконані у 2008 році роботи з будівництва та реконструкції зазначених об'єктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 трав. 2009 р. № 528 . *Офіційний вісник України*. 2009. № 40. Ст. 1352.

фонду для здійснення інвестицій в інфраструктурні об'єкти, об'єкти соціально-культурної сфери, капітальні видатки бюджетних установ та інші першочергові загальнодержавні заходи»¹. Головним розпорядником бюджетних коштів був Державний комітет водного господарства України. Утім заходи, передбачені цією програмою, також не були виконані, адже за даними Рахункової Палати вона була профінансована лише на 36%; з 11 об'єктів, введення в експлуатацію яких планувалось у 2008–2010 рр., повністю або частково введено лише п'ять, чим задоволено потреби тільки 25% мешканців визначених завданнями програми сільських населених пунктів; планові завдання з протяжності будівництва групових водопроводів виконано на 56% від визначених програмою 117 км².

Забезпечення водою сільських населених пунктів через централізоване і бюветне водопостачання з використанням комплексу об'єктів, споруд, розподільних водопровідних мереж, пов'язаних єдиним технологічним процесом виробництва та транспортування питної води передбачалось «Концепцією Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства на період до 2020 року», схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 1029-р. До 2015 р., тобто на першому етапі виконання даної Програми, мали бути забезпечені централізованим питним водопостачанням сільські населені пункти, що користуються привізною водою, а також збільшено обсяг використання підземних вод для питного водопостачання способом буріння та облаштування артезіанських свердловин. Проте вказана програма так і не була прийнята.

Законом України від 24 травня 2012 р. затверджено Загальнодержавну цільову програму розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 р. Одним з її завдань є першочергове

¹ Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для здійснення інвестицій в інфраструктурні об'єкти, об'єкти соціально-культурної сфери, капітальні видатки бюджетних установ та інші першочергові загальнодержавні заходи : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 черв. 2010 р. № 472. *Офіційний вісник України*. 2010. № 47. Ст. 1527.

² Звіт про результати аудиту виконання Державної цільової соціальної програми першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, на період до 2010 року. Київ : Рахункова палата України, 2008. URL: <http://www.as-rada.gov.ua>.

забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою. Для цього передбачається: спорудження сучасних систем питного водопостачання; забезпечення розвитку системи водовідведення; удосконалення нормативно-правової бази та організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення водопостачання і водовідведення в маловодних і забруднених регіонах. Зазначені заходи мають бути здійснені в період з 2013 по 2016 роки. Фінансування здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також інших джерел, не заборонених законом, в обсязі 1668,6 млн грн. Таким чином, незважаючи на регулярне прийняття «програмних» нормативно-правових актів у даній сфері, проблема централізованого водопостачання сільських населених пунктів досі залишається невирішеною.

Нецентралізоване водопостачання здійснюється через безпосередній забір води з поверхневих або підземних водних об'єктів юридичними та фізичними особами (ст. 60 ВК України). Як правило, саме підземні води є основним джерелом водопостачання в сільській місцевості. На жаль, вони не завжди відповідають вимогам, які ставлять до питної води, насамперед унаслідок підвищеного вмісту в них біогенних сполук (нітратів, фосфору тощо). Крім того, їх якість погіршується не менш неухильно, ніж поверхневих. Джерелами забруднення в сільській місцевості є мінеральні добрива та отрутохімікати, накопичувачі відходів на тваринницьких комплексах і фермах. На багатьох джерелах та об'єктах питного водопостачання не дотримується режим зон санітарної охорони. Ця проблема привертає ще більше уваги, зважаючи на той факт, що близько 90% сільських мешканців використовує для питних потреб виключно місцеві джерела: шахтні і трубчаті колодязі, каптажі, копанки, більшість з яких перебувають у незадовільному технічному й санітарному стані, якість води в яких фактично не контролюється, їх ніхто не очищує і не дезінфікує. На сторінках преси періодично з'являються повідомлення про численні отруєння водою з колодязів. Яскравим прикладом цього є Полтавщина, де з 220 тис. колодязів 80 тис. забруднені нітратами й

нафтопродуктами¹. У таких випадках якість води має контролюватися періодично за рахунок водокористувачів центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення (ст. 59 ВК України).

За підрахунками, очистка, дезінфекція та впорядкування сільського шахтного колодязя коштує в середньому близько 8 тис. грн. Такі кошти сільські громади, як правило, не в змозі виділити самостійно, тому корисним, на наш погляд, є досвід Сумської області, де для забезпечення сільських мешканців якісною питною водою було розроблено програму «Сільська криниця» на 2008–2015 роки. За цією програмою половину витрат на очищення колодязя бере на себе місцева громада, використовуючи кошти районного, сільського бюджету або гроші населення, ще 50% надходить з обласного бюджету².

Крім того, по багатьох шахтних колодязях спільного використання, артезіанських свердловинах, водонапірних баштах, мережах водопроводу не визначені юридичні та фізичні особи, відповідальні за їх експлуатацію. Тобто вони фактично є безхазяйним майном без необхідної для здійснення оренди чи концесії технічної та дозвільної документації. Невизначеними власники цих об'єктів водопостачання залишаються через те, що багато водних об'єктів було побудовано суб'єктами господарювання, які в результаті зміни форм власності на селі та системної фінансової кризи в Україні збанкрутували, були ліквідовані чи просто зникли, покинувши збудовані та придатні для користування свердловини питної води, водогони просто неба без будь-яких технічних та дозвільних документів. Так, наприклад, в селищі Опішня Полтавської обл. місцевий підприємець 10 років тому збудував за власним проектом досить потужну свердловину питної води, але збанкрутував і виїхав за межі селища, не залишивши по собі жодних технічних документів на цю свердловину та не передавши її в комунальну власність територіальної громади. Визнання такого

¹ Москальчук І. На Полтавщині водою щорічно отруюються 15 малюків. *Gazeta.ua*. URL :http://gazeta.ua/articles/poltava-newspaper/_na-poltavschini-vodoyu-schorichno-otruyuyutsya-15-malyukiv/224002.

² Коли стане чистою сільська криниця. Сумська обласна державна адміністрація: URL: <http://state-gov.sumy.ua/>.

майна безхазяйним може затягнутися в часі більше ніж на рік, адже згідно зі ст. 322 ЦК України тільки після річного терміну від дати оголошення в друкованому засобі масової інформації про наявність безхазяйного майна селищна рада зможе відповідно до рішення суду поставити собі на баланс цю свердловину й почати оформлення щодо неї необхідної технічної та дозвільної документації¹.

Зауважимо, що наболілим питанням для сільських мешканців є також незадовільний стан систем централізованого водопостачання, які були збудовані ще за радянських часів. Економічна криза 90-х років, зокрема спад виробництва і зниження доходів суб'єктів господарювання, передання об'єктів соціальної сфери (у тому числі мережі електро-, тепло-, газо-, водопостачання й водовідведення) до державної та комунальної власності без фінансування на їх утримання, а також неналежне врегулювання зазначеного питання на законодавчому рівні, призвели до занепаду цих мереж, погіршення якості послуг водопостачання або взагалі до припинення їх надання. Таким чином, майже половина з цих систем через тривалий час використання та недосконалу експлуатацію працює з перебоями й не забезпечує нормативної якості води. Екологічний і санітарний стан джерел водопостачання наближається до критичного (особливо на територіях із розвинутим сільськогосподарським виробництвом)².

Враховуючи все вищезазначене, можна повністю погодитися з думкою А.М. Статівки, що сільськогосподарські підприємства, а також підприємства інших галузей, діяльність яких не пов'язана з аграрним виробництвом, можуть залучатися до будівництва об'єктів соціальної сфери¹, у тому числі й систем централізованого водопостачання. Проте, як уже зазначалось раніше, для цього необхідно створити умови, які стимулювали б суб'єктів господарювання до

¹ Осадчий А. Безгосподарність сушить українські села. Україна комунальна. 2012. 9 серп. URL: <http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/bezgospodarnst-sushit-ukrajinsk-sela-28792>.

² Лісовий А.В. Державне регулювання розвитку сільських територій. Київ: Дія, 2007. С. 146.

¹ Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.] / Харків: Право, 2007. 201 с.

проведення такої діяльності¹. Суб'єкти господарювання також можуть утримувати та експлуатувати вказані об'єкти на підставі Закону України від 21 жовтня 2010 р. «Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення, що перебувають у комунальній власності»².

У науковій літературі також висловлено пропозицію щодо необхідності поєднання державних цільових програм щодо виконання масштабних робіт з будівництва й реконструкції систем водопостачання та місцевих механізмів (у вигляді сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів), спрямованих на доведення водних ресурсів до кінцевого споживача (сільського жителя чи сільськогосподарського підприємства) та забезпечення підтримання існуючих систем централізованого водопостачання сільських населених пунктів у робочому стані³. На наш погляд, дане твердження потребує певного уточнення, яке стосується залучення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до проведення вказаної діяльності. Аналіз положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» дає підстави стверджувати таке. По-перше, слід нагадати, що членами таких суб'єктів господарювання можуть бути виключно виробники сільськогосподарської продукції (юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин (ст. 1 «Про сільськогосподарський перепис»). По-друге, метою створення цих кооперативів є організація обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів цього кооперативу під час провадження ними

¹ Гафурова О.В. Правове регулювання забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів. *Юридична Україна*. 2010. № 2. С. 76.

² Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення, що перебувають у комунальній власності : Закон України від 21 жовт. 2010 р. № 2624-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 11. Ст. 71.

³ Худовердова К.О. Правове регулювання використання та охорони водних ресурсів у сільському господарстві : автореф. дис.... канд. юрид. наук. Київ, 2014. С. 8–9.

сільськогосподарської діяльності та на захист їхніх економічних інтересів. По-третє, члени зазначених кооперативів повинні брати участь у їх господарській діяльності, тобто здійснювати збут через такий кооператив сировини, продукції її переробки, закупівлю засобів виробництва, користування технологічними послугами кооперативу. Отже, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не можуть здійснювати утримання та обслуговування мереж централізованого водопостачання. З цією метою доцільно, на наш погляд, створювати звичайні обслуговувальні кооперативи, діяльність яких регулюється Законом України «Про кооперацію».

Ще однією невирішеною на сьогодні проблемою українських сіл є проведення їх газифікації. За різними даними, станом на 2012 р. у середньому по Україні рівень газифікації сільських населених пунктів становить лише від 28%¹ до 38%². Зазначена проблема остаточно мала бути розв'язана до 2000 р. Так, газифікацію сільських населених пунктів в обсягах, які повністю задовольняли б комунально-побутові й господарські потреби населення, планувалось здійснити протягом 1991–2000 років (п. 1 постанови Кабінету Міністрів Української РСР від 4 липня 1991 р. № 72 «Про газифікацію сільських населених пунктів та збільшення використання електричної енергії на побутові потреби села»). Роботи з будівництва нових і реконструкції діючих сільських електричних і газорозподільних мереж, а також газопроводів-відводів високого тиску мали бути включені до державного замовлення та проводитись за рахунок державних централізованих капіталовкладень (пп. 5–6 постанови)¹. Утім за рахунок державних капіталовкладень останній раз здійснювалось будівництво об'єктів газопостачання сільських населених пунктів у 2000 р. на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2000 р. № 1323 «Про розподіл державних централізованих капітальних вкладень і державних

¹ «Нафтогаз» у 2012 році спрямував на газифікацію сіл 730 млн грн. Уніан : інформ. агентство. (Рубрика : Економіка ; Енергетика). URL: <http://economics.unian.ua/energetics/758476-naftogaz-u-2012-rotsi-spryamuvav-na-gazifikatsiyu-sil-730-mln-grn.html>.

² Ярмошук Т., Закалюжний М. Газифікація триває: чим нагріють українців? 2012. 28 трав. URL : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24593553.html>.

¹ Про газифікацію сільських населених пунктів та збільшення використання електричної енергії на побутові потреби села: Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 4 лип. 1991 р. № 72. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/72-91-%D0%BF>.

капітальних вкладень на реалізацію Чорнобильської будівельної програми, газифікацію сільських населених пунктів та переліки об'єктів, що фінансуються за їх рахунок у 2000 році, і пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам»¹. У 2003–2004 роках будівництво магістральних газопроводів-відводів для газифікації сільських населених пунктів проводилось за рахунок погашення Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» заборгованості (недоїмки) минулих років. Зазначені відносини регулювались постановами Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2003 р. № 1826² та від 28 жовтня 2004 р. № 1434³.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, на Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, як її виконавця і головного розпорядника бюджетних коштів, покладено виконання заходу з будівництва підвідних газопроводів до сільських населених пунктів (обсяг фінансування у 2008–2015 роках — 2,5 млрд грн). Водночас у 2008–2011 роках зазначені заходи цим міністерством не планувались і не виконувались¹. У таких умовах організація газифікації сільських населених пунктів має здійснюватися за рахунок коштів місцевих бюджетів. На виконання вказаних заходів, їм

¹ Про розподіл державних централізованих капітальних вкладень і державних капітальних вкладень на реалізацію Чорнобильської будівельної програми, газифікацію сільських населених пунктів та переліки об'єктів, що фінансуються за їх рахунок у 2000 році, і пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серп. 2000 р. № 1323. *Офіційний вісник України*. 2000. № 35. Ст. 1486.

² Про затвердження переліку магістральних газопроводів-відводів для газифікації сільських населених пунктів, які будуються в рахунок погашення Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» заборгованості (недоїмки) минулих років за платежами до Державного бюджету України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопа. 2003 р. № 1826. *Офіційний вісник України*. 2003. № 48. Ст. 2512.

³ Порядок проведення розрахунків щодо будівництва магістральних газопроводів та газопроводів-відводів для газифікації сільських населених пунктів : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2004 р. № 1434]. *Урядовий кур'єр*. 2004. № 214, 10 листопа.

¹ Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року]. Рахункова палата України. відп. за вип. : М.Я. Шулежко, Г.А. Шах. 2013. С. 22.

виділяються субвенції з державного бюджету. Субвенція (від лат. Subventio — допомога) — міжбюджетний трансферт, що надається з чітко обумовленим цільовим призначенням як допомога на часткове фінансування програм і заходів соціального й іншого розвитку і підлягає поверненню за її невикористання (у межах невикористаної суми) або за нецільового використання (в межах повної суми). Надається за умови часткової участі коштів місцевого бюджету — отримувача цих коштів¹. Так, зокрема у 2008 р. кошти Державного бюджету України були спрямовані на заходи з енергозбереження, у тому числі ремонт і реконструкцію теплових мереж та котелень, будівництво газопроводів і газифікацію населених пунктів². Фінансування об'єктів за рахунок субвенції здійснювалось на умовах співфінансування з місцевих бюджетів та інших джерел, але при фінансуванні об'єктів з будівництва газопроводів і газифікації населених пунктів, розміщених у сільській (селищній) місцевості, таке співфінансування не було обов'язковою умовою (п. 3 «Порядку використання у 2008 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на заходи з енергозбереження, у тому числі оснащення інженерних введів багатоквартирних житлових будинків засобами обліку споживання води і теплової енергії, ремонт і реконструкцію теплових мереж та котелень, будівництво газопроводів і газифікацію населених пунктів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 р. № 395).

Крім того, фінансування робіт з добудови підвідних газопроводів здійснювалось Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» відповідно до затвердженого нею переліку (п. 1 розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2009 р. № 1001-р «Про добудову підвідних

¹ Фінансова енциклопедія; за заг. ред. О.П. Орлюк. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 392.

² Порядок використання у 2008 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на заходи з енергозбереження, у тому числі оснащення інженерних введів багатоквартирних житлових будинків засобами обліку споживання води і теплової енергії, ремонт і реконструкцію теплових мереж та котелень, будівництво газопроводів і газифікацію населених пунктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 квіт. 2008 р. № 395. *Офіційний вісник України*. 2008. № 32. Ст. 1044.

газопроводів»)¹. Зазначена компанія та її дочірнє підприємство «Нафтогазмережі» фінансували роботи з добудови підвідних газопроводів з високим рівнем будівельної готовності, які могли бути введені в експлуатацію до 1 липня 2010 р.² За вказані кошти здійснюється підведення газу до відповідного сільського поселення (газорозподільчої станції)³.

Незважаючи на те, що будівництво в сільській місцевості мережі газо- й електропостачання здійснюється за рахунок державного та місцевого бюджетів, розведення газу безпосередньо по вулицях та окремих домівках населеного пункту — за кошти населення. З метою зменшення витрат мешканців на проведення комунікацій звичайною на селі стала практика створення газових кооперативів. Таким суб'єктам господарювання згідно із законодавством мали б відшкодовуватися з Державного бюджету України і місцевих бюджетів витрати (ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»), але ця норма Закону діє лише на папері: у відповідних бюджетах кошти на зазначені цілі не передбачаються. Таким чином, кооперативи стають власниками сільської газорозподільної мережі, яка побудована за їх рахунок. Вони самостійно вирішують питання підключення нових користувачів природного газу до газопровідної мережі та встановлюють плату за надання такого дозволу.

Зазначена мережа згідно зі ст. 1 Закону України від 15 травня 1996р. «Про трубопровідний транспорт»¹ належить до промислових трубопроводів (приєднаних мереж), що можуть перебувати в державній, комунальній або приватній власності. Діяльність, пов'язана з проектуванням, будівництвом, ремонтом та експлуатацією об'єктів трубопровідного транспорту, здійснюється

¹ Про добудову підвідних газопроводів : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 серп. 2009 р. № 1001-р. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 160, 3 вер.

² Питання добудови Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» підвідних газопроводів з високим рівнем будівельної готовності : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 верес. 2009 р. № 1014 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 666 від 28 лип. 2010 р.). *Урядовий кур'єр*. 2009. № 180, 1 жовт.

³ Газ природний горючий. Транспортування. Терміни та визначення понять: ДСТУ 4314:2004. [Чинний від 2005-07-01]. К. : Держспоживстандарт України, 2005. 35 с. (Національний стандарт України). URL: http://normativ.ucoz.org/_ld/3/314_4314.pdf.

¹ Про трубопровідний транспорт : Закон України від 15 трав. 1996 р. № 192/96.-ВР *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 29. Ст. 139.

на підставі ліцензії й підлягає обов'язковій сертифікації (ст. 13 вищезазначеного Закону). Таким чином, експлуатацію газопроводів можуть здійснювати лише спеціалізовані підприємства газового господарства, які в установленому законом порядку отримали відповідні документи. За законодавством України, експлуатація Єдиної газотранспортної системи України (складовою якої є і газорозподільні мережі) здійснюється виключно газотранспортними або газорозподільними підприємствами (п. 5 ст. 7–1 Закону України від 8 липня 2010р. «Про засади функціонування ринку природного газу»)¹. Власники її складових зобов'язані забезпечити надійну та безпечну експлуатацію Єдиної газотранспортної системи України згідно з вимогами законодавства та правилами технічної експлуатації. У разі невиконання зазначених вимог вони зобов'язані передати належні їм складові Єдиної газотранспортної системи України у власність, господарське відання чи користування газотранспортному або газорозподільному підприємству чи укласти з такими підприємствами договір про експлуатацію таких складових (п. 4 ст. 7–1 вказаного Закону). Як правило, кооперативи передають газорозподільні мережі на баланс зазначених підприємств. Слід звернути увагу, що згідно із Законом України від 1 липня 2004р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»² права на нерухоме майно та їх обтяження, які підлягають державній реєстрації відповідно до цього Закону, виникають з моменту такої реєстрації (п. 3 ст. 3). Отже, право власності на нерухоме майно виникає з моменту державної реєстрації такого права, тобто за вказаних умов підприємства газового господарства не стають власниками газорозподільних мереж, а лише є їх користувачами. Так, за Рішенням Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 7 листопада 2012 р. по справі № 0811/2740/2012 позовні вимоги ОСОБА_3, ОСОБА_4, ОСОБА_5 до Публічного акціонерного товариства «Запоріжгаз» в особі філії Кам'янсько-Дніпровського управління газового господарства, обслуговуючого

¹ Про засади функціонування ринку природного газу : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2467-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 48. Ст. 566.

² Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 лип. 2004 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.

кооперативу «Надія» про зобов'язання вчинити певні дії були залишені без задоволення.

Судом встановлено, що позивачі є власниками житлових будинків у с. Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. З метою газифікації будинків і фінансування будівництва розподільчого газопроводу мешканцями вулиць Кірова, Миру, Радянської і Шевченка в с. Благовіщенка створено обслуговуючий кооператив «Надія». Протягом 2006–2007 років за кошти мешканців села, які є членами цього кооперативу, побудовані газові мережі середнього тиску. Доступ позивачам до газової мережі відповідачем ПАТ «Запоріжгаз» в особі філії Кам'янсько-Дніпровського управління газового господарства був обмежений у зв'язку з відсутністю згоди обслуговуючого кооперативу «Надія».

Рішеннями Благовіщенської сільської ради Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. від 19 жовтня 2006 р. № 6, від 19 серпня 2007 р. № 26, від 19 жовтня 2007 р. № 24 та від 11 грудня 2007 р. № 3 мережі середнього тиску, побудовані в указаних вище будинках, безоплатно передані на баланс Кам'янсько-Дніпровського управління по газопостачанню та газифікації за умови, зокрема, що право на підключення до мережі газопроводу, збудованого за рахунок коштів жителів с. Благовіщенка, надає обслуговуючий кооператив «Надія». З довідки Благовіщенської сільської ради Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. № 585-а від 29 листопада 2011 р. видно, що газопровідні мережі в с. Благовіщенка, збудовані за кошти членів цього кооперативу, до комунальної власності сільради не передавались. За таких обставин сам факт передання майна на баланс для обслуговування не свідчить про перехід права власності від однієї юридичної особи до іншої.

Враховуючи викладене, суд доходить висновку, що існуюче положення про те, що підключення нових користувачів природного газу до газопровідної мережі, потрібне лише з дозволу обслуговуючого кооперативу «Надія», не суперечить вимогам законодавчих актів і спрямоване на забезпечення прав його членів, за рахунок коштів (внесків) яких був збудований газопровід у

с. Благовіщенка. Вказане положення права позивачів ОСОБА_3, ОСОБА_4 і ОСОБА_5 не порушує жодним чином, оскільки вони не були на той час членами вказаного кооперативу «Надія» та матеріальної участі у створенні газопроводу не брали.

Суд вважає необхідним відмовити позивачу в задоволенні позову щодо зобов'язання ПАТ «Запоріжгаз» підключити їх домоволодіння до газопровідної мережі, оскільки, як встановлено в судовому засіданні, ПАТ «Запоріжгаз» є тільки користувачем спірної газопостачальної мережі і без згоди власника обслуговуючого кооперативу «Надія» не вправі вчиняти будь-які дії щодо розпорядження вказаним майном¹.

Ставки плати за стандартне приєднання до газових мереж на 2014 р. встановлені постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики від 29 листопада 2013 р. № 1524². Для сільських мешканців ці суми є досить значними. Так, наприклад, у Київській обл. залежно від типорозміру лічильника газу та типу газопроводу вони варіюються від 7140 до 10 940 грн (без ПДВ). Для того щоб підтримати газифікацію сільських населених пунктів, яка практично здійснюється за рахунок населення, необхідно, на наш погляд, забезпечити його пільгове кредитування. Так, можна навести приклад вирішення зазначеного питання у Республіці Білорусь. За законодавством цієї країни передбачена можливість отримання пільгових кредитів на фінансування проектування і будівництва об'єктів газорозподільної і внутрішньобудинкової систем експлуатованого житлового фонду громадян у сільських та інших населених пунктах чисельністю населення менше 20 тис. осіб у розмірі до 30% вартості робіт згідно з переліком витрат, який визначається газопостачальними організаціями на підставі заявок районних виконкомів. Вказаний кредит надається на строк до

¹ Рішення Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької обл. від 7 листоп. 2012 р. по справі № 0811/2740/2012. URL: 0811/2740/2012<http://pravoscope.com/act-rishennya-0811-2740-2012-vasilchenko-v-v-07-11-2012-spori-shho-vinikayut-iz-dogovoriv-nadannya-poslu-s>.

² Про встановлення ставок плати за стандартне приєднання до газових мереж на 2014 рік : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики від 29 листоп. 2013 р. № 1524 (zareєстрована в Міністерстві юстиції України 13 груд. 2013 р. за № 2105/24637). *Офіційний вісник України*. 2013. № 99. Ст. 3653.

двох років зі стягуванням процентної ставки за користування кредитом у розмірі 3% річних. Пільгові кредити надаються громадянам для фінансування проектування та будівництва газопроводів від місця приєднання до вуличного розподільного газопроводу до вимикального пристрою на введенні в житловий будинок і внутрішньобудинкової системи газопостачання, нових вуличних розподільних газопроводів з газопроводами-вводами для газифікації експлуатованого громадянами житлового фонду. Пільгові кредити для газифікації житла можуть отримати громадяни — власники житлових приміщень, що підлягають газифікації, зокрема непрацездатні особи за наявності договорів доручення щодо виконання ними зобов'язань за даними кредитами. Пільгові кредити для газифікації житла надаються громадянам, які потребують їх отримання за списками громадян, затвердженими районним виконкомом. Конкретний розмір пільгового кредиту для газифікації житла визначається виходячи з величини доходів громадянина і вартості робіт згідно з переліком витрат та договором підряду на їх виконання¹.

Зважаючи на низку проблем, пов'язаних із газопостачанням країни, спеціалісти звертають увагу на необхідність пошуку альтернативних джерел палива. Вважається, що продовжувати газифікацію потрібно лише там, де немає альтернативи природному газу². Особливо перспективним у сільській місцевості є використання біологічного та інших видів палива, що виробляються з відновлювальних ресурсів. Окремі фахівці НАН України вважають, що в нашій країні, з огляду на ґрунтово-кліматичні умови, джерела для біопалива можна розміщувати в такій послідовності: кукурудза, тритикале, пшениця, різні види сорго та проса, цукровий буряк, соняшник, ріпак, відходи сільського й лісового господарства (Концепція цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Біомаса як паливна сировина» («Біопалива»)), затверджена постановою президії НАН України від 28 лютого

¹ Чиж И.М. Зазнач. пр. С. 175–176.

² Ярмошук Т. Газифікація триває: чим нагріють українців? URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24593553.html>.

2007 р. № 56)¹. Варто також окрему увагу звернути на необхідність використання з цією метою місцевих матеріалів (торфу, соломи, тирси тощо).

З отриманням послуг у зазначеній сфері для сільських жителів законодавством передбачено ряд пільг. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» сільські жителі та працівники агропромислового комплексу, які проживають у селищах міського типу, використовують електроенергію за пільговими тарифами. Ці пільги поширюються також на пенсіонерів, які перед виходом на пенсію працювали в сільськогосподарському виробництві та соціальній сфері села не менше 15 років і мають особовий рахунок на використання житла, а також працівників селянських (фермерських) господарств, радгоспів, колективних та інших сільськогосподарських підприємств, які проживають у містах обласного і районного підпорядкування. Так, наприклад, для населення, яке проживає в сільській місцевості, відпуск електроенергії здійснюється за тарифом 23,75 коп. (без ПДВ) за 1 кВт·год (за обсяг, спожитий до 150 кВт·год електроенергії на місяць (включно)². Крім того, законодавством гарантується, що збитки, завдані сільським споживачам позаплановим чи аварійним відключенням електроенергії, компенсуються в полуторному розмірі за рахунок винних у цьому підприємств і організацій Міністерства енергетики та вугільної промисловості України.

У повному обсязі має забезпечуватися обґрунтована потреба сільських жителів у паливі (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Громадянам надаються щомісячні адресні безготівкові субсидії для відшкодування витрат на оплату користування житлом або його утримання та комунальних послуг (водо-, тепло-, газопостачання, водовідведення,

¹ Про цільову комплексну програму наукових досліджень НАН України «Біомаса як паливна сировина» («Біопаливо»): постанова президії Національної академії наук України від 28 лют. 2007 р. № 56. URL: http://uazakon.com/documents/date_6w/pg_gduwwr.htm

² Тарифи на електроенергію, що відпускається населенню: [затв. Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики (НКРЕ) від 23 квіт. 2012 р. № 497 (у редакції постанови НКРЕ 23 трав. 2014 р. № 749) ; (зарєєстровано в Міністерстві юстиції України 23 квіт. 2012 р. за № 598/20911). *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1224.

електроенергія, вивезення побутового сміття та рідких нечистот), а також один раз на рік субсидії готівкою на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива. Субсидія є безповоротною і її отримання не пов'язане і не тягне за собою зміни форми власності житла (п. 1 «Положення про порядок призначення та надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1995 р. № 848). Право на їх отримання поширюється на громадян, які проживають у житлових приміщеннях (будинках) державного та громадського житлового фонду, в тому числі у гуртожитках, — на оплату користування житлом; приватного житлового фонду та фонду житлово-будівельних (житлових) кооперативів — на оплату утримання житла; житлового фонду незалежно від форм власності — на оплату комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива (п. 2). Також субсидія надається громадянам, які тимчасово (до відселення) проживають у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2003 р. № 1833¹.

Субсидія на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива призначається, коли житлове приміщення не забезпечується електро-, тепло- або газопостачанням для опалення. Призначення субсидій і контроль за їх цільовим використанням здійснюються управліннями праці та соціального захисту населення районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій, структурними підрозділами з питань праці та соціального захисту населення виконавчих органів міських, районних у містах (у разі їх створення) рад. У сільській місцевості приймання заяв із необхідними документами для призначення субсидій та передання їх відповідним органам

¹ Про призначення субсидій громадянам, які тимчасово (до відселення) проживають у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листоп. 2003 р. № 1833. *Офіційний вісник України*. 2003. № 48. Ст. 2518.

праці й соціального захисту населення здійснюють уповноважені особи, які визначаються виконавчими органами сільських і селищних рад (пп. 2–3 вищезазначеного Положення).

Механізм надання пільг на придбання твердого палива і скрапленого газу за рахунок субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам особам, які мають право на пільги за соціальною ознакою з придбання твердого та рідкого палива і скрапленого газу, визначається постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 77¹. Мінімальні норми забезпечення населення твердим паливом і скрапленим газом та граничні показники їх вартості для надання пільг і житлових субсидій за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2012 р. № 356. Так, встановлюються:

1) мінімальні норми забезпечення населення твердим паливом і скрапленим газом для надання пільг — відповідно 1 т та один балон на домогосподарство на рік;

2) мінімальні норми забезпечення населення твердим паливом для надання житлових субсидій — 2 т на домогосподарство на рік;

3) мінімальні норми забезпечення населення скрапленим газом, який використовується для приготування їжі, для надання населенню житлових субсидій виходячи з розрахунку: два балони (42 кг) на рік на одну-дві особи, три балони (63 кг) — на три-чотири особи, чотири балони (84 кг) — на п'ять і більше осіб (п. 1).

На підставі вищезазначеного нормативно-правового акта відповідні обласні адміністрації приймають рішення щодо надання таких субсидій. Так, розпорядженням Вінницької облдержадміністрації від 6 березня 2014 р. № 68 затверджено натуральні норми забезпечення населення твердим паливом і скрапленим газом, згідно з якими в 2014 р. населенню надаватимуться житлові субсидії готівкою для відшкодування витрат на їх придбання за рахунок

¹ Порядок надання пільг на придбання твердого палива і скрапленого газу за рахунок субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 31 січ. 2007 р. № 77]. *Офіційний вісник України*. 2007. № 8. Ст. 289.

відповідної субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на:

– 2 т твердого палива на домогосподарство на рік із граничним показником вартості 1 038,35 грн за 1 т;

– 2 балони скрапленого газу на рік на одну-дві особи, 3 балони на рік на три-чотири особи та 4 балони на рік на п'ять і більше осіб із граничним показником вартості 133,21 грн за 1 балон на домогосподарство на рік¹.

Запровадження вказаних пільг, однак, не забезпечує сільській місцевості додаткової привабливості. Для цього насамперед необхідним є налагодження належної інженерної інфраструктури, яка включає централізовану систему водопостачання, каналізації та газопостачання. Причому значна частина заходів, виконання яких передбачено відповідними програмами, має фінансуватися з державного бюджету країни.

4.3. Правове забезпечення розвитку шляхового будівництва на сільських територіях.

Розвиток мережі автомобільних доріг у сільській місцевості в сучасних умовах набуває особливого значення, оскільки дороги є найважливішою складовою інфраструктури та забезпечують не тільки ефективне функціонування сільськогосподарського виробництва, а й доступ сільського населення до відповідних соціальних об'єктів (шкіл, лікарень, кінотеатрів тощо). Відсутність доріг гальмує розвиток будівництва на селі, а також процеси диверсифікації сільськогосподарського виробництва. На жаль, низький рівень транспортного забезпечення сільських мешканців дає підстави говорити про існування територіальної соціальної несправедливості — недоотримання населенням елементарних життєво важливих послуг через їх просторову недоступність, у результаті чого має місце суттєве зниження якості

¹ Субсидія на тверде паливо і скраплений газ на 2014 рік. URL: <http://www.ladrada.gov.ua/sotsialno-humanitarna-sfera/136-upravlinnia-pratsi-ta-sotsialnoho-zakhystu-naseleння/viddil-z-pryznachennia-sotsialnykh-dopomoh-i-subsydii/>.

життя¹. Явище просторової недоступності в науковій літературі ще називають транспортною дискримінацією. Вона обмежує реалізацію конституційних прав громадян на освіту та медичну допомогу, призводить до нерівності в забезпеченні громадян державними соціальними гарантіями². Зважаючи на те, що основна мета соціальної функції держави полягає в гарантуванні конституційних прав і свобод людини та створенні умов для їх реалізації, забезпечення належного рівня правового регулювання в цій сфері є вкрай актуальним.

«Державною програмою розвитку автомобільних доріг загального користування на 2007–2011 роки», затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2005 р. № 710³ (р. IV), планувалося влаштувати під'їзні дороги з твердим покриттям до кожного сільського населеного пункту ще до кінця 2009 р., але станом на 2011 р. 1087 сільських населених пунктів не були охоплені регулярним автобусним сполученням, а 113 із них не мали під'їздів з твердим покриттям («Концепція реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 р. № 1096)⁴. Вказаний стан автомобільних доріг виступає одним із важливих чинників поступового занепаду сільських населених пунктів.

Дорожня мережа в сільській місцевості складається з таких видів доріг, як автомобільні дороги загального користування; вулиці й дороги міст та інших населених пунктів; відомчі (технологічні) автомобільні дороги; автомобільні дороги на приватних територіях (ст. 5 Закону

¹ Дорошенко В.І., Діденко К.Д. Основні показники та індикатори функціонування пасажирської автотранспортної системи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2005. № 51.С. 35.

² Онищенко О.М. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства. *Економіка АПК*. 2005. № 11.С. 24.

³ Про затвердження Державної програми розвитку автомобільних доріг загального користування на 2007–2011 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2005 р. № 710. *Офіційний вісник України*. 2005.№ 32. Ст. 1925.

⁴ Про схвалення Концепції реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 серп. 2008 р. № 1096 (у ред. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2011 р. № 739-р). *Офіційний вісник України*. 2008. № 63. Ст. 2148.

України від 8 вересня 2005 р. «Про автомобільні дороги»)¹. У даному дослідженні не зупинятимемося на характеристиці останнього виду доріг, адже їх наявність значною мірою не впливає на розвиток соціальної сфери села.

Мережа відомчих (технологічних) автомобільних доріг включає внутрішньогосподарські технологічні дороги, що перебувають у власності юридичних або фізичних осіб (ст. 22 вищезазначеного Закону). Вони входять до виробничої інфраструктури, й основною їх функцією є забезпечення безперебійного функціонування сільськогосподарських підприємств. Утім такі дороги можуть використовуватись не лише суб'єктами господарювання. Значна їх частина, по суті, є шляхами загального користування². На наш погляд, у законодавстві мають бути чітко визначені критерії розмежування таких доріг. Так, класифікацією автомобільних доріг, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 р. № 455³, до сільських автомобільних доріг належали: автомобільні дороги, що з'єднують підприємства з приймання та переробки сільськогосподарської продукції (хлібоприймальні пункти, цукрові заводи, льонозаводи, молокозаводи, пункти переробки м'яса тощо), які мають міжгосподарське, загальнорайонне значення і розміщені поза межами міст і селищ міського типу, з мережею автомобільних доріг загального користування (п. 4). Ці дороги належали на праві власності державі і виокремлювались з-поміж інших внутрішньогосподарських технологічних доріг. Зважаючи на вищезазначене, доцільно погодитись із пропозицією розробників «Концепції розвитку та облаштування шляхової мережі у сільській місцевості», що внутрішньогосподарські технологічні дороги, які виконують функції шляхів загального користування, мають бути віднесені до доріг загального

¹ Про автомобільні дороги : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2862-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 51. Ст. 556.

² Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ: Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 65–66.

³ Про класифікацію автомобільних доріг та перелік автомобільних доріг України державного значення : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 квіт. 1998 р. № 455 : [втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 865 від 24 черв. 2006 р.]. *Офіційний вісник України*. 1998. № 14. Ст. 538.

користування¹.

Згідно із Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» до автомобільних доріг загального користування належать усі шляхи, що зв'язують сільські населені пункти (в тому числі в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування (ст. 6). Слід враховувати також, що на підставі тлумачення норм Закону України «Про автомобільні дороги» їх можна віднести до категорії доріг місцевого значення.

За радянських часів розв'язати проблему будівництва й утримання таких доріг намагались за рахунок сільськогосподарських підприємств. Так, на підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР від 2 січня 1959 р. участь зазначених суб'єктів господарювання в будівництві та ремонті місцевих автомобільних шляхів (обласних, районних, сільських) визнавалась обов'язковою й безплатною (п. 1)². Обсяги робіт, що мали виконуватися відповідно до указу на будівництві й ремонті шляхів, включалися в їх річні виробничо-господарські плани. Усі механізми, устаткування, транспортні засоби й тяглова сила мали виділятися господарськими організаціями для виконання шляхових робіт разом із водіями та обслуговувальним персоналом і забезпечуватись паливом, мастильними матеріалами, фуражем тощо з фондів цих організацій і за їх рахунок (пп. 6–7). Така організація будівництва й ремонту доріг, як слушно зазначав І.А. Фаршатов, не могла привести до зростання сталих транспортних артерій через примітивність організаційних форм будівельного виробництва, низького рівня матеріально-технічного постачання колгоспних, радгоспних шляхових будівельників¹.

Пізніше указом Президії Верховної Ради Української РСР від

¹ Концепція розвитку та облаштування шляхової мережі у сільській місцевості. Київ: ІАЕ УААН, 2001. С. 7.

² Про участь колгоспів, радгоспів, промислових, транспортних, будівельних та інших підприємств і господарських організацій у будівництві та ремонті автомобільних шляхів : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 2 січ. 1959 р. *Законодавчі акти про діяльність колгоспів* / [упоряд. В.З. Янчук]. Київ: Урожай, 1968. С. 292–295.

¹ Фаршатов І.А. Правовые основы социального развития села. Москва: Изд-во Всесоюз. заоч. полит. ин-та, 1991. С. 150.

3 липня 1989 р. № 7693¹ були встановлені норми відрахування коштів на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання місцевих автомобільних шляхів (включаючи обласні). Так, зокрема, для колгоспів і радгоспів ця норма становила 0,4% обсягу виробництва продукції, виконуваних робіт або послуг, що надаються. Не внесені в установлені строки кошти мали стягуватися з них у безспірному порядку за рішеннями виконавчих комітетів обласних і районних Рад народних депутатів (п. 1). Поступово норма таких відрахувань зростала. Уже в Законі України від 18 вересня 1991 р. «Про джерела фінансування дорожнього господарства України»² передбачалось, що обсяг відрахування коштів має становити від 0,4 до 0,8% річного обороту (ч. 1 ст. 4). Лише з прийняттям Закону України від 17 листопада 1992 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про джерела фінансування дорожнього господарства України»»³ ці підприємства були звільнені від обов'язку сплачувати зазначені кошти. Зазначимо, що розмір таких відрахувань, як правило, не був обтяжливим для підприємств, а державі дозволяв залучати додаткові кошти на будівництво й належне утримання місцевих автомобільних доріг загального користування.

Нині фінансування витрат на зазначені цілі здійснюється з Державного та місцевих бюджетів України. Проте питання забезпечення сільських населених пунктів мережею автомобільних доріг, які з'єднували б їх з обласними та районними центрами, досі залишається відкритим. Крім того, необхідно звернути увагу на те, що з урахуванням тенденції створення за рахунок відокремлених фермерських садіб за межами населеного пункту, хуторських поселень, актуальним стає питання і про їх забезпечення дорогами з твердим покриттям. У зв'язку з цим пропонується мережу доріг загального

¹ Про відрахування коштів колгоспами, радгоспами, промисловими, транспортними, будівельними та іншими підприємствами і господарськими організаціями на будівництво і ремонт автомобільних шляхів : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 3 лип. 1989 р. № 7693-ХІ (втратив чинність на підставі Постанови Верховної Ради України № 1563-ХІІ від 18 верес. 1991 р.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1989. № 29. Ст. 297.

² Про джерела фінансування дорожнього господарства України : Закон України від 18 верес. 1991 р. № 1562-ХІІ // *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 47. Ст. 648.

³ Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про джерела фінансування шляхового господарства України» : Закон України від 17 листоп. 1992 р. № 2789-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 2. Ст. 4.

користування розширювати за рахунок під'їздів до таких фермерських господарств¹.

Про необхідність розв'язання проблеми будівництва доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів з метою включення їх до єдиної транспортної системи України та налагодження постійного сполучення з адміністративними та культурними центрами ідеться в ряді нормативно-правових актів, зокрема в «Транспортній стратегії України на період до 2020 року», схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2010 р. № 2174², та «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158. Перший нормативно-правовий акт визначає, що пріоритетним у розвитку дорожнього господарства є забезпечення під'їзними дорогами з твердим покриттям усіх сільських населених пунктів. У другому, зокрема, передбачені заходи щодо розвитку транспортного сполучення та зв'язку, а саме: будівництва й реконструкції автомобільних доріг загального користування в сільській місцевості, завершення будівництва під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів, збільшення обсягів робіт з облаштування сільських вулиць; забезпечення належного транспортного сполучення населених пунктів з автомобільними дорогами загального користування за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; забезпечення належного транспортного сполучення населених пунктів з дорогами республіканського та загальнодержавного значення за рахунок коштів місцевих бюджетів (п. 3). Утім виконання зазначених положень залишається на низькому рівні. Так, зокрема, розвиток мережі сільських автомобільних доріг у 2008–2009 роках було забезпечено лише на 18,4% від прогнозного обсягу, передбаченого Програмою.

¹ Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ: Ін-т економіки НАН України, 1996. С. 65.

² Транспортна стратегія України на період до 2020 року : [схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовт. 2010 р. № 2174-р]. *Офіційний вісник України*. 2010. № 92. Ст. 3280.

При цьому в 2010 році ці роботи взагалі не проводилися¹.

Потребує дослідження й питання визначення форми власності автомобільних доріг загального користування. Необхідність вивчення цієї проблеми пов'язана з тим, що саме на власника доріг має покладатися обов'язок щодо їх належного утримання (ст. 322 ЦК України). Так, з одного боку, автомобільні дороги загального користування (як державного, так і місцевого значення) є складовою Єдиної транспортної системи України і задовольняють потреби суспільства в автомобільних пасажирських і вантажних перевезеннях. Вони перебувають у державній власності і не підлягають приватизації (ст. 7 Закону України «Про автомобільні дороги»). Майно, яке перебуває у державній власності, належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади (ст. 326 Цивільного кодексу України). Автомобільні дороги загального користування разом з усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів були передані на баланс Українському державному концерну з будівництва, ремонту та утримання автомобільних шляхів² (ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Разом з тим Законом України від 26 грудня 2008 р. «Про Державний бюджет на 2009 рік»³ було передбачено, що фінансування розвитку мережі й утримання автомобільних доріг загального користування здійснюється за рахунок коштів, які надходять до спеціального фонду Державного бюджету України. Причому гарантувалось, що з них 40% спрямовується на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, в першу чергу в сільській місцевості (ст. 34), але в державних бюджетах на

¹ Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року]. Рахункова палата України, відп. за вип. : М.Я. Шулежко, Г.А. Шах. 2013. 31 с.

² На сьогодні реалізацію державної політики у сфері дорожнього господарства й управління автомобільними дорогами здійснює Державне агентство автомобільних доріг України (Укравтодор), яке діє на підставі Указу Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 456/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 29. Ст. 1262.

³ Про Державний бюджет на 2009 рік : Закон України від 26 груд. 2008 р. № 836-VI . *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 20, № 21–22. Ст. 269.

наступні роки, включаючи 2012 р., окремий рядок видатків на зазначені цілі (розвиток автомобільних доріг загального користування в сільській місцевості) взагалі не передбачений. Хоча Законом України «Про автомобільні дороги» гарантується, що передусім кошти спрямовуються, зокрема, на розвиток автомобільних доріг, що забезпечують транспортний зв'язок сільських населених пунктів (п. 3 ст. 40). Зважаючи на вищезазначене, можна стверджувати, що держава, будучи власником таких доріг за законодавством, практично усунулась від надання фінансової допомоги в цій сфері.

З другого боку, Законом України «Про джерела фінансування дорожнього господарства України» встановлено, що автомобільні дороги є державною власністю, крім сільських доріг (ст. 1). ЗК України визначає, що землі під автомобільними дорогами належать на праві власності територіальним громадам та є комунальною власністю (ст. 83). Водночас на місцеві бюджети покладено витрати на експлуатацію дорожньої системи місцевого значення, а також з будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення (ст. 91 БК України та ст. 4 Закону України «Про джерела фінансування дорожнього господарства України»). Під місцевими бюджетами законодавець розуміє не тільки бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, а й бюджети місцевого самоврядування (п. 34 ст. 2 БК України). На наш погляд, за рахунок коштів із бюджетів місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах) (п. 2) ст. 2 вказаного кодексу) не повинні фінансуватись вищезазначені заходи, адже право державної власності здійснюють органи державної влади, відповідно вони й зобов'язані покривати такі витрати. Між тим необхідно враховувати, що видатки бюджетів територіальних громад сіл значно обмежені. До того ж на них покладається обов'язок із фінансування будівництва, реконструкції, ремонту й утримання вулиць і доріг цих населених пунктів, про що детальніше йтиметься нижче.

Іншою проблемою, з якою стикається село, залишається проблема

розвитку дорожньо-транспортної мережі сільського населеного пункту. Поняття вулично-дорожньої мережі містить Закон України від 6 вересня 2005 р. «Про благоустрій населених пунктів»¹. Це — призначена для руху транспортних засобів і пішоходів мережа вулиць, доріг загального користування, внутрішньоквартальних та інших проїздів, тротуарів, пішохідних і велосипедних доріжок, а також набережні, майдани, площі, вуличні автомобільні стоянки з інженерними та допоміжними спорудами, технічними засобами організації дорожнього руху (ст. 1). Зазначені об'єкти є об'єктами загального користування й належать до території населеного пункту. Відповідно земельні ділянки в межах населеного пункту, які використовуються для житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування, належать до земель житлової та громадської забудови (ст. 38 ЗК України).

Згідно із ЗК України (ст. 83) та Законом України «Про автомобільні дороги» (ст. 17) вулиці й дороги міст та інших населених пунктів належать на праві власності територіальним громадам і є комунальною власністю. Управління їх функціонуванням та розвитком здійснюється відповідними органами місцевого самоврядування, у віданні яких вони перебувають. Їх основними обов'язками є організація будівництва, реконструкції, ремонту й утримання вулиць і доріг міст та інших населених пунктів за встановленими для них будівельними нормами, державними стандартами та нормами (п. 2 ст. 19 Закону України «Про автомобільні дороги»). Фінансування зазначених заходів здійснюється за рахунок місцевих бюджетів. Із місцевих бюджетів фінансуються видатки, які не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів і покривають витрати, пов'язані з виконанням власних повноважень органів місцевого самоврядування².

Законодавством встановлено, що в бюджеті Автономної Республіки Крим, обласних, міських, сільських і селищних бюджетах щорічно

¹ Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 6 верес. 2005 р. № 2807-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 49. Ст. 517.

² Воронова Л.К. *Фінансове право України* : підруч. Київ: Прецедент : Моя книга, 2007. С. 351.

передбачаються видатки на проведення робіт, пов'язаних з будівництвом, реконструкцією, ремонтом та утриманням автомобільних доріг. Для цих цілей у складі бюджету Автономної Республіки Крим, обласних, міських, сільських та селищних бюджетів створюються територіальні дорожні фонди (ст. 4 Закону України «Про джерела фінансування дорожнього господарства України»).

На будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання вулиць і доріг комунальної власності в населених пунктах місцевим бюджетам з державного бюджету виділяється субвенція (п. 2–1 ст. 69 БК України). Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання вулиць і доріг комунальної власності в населених пунктах, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 2011 р. № 52¹. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації забезпечують прийняття рішень щодо затвердження переліків об'єктів будівництва, реконструкції, ремонту та утримання вулиць і доріг комунальної власності в населених пунктах у межах обсягів субвенції, установлених законом про Державний бюджет України на відповідний рік (п. 3). Субвенція спрямовується в першочерговому порядку на об'єкти, що: 1) безпосередньо задіяні в підготовці та проведенні в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу; 2) мають ступінь будівельної готовності більш як 70%, потребують завершення розпочатих у минулих роках робіт і будуть введені в експлуатацію у поточному році; 3) мають визначальне соціально-економічне значення для забезпечення функціонування транспорту в населених пунктах; 4) мають затверджену в установленому порядку проектно-кошторисну документацію. Крім того, субвенція може спрямовуватися на об'єкти, роботи за якими виконані в минулому році (п. 4). Роботи з будівництва та реконструкції вулиць і доріг комунальної власності в населених пунктах за рахунок субвенції виконуються відповідно до Порядку державного фінансування капітального

¹ Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 січ. 2011 р. № 52]. *Офіційний вісник України*. 2012. № 23. Ст. 880.

будівництва, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1764¹.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2012 рік»² передбачено субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання вулиць і доріг комунальної власності в населених пунктах у розмірі 2 213 250 тис. грн (Додаток № 3). З аналізу пріоритетних напрямів, за якими виділяється субвенція, напрошується висновок, що принаймні у 2012 р. сільські ради були практично позбавлені можливості отримати з Державного бюджету України додаткові кошти на розвиток дорожньо-транспортної мережі сільських населених пунктів.

Зважаючи на вищезазначене, держава має створювати сприятливі умови для залучення приватних інвестицій у будівництво та ремонт сільських доріг. Оскільки автомобільні дороги загального користування можуть надаватися в концесію, розвиток зазначеного механізму вбачається особливо перспективним. Відносини у даній сфері регулюються Законом України від 14 грудня 1999р. «Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг»³, ЗК України, іншими законодавчими актами та концесійним договором.

До мережі автомобільних доріг загального користування місцевого значення мають бути віднесені внутрішньогосподарські технологічні дороги, які виконують функції шляхів загального користування. Будівництво та утримання автомобільних доріг на сільських територіях має стати пріоритетним напрямом діяльності держави та відповідно здійснюватися за державні кошти. Зважаючи на те, що на фінансування державних програм розвитку транспорту та дорожнього господарства спрямовуються видатки Державного бюджету України (п. 15 ст. 87 БК України), вкрай необхідним є розроблення та прийняття Державної програми розвитку доріг загального користування

¹ Порядок державного фінансування капітального будівництва : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2001 р. № 1764. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 111, 19 черв.

² Про Державний бюджет України на 2012 рік : Закон України від 22 груд. 2011 р. № 4282-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 34–35. Ст. 414.

³ Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг : Закон України від 14 груд. 1999 р. № 1286-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 3. Ст. 21.

місцевого значення в сільській місцевості¹.

Таким чином, розвиток дорожнього господарства в сільській місцевості може здійснюватися за рахунок коштів: державного бюджету (будівництво, реконструкція, ремонт та утримання автомобільних доріг загального користування); місцевих бюджетів (будівництво, реконструкція, ремонт та утримання вулиць і доріг населених пунктів); приватних інвесторів (будівництво, реконструкція, ремонт і утримання відомчих (технологічних) та автомобільних доріг на приватних територіях).

Одним з основних напрямів комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту та життєвого рівня селян є налагодження регулярного транспортного сполучення. Наявність такого сполучення з містами є досить значним та дієвим чинником, що закріплює молодь, кадри в сільськогосподарському виробництві, зменшуючи в цілому рівень міграції населення². Підвищення транспортного обслуговування до рівня встановлених соціальних стандартів сприяє не тільки забезпеченню конституційного права громадян на свободу пересування, а й розвитку внутрішнього ринку товарів і послуг.

Мобільність є найважливішою умовою привабливості та функціональних можливостей сільських регіонів як територій для роботи і проживання. Тому країни Європи вживають заходів щодо розширення й модернізації транспортної інфраструктури, а також пасажирського транспорту загального користування, особливо в сільських регіонах. Так, основним завданням транспортної політики Федерального уряду Німеччини є подальше поліпшення якості місцевого пасажирського сполучення. Згідно з Законом «Про регіоналізацію» федеральним землям виділяються значні фінансові кошти за рахунок податкових надходжень до федерального бюджету. Ці кошти регіони можуть витратити на фінансування поліпшення громадського місцевого пасажирського сполучення. До 2013 р. регіони мали отримувати з федерального бюджету

¹ Гафурова О.В. Правове регулювання розвитку мережі автомобільних доріг у сільській місцевості. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 9. С. 63.

² Фаршатов І.А. Правовые основы социального развития села. Москва: Изд-во Всесоюз. заоч. полит. ин-та, 1991. С. 255.

щорічні компенсаційні платежі в розмірі 1,3 млрд євро на поліпшення умов транспортного сполучення в муніципальних утвореннях відповідно до Закону «Про деконцентрації», а також фінансові кошти в рамках федеральної програми згідно з Законом «Про фінансування транспортної системи муніципальних утворень» на реконструкцію рейкових шляхів загального місцевого пасажирського сполучення¹.

За українським законодавством забезпеченість сільського населення автобусним сполученням з містами та доставка школярів до навчальних закладів належать до державних соціальних нормативів у сфері транспортного обслуговування. Ці нормативи спрямовані на забезпечення гарантованими та якісними послугами, що надаються суб'єктами підприємництва, які мають ліцензію (дозвіл) на право надання цих послуг відповідно до чинного законодавства в разі обслуговування населення на умовах загального і пільгового користування ними (п. 4 «Державного класифікатора соціальних стандартів і нормативів», затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 17 червня 2002 р. № 293)². Розглянемо як саме здійснюється реалізація таких нормативів.

Серед основних завдань, які характеризують якість транспортного обслуговування пасажирів та ефективність використання рухомого складу, необхідно виділити такі: оптимізація структури автобусного парку; загальне збільшення обсягу перевезень пасажирів для повного забезпечення потреб населення; збільшення кількості автобусних маршрутів і рейсів на них; забезпечення максимального охоплення населених пунктів автобусним сполученням; забезпечення необхідної регулярності руху на автобусних маршрутах³. Слід зазначити також, що до основних напрямів реалізації «Транспортної стратегії на період до 2020 року», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2010 р. № 2174-р, належать і

¹ Развитие сельских территорий в Германии. *Информационные материалы*. 2010. С. 145–146.

² Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів, затв. Наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 17 черв. 2002 р. № 293. URL: mlsp.kmu.gov.ua/labour/.

³ Дума І.М., Ігнатенко О.С., Крищенко О.В. та ін. Транспортне забезпечення розвитку сільських територій. Київ: УАДУ, 2003. С. 51. (Серія : Бібліотека сільського голови).

пріоритетне оновлення рухомого складу, призначеного для здійснення соціально значущих пасажирських перевезень (пільгових категорій громадян, мешканців сільської місцевості, осіб з обмеженими фізичними можливостями). Соціально значущими послугами автомобільного транспорту є послуги з перевезення пасажирів автобусними маршрутами загального користування за визначеними вповноваженими органами тарифами та на пільгових умовах відповідно до законодавства (ст. 11 Закону України «Про автомобільний транспорт»). Зважаючи на низьку платоспроможність селян та з метою забезпечення загальнодоступних послуг для всіх верств населення, законодавством України до соціально значущих послуг включено й послуги з перевезення пасажирів у сільській місцевості. Надання таких послуг здійснюється відповідно до законодавства з питань поставки продукції для державних потреб. «Концепцією Державної цільової економічної програми розвитку автомобільного транспорту на період до 2015 року», схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2011 р. № 732-р¹, передбачена необхідність розроблення механізму надання соціально значущих послуг перевезення пасажирів у сільській місцевості. На жаль, нормативно-правового акта, який врегулював би зазначене питання, досі не прийнято.

Наказом Міністерства транспорту України від 14 лютого 2003 р. № 105 була затверджена «Програма розвитку автобусного обслуговування населення у сільській місцевості на 2003–2004 рік –«Сільський автобус»»². Мета програми полягала в розвитку й удосконаленні мережі маршрутів пасажирських перевезень та підвищенні якості надання транспортних послуг жителям сільської місцевості до рівня, який відповідає встановленим нормативам у цій сфері послуг. Встановлювались також базові соціальні нормативи транспортного обслуговування населення в сільській місцевості, якими передбачалось забезпечення можливості транспортного сполучення з районним

¹ Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми розвитку автомобільного транспорту на період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2011 р. № 732-р. *Офіційний вісник України*. 2011. № 59. Ст. 2376.

² Про затвердження Програми розвитку автобусного обслуговування населення у сільській місцевості на 2003–2004 рік «Сільський автобус»: Наказ Міністерства транспорту України від 14 лют. 2003 р. № 105. URL: <http://ovu.com.ua/articles/484-ministerstvo-transportu-ta-zv-yazku-ukrayini/publisher>.

центром (чи іншим містом) із зручною пішохідною доступністю до автобусної зупинки, з достатньою кількістю рейсів на добу, за днями тижня, коли функціонує маршрут, і цілорічним транспортним сполученням. Крім того, Кабінет Міністрів України підтримав пропозицію вищезазначеного міністерства щодо охоплення в період до кінця 2007 р. всіх сільських населених пунктів регулярним автобусним сполученням (п. 1 розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 754-р «Про забезпечення сільських населених пунктів регулярним автобусним сполученням»)¹. Для фінансової підтримки «Програми розвитку автобусного обслуговування населення у сільській місцевості на 2003–2004 рік –«Сільський автобус»» передбачалось, що при розподілі дозволів на поїздку по територіях іноземних держав з резерву Міністерства транспорту України перевага надається перевізникам, які виконують перевезення, важливі для економіки України, а також перевізникам, які беруть участь в реалізації Програми «Сільський автобус» (п. 1.1 наказу Міністерства транспорту України від 11 березня 2004 р. № 198 «Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі дозволів на поїздку по територіях іноземних держав при виконанні перевезень вантажів автомобільним транспортом у міжнародному сполученні, їх обміну та обліку»)². У ході реалізації вказаної Програми протягом 2003 р. та в I кварталі 2004 р. було відкрито рух автобусів до 2966 сіл (рішення Колегії Міністерства транспорту України від 30 березня 2004 р. № 12³). Однак незважаючи на вказані заходи, проблема належної організації транспортного обслуговування сільських мешканців залишається невирішеною. Так, автобусним сполученням охоплено

¹ Про забезпечення сільських населених пунктів регулярним автобусним сполученням: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 груд. 2003 р. № 754-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/754-2003-%D1%80>.

² Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі дозволів на поїздку по територіях іноземних держав при виконанні перевезень вантажів автомобільним транспортом у міжнародному сполученні, їх обміну та обліку: Наказ Міністерства транспорту України від 11 берез. 2004 р. № 198 : [втратив чинність на підставі наказу Міністерства транспорту та зв'язку України від 8 лют. 2005 р. № 30 «Про скасування наказів Міністерства транспорту України від 15.12.2003 р. № 977, від 11.03.2004 р. № 198»]. URL: <http://ligazakon.ua/>.

³ Про удосконалення діяльності автомобільного транспорту з підвищення безпеки руху та його ефективності за дорученням Президента України від 18.12.2003 р. № 1-1/1670 та стан виконання Програми «Сільський автобус»: Рішення Колегії Міністерства транспорту України від 30 берез. 2004 р. № 12. URL: <http://www.uazakon.com>.

менше 80% сіл, при цьому значна частина сіл, що вважаються з'єднаними автобусним сполученням, може користуватись послугами з автобусних перевезень лише 2–3 дні на тиждень по два зворотні рейси на добу¹.

Організація регулярного безоплатного перевезення учнів до місць навчання й додому є складовою забезпечення реалізації прав громадян на здобуття загальної середньої освіти. За радянських часів постановою Президії Верховної Ради СРСР від 9 липня 1965 р. «Про безкоштовний проїзд школярів у сільській місцевості»² вводився безкоштовний проїзд до школи й додому для всіх школярів, які проживають у сільській місцевості (п. 1). Сьогодні подібну норму містять законодавства Росії, Білорусі та України. Так, зокрема Законом Республіки Білорусь «Про державні соціальні пільги, права та гарантії для окремих категорій громадян» встановлено, що діти, які проживають у сільській місцевості й навчаються у закладах, що забезпечують отримання загальної базової та загальної середньої освіти, мають право на безкоштовний проїзд від місця проживання до місця навчання й у зворотному напрямі на внутрішніх лініях автомобільного пасажирського транспорту загального користування регулярного міжміського сполучення з 1 вересня до 30 червня (ст. 15)³.

Чинним законодавством України також закріплено право сільських учнів на безкоштовний проїзд до школи й додому, але треба звернути увагу на певні суперечності в нормативно-правових актах щодо врегулювання зазначених відносин. Так, Закони України «Про загальну середню освіту»¹ (п. 1 ст. 21) та «Про місцеве самоврядування в Україні» (п. а) ст. 32) забезпечують регулярне безкоштовне підвезення до місця навчання й додому всіх школярів, які проживають у сільській місцевості. З другого боку, Закон України «Про освіту»

¹ Підтримка інтеграції України до Транс-Європейської транспортної мережі ТЕМ-Т. РК4. Автомобільний транспорт: Програма Європейського Союзу для України (Заключний звіт 4.1). 2010. Грудень. URL: <http://www.ten-t.org.ua>.

² О бесплатном проезде школьников, проживающих в сельской местности: Постановление Президиума Верховного Совета СССР от 9 июля 1965 г. URL: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a888x560.htm.

³ О государственных социальных льготах, правах и гарантиях для отдельных категорий граждан: Закон Республики Беларусь от 14 июня 2007 г. № 239-З. URL: <http://ru.belbsi.by/rights/council/documents?did=40>.

¹ Про загальну середню освіту: Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. Ст. 230.

право на безоплатне транспортне обслуговування надає лише учням, які проживають на відстані понад 3 км від школи (п. 3 ст. 53). Зазначене положення містять і «Державні санітарні правила і норми влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу ДСанПіН 5.5.2.008-01», затвержені постановою Головного державного санітарного лікаря України від 14 серпня 2001 р. № 63¹ (п. 2.4). Усі інші школярі вважаються такими, які проживають у межах пішохідної доступності до навчального закладу.

На наш погляд, встановлення межі пішохідної доступності з метою безкоштовного обслуговування школярів не сприяє здобуттю загальної середньої освіти на селі. Крім того, необхідно враховувати, що: по-перше, дістатися до школи, особливо по розмитих дощем чи занесених снігом сільських дорогах складно навіть дорослому, не кажучи вже про дітей; по-друге, не зрозуміло, як саме має реалізовуватись положення вищезгаданих «Державних санітарних правил», згідно з якими в сільській місцевості розміщення шкіл передбачає для учнів I ступеня радіус пішохідної доступності не більше 2 км і не більше 15 хв в один бік із транспортним забезпеченням учнів (п. 2.4). Тобто межа пішохідної доступності для учнів молодшої школи має складати не більше 2 км, але їм чомусь не гарантується право на безоплатне транспортне обслуговування поза нею. Таким чином, зазначені нормативно-правові акти в частині гарантування прав учнів загальноосвітніх навчальних закладів на безоплатне забезпечення транспортом до місця навчання й додому мають бути приведені у відповідність із нормами Законів України «Про загальну середню освіту» та «Про місцеве самоврядування в Україні». Тобто законодавство повинно гарантувати всім сільським учням право на безкоштовний проїзд незалежно від того, на якій відстані від школи вони проживають.

¹ Державні санітарні правила і норми влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу ДСанПіН 5.5.2.008-01: затв. постановою Головного державного санітарного лікаря України від 14 серп. 2001 р. № 63, погодж. Листом Міністерства освіти і науки України від 5 черв. 2001 р. № 1/12-1459. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ2534.html.

З метою створення умов для забезпечення в сільській місцевості регулярного безоплатного перевезення учнів та педагогічних працівників Кабінетом Міністрів України від 16 січня 2003 р. № 31 затверджено Програму «Шкільний автобус»¹. Міністерство освіти і науки, Міністерство промислової політики разом з іншими центральними органами виконавчої влади, що визначались відповідальними виконавцями цієї Програми, мали щороку під час складання проектів Державного бюджету України та «Державної програми економічного і соціального розвитку України на 2003–2010 роки» передбачати кошти на фінансування її заходів. Організація перевезення учнів і педагогічних працівників повинна була здійснюватись через створення державних і комунальних спеціалізованих автотранспортних підприємств; укладення договорів з автотранспортними підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та перевізниками — фізичними особами на здійснення організованого підвезення або підвезення рейсовими автобусами. Однак за інформацією Прес-служби Рахункової палати України передбачений Програмою основний напрям — з організації перевезення учнів і педагогічних працівників через створення спеціалізованих автотранспортних підприємств і закупівлі для них автобусів — залишився нереалізованим. Фактично придбані автобуси передавались районним відділам освіти та сільським радам і окремим водіям за відсутності нормативно-правового врегулювання порядку їх використання, експлуатації та контролю². За всі роки виконання програми «Шкільний автобус» (із 2004-го) жодна область так і не змогла забезпечити стовідсоткового показника «автобусозабезпеченості». На початок 2012 р. перевершили 80% (Черкаська, Хмельницька, Одеська області), більшість балансує в межах 70 «з хвостиком» – 50, а для чотирьох «аутсайдерів» і п'ятдесятивідсотковий рубіж ще недосяжний (Луганська, Кіровоградська,

¹ Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус»: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 січ. 2003 р. № 31. *Офіційний вісник України*. 2003. № 3. Ст. 80.

² Державна Програма «Шкільний автобус» — є. Шкільних автобусів — немає (Розглянуто Колегією Рахункової палати від 24 квіт. 2009 р.). Рахункова палата України: офіц. сайт. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/1434888?cat_id=411.

Запорізька, Донецька області)¹. За даними Рахункової палати України регулярне безоплатне підвезення до місць навчання й додому дітей шкільного віку і педагогічних працівників у сільській місцевості (програма «Шкільний автобус») забезпечується не в повному обсязі (у 2008–2011 роках було закуплено 791 шкільний автобус, або всього 48,3% прогнозного обсягу)².

Сьогодні Програма «Шкільний автобус» діє в новій редакції, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 2011 р. № 614. Цим нормативно-правовим документом визнається, що на початок 2011 рю загальна потреба в шкільних автобусах становила 2642 одиниці для організації безпечного, регулярного та безоплатного перевезення учнів, дітей і педагогічних працівників. Крім того, потребує оновлення близько 700 автобусів, що експлуатуються понад 10 років. Виконання цієї державної цільової соціальної програми передбачається за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів за умови стабільного фінансування, а також інших джерел, не заборонених законодавством, що дасть можливість координувати закупівлю шкільних і спеціальних шкільних автобусів, оновлення існуючого парку шкільних автобусів та протяжність спеціалізованих транспортних маршрутів.

«Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті на придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, що проживають у сільській місцевості» затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2010 р. № 366³. Він визначає механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Здійснення методичного та матеріально-технічного забезпечення діяльності навчальних закладів», на придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, які проживають у сільській місцевості. Головним розпорядником бюджетних коштів є

¹ Цюпа Н. Про сільську школу — з болем і надією. *Сільські вісті*. 2012. № 42.

² Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року]. Рахункова палата України. відп. за вип. : М.Я. Шулежко, Г.А. Шах. 2013. 31 с.

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, що проживають у сільській місцевості : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 трав. 2010 р. № 366. *Офіційний вісник України*. 2010. № 39. Ст. 1306.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, розпорядником бюджетних коштів нижчого рівня — Інститут інноваційних технологій і змісту освіти (п. 2). Розподіл шкільних автобусів і спеціальних шкільних автобусів, у яких обладнано місця для дітей з обмеженими фізичними можливостями на інвалідних візках, здійснюється головним розпорядником бюджетних коштів з урахуванням: обсягу бюджетних призначень, передбачених у відповідних додатках до Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік; заявок Міністерства освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим, управлінь (департаментів) освіти і науки обласних та Севастопольської міської держадміністрацій; кількості автобусів, придбаних за рахунок бюджетних коштів у попередні роки. Розподіл шкільних автобусів і спеціальних шкільних автобусів, у яких обладнано місця для дітей з обмеженими фізичними можливостями на інвалідних візках, між органами управління освітою адміністративно-територіальних одиниць у розрізі районів затверджується головним розпорядником бюджетних коштів (п. 4).

Забезпечення загальнодоступних послуг для всіх верств населення, у тому числі й сільських мешканців, є основною соціальною функцією транспорту загального користування. Поступове зменшення державної підтримки не сприяє ефективному розвитку автобусних перевезень на селі. Для успішного розвитку транспортного обслуговування сільського населення необхідно створити сприятливе законодавче поле й усунути суперечності між нормативно-правовими актами, які регулюють однорідні суспільні відносини. Зокрема, зважаючи на те, що послуги з перевезення пасажирів у сільській місцевості віднесені законодавством до соціально значущих послуг, необхідним є розроблення відповідного правового механізму їх реалізації. Крім того, важливо, на наш погляд, продовжити дію «Програми розвитку автобусного обслуговування населення у сільській місцевості на 2003–2004 рік –Сільський автобус’», адже мета її так і залишилась недосягнутою. Для захисту прав сільських школярів на здобуття загальної середньої освіти, пропонуємо також п. 3 ст. 53 Закону України «Про освіту» привести у відповідність із нормами

п. 1 ст. 21 Закону України «Про загальну середню освіту» та п. а) ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо гарантування сільським учням права на безоплатний проїзд до місця навчання й додому¹.

Незважаючи на використання новітніх технологій у сфері комунікацій основним загальнодоступним засобом адресного спілкування населення, особливо сільського, залишається поштовий зв'язок. Поштова мережа використовується не тільки для надання такого виду послуг, як поштові, фінансові, логістичні, рекламні, а й надає послуги соціального спрямування, зокрема здійснює виплату пенсій. Крім того, відділення зв'язку приймають передплату та здійснюють доставку періодичних друкованих видань тощо, тому збереження й розширення мережі поштових відділень є одним з обов'язкових заходів, які мають здійснюватися для відродження села. На жаль, у правовому регулюванні зазначених відносин намітилася негативна тенденція, пов'язана зі змінами у визначенні кількості таких відділень у сільській місцевості. Так, забезпечення жителів села послугами поштового зв'язку донедавна відбувалося згідно з «Нормативами розвитку та розміщення у містах і сільській місцевості мережі об'єктів поштового зв'язку та поштових скриньок національного оператора поштового зв'язку», затверджених наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 28 жовтня 2005 р. № 688². Зазначеним нормативно-правовим актом передбачалося, що стаціонарні відділення поштового зв'язку відкриваються в сільських поселеннях адміністративно-територіальної одиниці (району), які мають найбільш зручне сполучення з іншими населеними пунктами зони обслуговування. Для сільських населених пунктів із чисельністю жителів понад 2000 осіб встановлюється нормативний показник не менше одного стаціонарного відділення поштового зв'язку. За умови достатнього обсягу робіт з

¹ Гафурова О.В. Проблеми правового забезпечення транспортного обслуговування на селі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 160.

² Про затвердження Нормативів розвитку та розміщення у містах і сільській місцевості мережі об'єктів поштового зв'язку та поштових скриньок національного оператора поштового зв'язку : Наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 28 жовт. 2005 р. № 688 [втратив чинність на підставі Наказу Міністерства інфраструктури України від 28 листоп. 2013 р. № 959]. *Офіційний вісник України*. 2005. № 46. Ст. 2928.

передбачуваною рентабельністю, що визначається національним оператором поштового зв'язку, такі відділення можуть відкриватися в населених пунктах із чисельністю населення, меншою за нормативний показник. Закриття сільських відділень поштового зв'язку здійснюється лише за умови забезпечення надання послуг поштового зв'язку населенню встановленого рівня якості відповідно до вимог чинного законодавства.

Крім того, з метою забезпечення доступу користувачів до послуг поштового зв'язку національний оператор поштового зв'язку створює пункти поштового зв'язку, пересувні відділення поштового зв'язку або забезпечує надання послуг поштового зв'язку листоношами при роботі на доставних дільницях. Пункти поштового зв'язку можуть організовуватися в сільських населених пунктах, розміщених на відстані понад 3 км від найближчого стаціонарного відділення поштового зв'язку. Разом з тим законодавством передбачено, що в сільських поселеннях із чисельністю населення понад 500 осіб розміщується не менше однієї поштової скриньки. Таким чином, законодавством були встановлені додаткові гарантії щодо надання сільським мешканцям послуг у даній сфері. Нині нормативна (розрахункова) мережа об'єктів поштового зв'язку в сільській місцевості визначається за формулою згідно з наказом Міністерства інфраструктури України від 28 листопада 2013 р. № 959¹. Норми зазначеного документа спрямовані на ускладнення порядку встановлення кількості таких об'єктів та зменшення рівня забезпеченості ними на відповідній території.

В умовах становлення інформаційного суспільства особливого значення набуває забезпечення населення доступними та якісними телекомунікаційними послугами. Будівництво телефонних мереж почало здійснюватися на території України ще наприкінці XIX ст. Активну участь у такому будівництві брали земства. Перша сільська телефонна мережа Російської імперії, будівництво якої

¹ Про затвердження Нормативів розвитку та розміщення у містах і сільській місцевості мережі об'єктів поштового зв'язку та поштових скриньок національного оператора поштового зв'язку : Наказ Міністерства інфраструктури України від 28 листоп. 2013 р. № 959 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 28 січ. 2014 р. за № 174/24951). *Офіційний вісник України*. 2014. № 13. Ст. 407.

фінансувалось у тому числі за рахунок земства, довжиною 65 верств була здана в експлуатацію 5 вересня 1899 р. (Лебединський повіт). Через два роки з'явилася друга сільська телефонна мережа в Лохвицькому повіті Полтавської губернії¹. За радянських часів у телефонізації населених пунктів і будинків колгоспників активну участь брали колгоспи. Наприклад, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 18 квітня 1972 р. «Про заходи щодо розвитку телефонного зв'язку в сільській місцевості» (в ред. постанови від 25 серпня 1983 р.)², роботи з будівництва лінійних і стаціонарних споруд внутрішньовиробничого телефонного зв'язку в колгоспах за рахунок їх коштів виконувалися силами будівельно-монтажних організацій Міністерства зв'язку УРСР. Колгоспам, радгоспам та іншим підприємствам було рекомендовано об'єднувати капітальні вкладення на будівництво загальних об'єктів сільського телефонного зв'язку. Розмір пайової участі визначався проектною організацією пропорційно до потреб господарств-пайовиків у послугах телефонного зв'язку. Колгоспам рекомендувалось передбачати у виробничих планах кошти на організацію внутрішньовиробничого телефонного зв'язку та виділяти приміщення для розміщення підприємств зв'язку³.

Особливу увагу телефонізації сіл стали приділяти у 80-ті роки ХХ ст., коли було підраховано, що впровадження внутрішньовиробничого телефонного та диспетчерського зв'язку в колгоспах і радгоспах приблизно на 10–25% підвищує використання техніки та транспортних засобів, на 3–7% знижує витрати на виробництво сільськогосподарської продукції, сприяє скороченню термінів збиральних робіт. Економічний ефект при цьому становив у середньому на одне господарство близько 130 000 руб. на рік (у цінах 1984 р.), тоді як будівництво телефонних станцій коштувало 35 000 руб. Тому було поставлене завдання щодо забезпечення кожного населеного пункту зв'язком з центральною садибою. У результаті проведених робіт телефонний зв'язок мали

¹ З історії розвитку сільського телефонного зв'язку на Лебединщині. Суми : Мрія-1, 1999. С. 9–10.

² О мерах по развитию телефонной связи в сельской местности (в ред. постанови від 25 серпня 1983 р.): Постановление Совета Министров СССР от 18 апр. 1972 г. № 274. URL: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a512x825.htm.

³ Примірний статут колгоспу : наук.-практ. коментар; за ред. В.З. Янчука. Київ: Урожай, 1988. С. 170–178.

понад 45 тис. радгоспів і колгоспів¹. Проте для повної телефонізації сільської місцевості вказаних заходів виявилось недостатньо. Ефективніше до вирішення зазначеного питання в цей же період підійшли США. У процесі облаштування сільської місцевості цієї країни було розроблено та втілено в життя програму телефонізації, яка стала другою за значенням після програми електрифікації. За даними, які наводяться в літературі, обсяг наданих за цією програмою кредитів становив понад 8,8 млрд дол. У результаті її реалізації вже на початку 1980-х років практично всі ферми були підключені до телефонних мереж².

Проблема телефонізації залишається досить актуальною і для сучасного українського суспільства. Про це свідчить, зокрема, віднесення законодавством норм забезпеченості населення послугами зв'язку до державних соціальних нормативів (ст. 10 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»).

Концепцією розвитку телекомунікації в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 червня 2006 р. № 316³, передбачалося забезпечити доступ споживачів до загальнодоступних телекомунікаційних послуг через створення і розвиток пунктів колективного доступу (універсальні таксофони, переговорні пункти тощо) в усіх населених пунктах України з кількістю населення понад 50 осіб. При цьому встановлювалося, що час доступу до найближчого пункту надання загальнодоступних телекомунікаційних послуг без застосування транспортних засобів не повинен перевищувати 30 хв. Крім того, планувалося збільшити абонентську ємність сільської телефонної мережі й телефонізувати всі соціально значимі об'єкти: навчальні та дитячі дошкільні заклади, медичні установи, клуби, бібліотеки тощо. На жаль, на підставі зазначеної Концепції так і не було розроблено та прийнято відповідної програми, яка визначила б даний

¹ Рычков Л. Зачем телефон в деревне? URL: <http://www.vishkil.ru/istoriya/zachem-telefon-v-derevne.html>Пн.

² Бондаренко Л.В. Зарубежный опыт государственной поддержки развития сельских территорий / Развитие села и социальная политика в условиях рыночной экономики : междунар. науч.-практ. конф., посвященная 70-летию МГАУ. Ч. 1. Москва: МГАУ им. В.П. Горячкина, 2000. С. 83–87.

³ Про схвалення Концепції розвитку телекомунікацій в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 черв. 2006 р. № 316-р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 23. Ст. 1729.

напряв одним із пріоритетних у діяльності держави. Останнім нормативно-правовим актом, спрямованим на забезпечення державної підтримки, в тому числі телефонізації сільських територій, стала постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2007 р. № 1098 «Про заходи щодо подальшого розвитку мережі телефонного зв'язку»¹. Нею передбачалося під час складання проекту Державного бюджету України на 2008 та 2009 роки встановити видатки в розмірі по 240 млн грн для подальшого розвитку загальнодоступних телекомунікаційних послуг, зокрема в сільській місцевості та депресивних регіонах, із застосуванням сучасних радіотехнологій і можливим використанням з цією метою засобів зв'язку вітчизняного виробництва (п. 1).

У Європі однією з найважливіших умов для економічного зростання та підвищення добробуту сільського населення вважається забезпечення доступу до високошвидкісного широкосмугового Інтернету і створення мереж нового покоління. Незважаючи на те, що розвиток мережі швидкісного Інтернету в європейських країнах відбувається дуже успішно, велика кількість домогосподарств у сільських регіонах досі не мають підключення до таких мереж. Наприклад, Федеральний уряд Німеччини ухвалив «амбітну» стратегію розвитку мережі швидкісного Інтернету. Вона мала на меті: 1) найпізніше до кінця 2010 р. заповнити всі прогалини в покритті швидкісної широкосмугової мережі, щоб швидкісне підключення до мережі Інтернет було доступним повсюдно; 2) до 2014 р. 75% домогосподарств мають бути підключені до Інтернету зі швидкістю передавання даних не менше 50 Мбіт на секунду з метою якнайшвидшого повсюдного поширення швидкісного Інтернету².

Для українського села подібні плани ще довго не стануть реальністю. Хоча, з одного боку, законодавством передбачено забезпечення повсюдного доступу до телекомунікаційних послуг та інформаційних ресурсів, тобто створення в усіх населених пунктах України можливостей для доступу до мережі Інтернет, у тому числі через розбудову мережі пунктів колективного

¹ Про заходи щодо подальшого розвитку мережі телефонного зв'язку : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 верес. 2007 р. № 1098. *Офіційний вісник України*. 2007. № 67. Ст. 2583.

² Развитие сельских территорий в Германии. *Информационные материалы*. 2010. С. 135.

доступу (п. 5 р. III Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»). Це, має першочергове значення для сільської місцевості, яка потребує створення пунктів вільного доступу до мережі Інтернет, зокрема на базі бібліотек, відділень поштового зв'язку, навчальних закладів тощо, адже далеко не в кожного сільського жителя є можливість придбати персональний комп'ютер, підключитися до Інтернету та сплачувати абонентську плату. З іншого боку, вже згадуваною Концепцією розвитку телекомунікацій в Україні встановлено, що забезпечення доступу населення до послуг Інтернету здійснюється через створення мережі пунктів колективного доступу в населених пунктах з кількістю населення понад 500 осіб. Тобто отримати відповідні послуги зможуть лише мешканці великих сіл і селищ.

Вищезазначеним Законом також визнано необхідним прискорити впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в аграрному секторі економіки України, передбачивши надання широкої номенклатури електронних послуг населенню сільської місцевості та зменшити нерівність у доступі до інформаційних ресурсів, насамперед осіб, які потребують соціальної допомоги та реабілітації, малозабезпечених верств населення, селян (п.п. 6–7 р. III)¹. На законодавчому рівні ніби й установлені додаткові гарантії для отримання таких послуг сільськими мешканцями, але механізм реалізації зазначених положень досі не розроблений. Крім того, зважаючи на обмежений термін дії даного Закону, можна стверджувати, що вони матимуть лише декларативний характер.

На наш погляд, з метою забезпечення належного правового регулювання відносин у сфері телекомунікацій та усунення правових колізій доцільним є прийняття «Державної цільової програми розвитку телекомунікацій в Україні». Окремий розділ цього нормативно-правового акта має містити перелік заходів, спрямованих на гарантування мешканцям сільської місцевості доступу до сучасних телекомунікаційних послуг.

¹ Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січ. 2007 р. № 375-V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 12. — Ст. 102.

ВИСНОВКИ

Монографія присвячена дослідженню організаційно-правових засад соціального розвитку сільських територіальних громад в Україні. Багатогранність і складність процесів, що відбуваються в соціальному житті села, наклали відбиток на правове регулювання відносин, які виникають, змінюються і припиняються в означеній сфері. Через це охопити всі аспекти даної проблематики в одному дослідженні не видається можливим. Сподіваємось, що сформовані в цій роботі теоретичні та практичні положення стануть корисними в подальших наукових пошуках у галузі аграрно-правової науки.

Правовідносини соціального розвитку об'єднаних територіальних громад – це врегульований переважно нормами аграрного права комплекс суспільних відносин, що виникають, змінюються та припиняються у їх соціальній сфері, сприяють забезпеченню ефективного сільськогосподарського виробництва та спрямовані на збереження і розвиток сільської поселенської мережі, а також поступове підвищення рівня і якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування реалізації основних соціально-економічних і культурних прав.

Враховуючи, що розвиток сільських територій спрямований на поліпшення якості життя та економічного благополуччя сільського населення, одним з основних його напрямів необхідно вважати вирішення соціальних проблем цієї верстви населення.

Реалізація широкої соціальної політики на сільських територіях, в основі якої лежить принцип соціальної справедливості, повинна стати пріоритетною для держави. Така політика має складатися з комплексу заходів, спрямованих на поступове підвищення рівня та якості життя селянства, забезпечення йому гідних умов існування та гарантування конституційних прав на працю, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культуру, житло тощо.

Концептуальним підґрунтям соціального відродження села є, на наш погляд, принцип соціальної справедливості. Його застосування сприяє

збереженню та розвитку сільської поселенської мережі; усуненню відмінностей у рівні життя сільського та міського населення, а також сільського населення різних регіонів країни; забезпеченню доступу селян до якісних соціальних послуг та гарантування реалізації їхніх основних соціально-економічних і культурних прав. Такий підхід передбачає підвищення рівня державної фінансової підтримки та забезпечення належного контролю з боку держави за дотриманням принципу соціальної справедливості під час розподілу її обсягів в контексті пріоритетності соціального розвитку села.

Основним завданням соціального розвитку об'єднаних територіальних громад села у світлі концепції соціальної справедливості має бути забезпечення таких умов проживання в сільській місцевості, за яких воно стане не просто привабливим, а ще й престижним. Реалізація принципу соціальної справедливості можлива лише за умови: 1) збільшення видатків державного бюджету на фінансування розвитку сільської поселенської мережі, її соціальної та інженерної інфраструктури; 2) поліпшення соціального статусу сільських мешканців (особливо молодих спеціалістів та працівників соціальної сфери), у тому числі через розширення переліку пільг, які містить законодавство; 3) сприяння залученню сільськогосподарських товаровиробників до участі у відбудові соціальної інфраструктури села та створенні додаткових робочих місць, зокрема через диверсифікацію сільськогосподарського виробництва; 4) зміни порядку наповнення місцевих бюджетів; 5) законодавчого забезпечення вказаних заходів через розроблення «Загальнодержавної програми сільського розвитку».

Ступінь розроблення та закріплення соціально-економічних і культурних прав громадян у законодавстві є показником того, наскільки держава дбає про забезпечення певного рівня соціальних благ для свого народу, і особливо найменш захищеної його частини — селянства. Сільським жителям мають бути гарантовані належні умови праці й відпочинку, а також весь обсяг соціальних благ, передбачених для інших категорій населення. Особливості в правовому регулюванні вказаних прав сільських мешканців повинні визначатися нормами

аграрного законодавства. Відповідно права, спрямовані на поліпшення соціально-економічного та культурного становища сільських працівників і гарантовані аграрним законодавством та статутами сільськогосподарських підприємств, слід вважати аграрними. Для визнання пріоритетним статусу селянина та забезпечення його соціально-економічних і культурних прав перелік вказаних прав та гарантії їх захисту необхідно встановити в Аграрному кодексі України.

Зважаючи на брак бюджетних коштів, держава довгий час не забезпечувала можливість отримання сільськими мешканцями якісних і доступних медичних послуг, послуг у сфері освіти, культури, фізичної культури та спорту. Більше того, у сучасному законодавстві взагалі не йдеться про гарантування доступу їх мешканців до об'єктів соціальної інфраструктури, а відповідно і гарантії реалізації їхніх соціально-культурних прав. Так, Законом України «Про добровільне об'єднання громад» декларується, що якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання (п. 1 ст. 4). Вказане дає підстави сумніватися у спроможності об'єднаних територіальних громад вирішити ці питання за рахунок місцевих бюджетів, навіть при отриманні ними субвенцій з державного бюджету.

За своїм функціональним призначенням об'єкти соціальної інфраструктури можуть бути розподілені на об'єкти соціально-побутової та соціально-культурної, а також інформаційної інфраструктури. До переліку таких об'єктів необхідно включати не тільки житло, освітні й медичні заклади, заклади культури та спорту, торгівлі, харчування, побуту, зв'язку тощо, а також об'єкти, призначені для їх обслуговування (мережі електро-, тепло-, газо- й водопостачання, водовідведення тощо). Правовий режим таких об'єктів визначається формою власності суб'єкта, на балансі якого вони перебувають.

Оцінюючи процес передавання об'єктів соціальної інфраструктури до комунальної власності в процесі приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств і паювання майна недержавних

сільськогосподарських підприємств, слід зазначити, що він став одним із чинників занепаду соціальної сфери. Практика довела, що об'єкти соціально-побутового призначення, взяті на баланс органами місцевого самоврядування, як правило, не утримуються належним чином. Адаже в сучасних умовах місцеві бюджети не мають можливості передбачати видатки на такі цілі. Проблеми з недофінансуванням таких закладів місцеві органи влади змушені розв'язувати за рахунок зменшення кількості об'єктів соціальної інфраструктури, переведення працівників на неповний робочий день. Зазначені заходи призвели до їх масового закриття та знищення. Для належного утримання об'єктів соціальної інфраструктури села необхідною є, з одного боку, державна фінансова підтримка органів місцевого самоврядування, які беруть на баланс зазначені об'єкти, з другого — залучення сільськогосподарських підприємств до участі в розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості.

Фінансування соціальної інфраструктури села має здійснюватися не тільки за рахунок Державного та місцевих бюджетів, а й за рахунок приватних інвесторів, тобто застосовуватись механізм співфінансування заходів, спрямованих на поліпшення умов проживання на селі. З метою залучення приватних інвестицій у розвиток соціальної інфраструктури села місцеві ради повинні створювати максимально сприятливі умови для суб'єктів господарювання: заохочувати їх до участі в державно-приватному партнерстві, застосовувати заходи морального стимулювання, давати можливість отримувати певну вигоду тощо. Залученню приватних інвестицій у вказану сферу сприяє також організація непрямой державної підтримки, зокрема через встановлення в ПК України пільг для суб'єктів господарювання, які будують та утримують об'єкти соціальної інфраструктури на селі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М.И. Проблемы теории государства и права : учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 576 с.
2. Авчухова А.М., Кочемировська О.О. Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>.
3. Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл.; за ред. В.П. Жушмана, А.М. Статівки. Харків: Право, 2010. 296 с.
4. Аграрне право України : підруч. за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
5. Аграрне право України : підруч. за ред. В.З. Янчука. Київ: Юрінком Інтер, 1996. 560 с.
6. Аграрне право України : підруч. за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 720 с.
7. Аграрне право України : підруч. за ред. В.М. Гайворонського, В.П. Жушмана. Харків : Право, 2003. 240 с.
8. Аграрне право України : підруч. за ред. О.О. Погрібного. Київ : Істина, 2004. 448 с.
9. Аграрні трансформації та перспективи українського села : постанова Президії Національної академії наук України від 30 берез. 2007 р. № 83. Національна академія наук України. URL: <http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2007/regulations/Pages/83.aspx>.
10. Аграрное законодательство зарубежных стран и России. отв. ред. Е.Л. Минина. Москва: Юстицинформ, 2011. 320 с.
11. Аграрное право; отв. ред. Г.Е. Быстров, М.И. Козырь. Москва : Изд-во юрид. литературы, 1996. 640 с.
12. Аграрное право России : учеб.; рук. авт. кол. и отв. ред. М.И. Козырь. Москва : Норма : Инфра-М, 2010. 608 с.
13. Аграрное право : учеб.; отв. ред. М.И. Палладина, Н.Г. Жаворонкова. Москва : Проспект, 2011. 432 с.
14. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми : [моногр.] ; за ред. І.О. Кресіної. Київ : Логос, 2009. 480 с.
15. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність ; за заг. ред. В.Г. Яцуби. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ : [б. в.], 2002. 269 с.

16. Аксененок Г.А., Григорьев В.К., Пятницкий П.П. Колхозное право. Москва: Госюриздат, 1950. 296 с.
17. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Основные вопросы общей теории социалистического права : курс лекций : в 2 т. Свердловск : Свердловск. юрид. ин-т, 1972. Т. 1. 395 с.
18. Алексеев С.С. Структура советского права. Москва : Юрид. литература, 1975. 264 с.
19. Алексеева Т.А. Справедливость. Морально-политическая философия Джона Роулса. Москва : Наука, 1992. 112 с.
20. Аналітична довідка про стан виконання програми підтримки індивідуального житлового будівництва на селі та покращення житлово-побутових умов сільського населення «Власний дім» : інформаційно-аналітичні матеріали. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України : URL: http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=658:08.02.2014.
21. Багай Н.О. Проблеми правового забезпечення прав селян. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 50–54.
22. Багай Н.О. Розвиток науки аграрного права України : автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ., 2002. 19 с.
23. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні. Проблеми теорії та практики. Київ : Юрид. думка, 2010. 656 с.
24. Бебеха І.О. Бакум В.В. До проблеми адміністративно-територіальної реформи в регіонах України. *Агроінком*. 2008. № 3–4. С. 103–105.
25. Бобкова А.Г., Павлюченко Ю.М. Аграрне право : [конспект лекцій в схемах]. Донецьк : Дон НУ, 2013. 244 с.
26. Бобылев А.И. Аграрное право — самостоятельная отрасль российской системы права. *Актуальные проблемы аграрного права России. Теория и практика* : сб. науч. ст.; отв. ред. М.И. Козырь, А.И. Бобылев. Москва : Право и государство, 2004. С. 18–29.
27. Бобылев А.И. Актуальные проблемы социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2006. № 6. С. 4–7.
28. Бобылев А.И. Некоторые проблемы социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2006. № 1. С. 5–9.
29. Бобылев А.И. Теоретические вопросы правового регулирования социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2007. № 12(36). С. 73–76.

30. Бондар О.Г. До питання про зміст інституту правового регулювання соціального розвитку села. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села* : міжнар. наук.-практ. конф. Київ : ІДП ім. В.М. Корецького, 2007. С. 67–70.
31. Бугуцький О.А. Демографічна ситуація та використання людських ресурсів на селі. Київ : ІАЕ, 1999. 284 с.
32. Бюджетний кодекс України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50–51. Ст. 572.
33. Ващишин М. Правові засади соціального розвитку села. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 52–56.
34. Ващишин М.Я. Правові засади соціального розвитку села. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села* : міжнар. наук.-практ. конф. Київ : ІДП ім. В.М. Корецького, 2007. С. 75–78.
35. Вимірювання якості життя в Україні: аналіт. доп. Е.М. Лібанова, О.М. Гладун, Л.С. Лісогор [та ін.]. Київ : 2013. 50 с. URL: http://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf.
36. Вовк Ю.А. Колхозное трудовое правоотношение [моногр.]. Москва: Юрид. литература, 1972. 248 с.
37. Водний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 190.
38. Воронин Б.А. Аграрное право как отрасль права, отрасль науки, отрасль законодательства и учебная дисциплина. *Актуальные проблемы аграрного права России* : сб. науч. ст. Москва: Право и государство, 2004. С. 7–17.
39. Воронин Б.А. Сельское самоуправление и аграрная экономика в России: история и современные проблемы. *Аграрное и земельное право*. 2006. № 1. С. 10–15.
40. Воронова Л.К. Фінансове право України : підруч. Київ : Прецедент : Моя книга, 2007. 448 с.
41. Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 г. *Международные акты о правах человека* : сб. док. Москва : Норма–Инфра-М, 1998. С. 39–43.
42. Гаврилова И. Западные трактовки социальной справедливости: обзор концепций. URL: gtmarket.ru/laboratory/expertize/2009/2664.
43. Гаєцька-Колотило Я.З. Аграрне право: перспектива бути. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. : зб. наук. пр. за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 48–50.

44. Гаєцька-Колотило Я.З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права* : круглий стіл, 24 трав. 2013 р. : зб. Матеріалів. за ред. М.В. Шульги, Д.В. Саннікова. Харків : Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013. С. 80–81.

45. Гаєцька-Колотило Я.З., Ільків Н.В. Аграрне право України : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутріш. справ, 2008. 184 с.

46. Газ природний горючий. Транспортування. Терміни та визначення понять: ДСТУ 4314:2004. [Чинний від 2005-07-01]. Київ : Держспоживстандарт України, 2005. 35 с. (Національний стандарт України). URL: http://normativ.ucoz.org/ld/3/314_4314.pdf.

47. Гайдачук А. Сільське дорадництво : посіб. для сільськогосподарських дорадників. [кол. авт.] ; пер. з польськ. мгр. Богран Маєр. Старе Поле (Польща), 2005. С. 69–91.

48. Гафурова Е.В. К вопросу об определении предмета аграрного права. *Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития* : междунар. науч.-практ. конф., 7–8 окт. 2011 г., г. Минск : материалы конф. С.А. Балашенко (гл. ред.). Минск : Изд. центр БГУ, 2011. С. 406–408.

49. Гафурова Е.В. Правовые проблемы реализации полномочий органов местного самоуправления в сфере социального развития села. *Право и политика* : науч.-метод. журн. 2013. № 1. С. 78–82.

50. Гафурова Е.В. Принцип социальной справедливости как концептуальная основа социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 7. С. 40–44.

51. Гафурова Е. Принципы формирования аграрно-правового института социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2013. № 7(103). С. 40–44.

52. Гафурова О.В. Відносини соціального розвитку села як складова предмету аграрного права. *Правничий вісник університету «КРОК»* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 6. С. 52–59.

53. Гафурова О.В. Деякі питання удосконалення законодавства у сфері соціального розвитку села. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Д.О. Мельничук (голова редкол.). 2014. Вип. 197, ч. 1. С. 68–75. (Серія : Право).

54. Гафурова О.В. Загальна характеристика об'єктів соціальної інфраструктури села за законодавством України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Д.О. Мельничук (голова редкол.). 2012. Вип. 173, ч. 1. С. 73–79. (Серія : Право).

55. Гафурова О.В. Організаційно-правові проблеми соціального розвитку села, поліпшення життєвого рівня селян і захисту їхніх прав. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України* : [моногр.]; за заг. ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулиничка. Київ. : Ред. журн. «Право України», 2013. С. 192–214. (Вип. 1 : «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України»).

56. Гафурова О.В. Політика соціального розвитку села: правові аспекти. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України* . Д.О. Мельничук (голова редкол.). 2012. Вип. 173, ч. 3. С. 41–48. (Серія : Право).

57. Гафурова О.В. Порядок реалізації селянами права на пенсійне забезпечення. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Д.О. Мельничук (голова редкол.). 2012. Вип. 173, ч. 2. С. 52–58. (Серія : Право).

58. Гафурова О.В. Правове регулювання забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів. *Юридична Україна*. 2010. № 2. С. 72–76.

59. Гафурова О.В. Правове регулювання індивідуального житлового будівництва на селі. *Вісник академії адвокатури України*. 2012. № 1. С. 48–54.

60. Гафурова О.В. Правове регулювання пільгового кредитування молодіжного житлового будівництва на селі. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Д.О. Мельничук (голова редкол.). 2011. № 165, ч. 3. С. 104–110. (Серія : Право).

61. Гафурова О.В. Правове регулювання розвитку мережі автомобільних доріг у сільській місцевості. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 9. С. 57–63.

62. Гафурова О. В. Правове регулювання доступу селян до медичної допомоги. *Право і громадянське суспільство*. № 4 С. 128–138.

63. Гафурова О.В. Правовий механізм передачі об'єктів соціальної інфраструктури села у комунальну власність. *Юридична Україна*. 2010. № 3. С. 84–88.

64. Гафурова О.В. Проблеми правового забезпечення транспортного обслуговування на селі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 154–161.

65. Гафурова О.В. Проблеми реалізації селянами права на достатній життєвий рівень. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Д.О. Мельничук (голова редкол.). 2011. № 165, ч. 2. С. 90–96. (Серія : Право).

66. Гафурова О.В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів. Київ : МАУП, 2006. 200 с.

67. Гафурова О.В. Теоретико-правові підходи до визначення інституту соціального розвитку села *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 277–281.

68. Гафурова О.В., Єрмоленко В.М. Як зберегти сільську поселенську мережу в умовах децентралізації влади? *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права*: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р). Київ: Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. С. 21–23.

69. Гладкіх В. Соціальні права громадян в аспекті формування України як соціальної, правової держави. *Право України*. 2005. № 10. С. 57–60.

70. Глеба О.В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России : дис. ... канд. юрид. наук : Москва, 2010. 261 с.

71. Господарський кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.

72. Гриценко О.А., Солодовник В.В. Аналіз впливу змін у законодавстві про культуру, господарському, пенсійному та податковому законодавствах, що відбулися протягом 2001–2005 років, на функціонування культурно-мистецької сфери і розробка відповідних законодавчих пропозицій. Український центр культурних досліджень. URL: http://culturalstudies.in.ua/zv_2005_s2.php.

73. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : [моногр.]; Ін-т географії НАН України. Київ: [б.в.], 2009. 347 с.

74. Гусейнов А.А. Справедливость. *Философия*: энцикл. Словарь. под ред. А.А. Ивина. М. : Гардарики, 2006. С. 816–817.

75. Демографічна ситуація. Населення 1990–2014 рр. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

76. Демьяненко В.В. Крестьянские производственные кооперативы. Правовые вопросы создания и деятельности. Саратов : Саратов. гос. акад. права Мин-ва образования РФ, 2001. 119 с.

77. Демьяненко В.Н., Пелишенко О.В. Защита социальных прав колхозников. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1990. 142 с.

78. Демьяненко В.Н. Колхозное право. Общая часть : учеб. Пособие. Саратов : Саратов. юрид. ин-т им. Д.И. Курского, 1972. 176 с.

79. Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року : Указ Президента України від 15 лип. 2002 р. № 640/2002. *Урядовий кур'єр*. 2002. 31 лип. № 138.

80. Державна Програма «Шкільний автобус» — є. Шкільних автобусів — немає (Розглянуто Колегією Рахункової палати від 24 квіт. 2009 р.). Рахункова палата України : офіц. сайт. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/1434888?cat_id=411.

81. Державна цільова соціальна програма «Шкільний автобус» : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16 січ. 2003 р. № 31 (31-2003-п) (в ред. постанови Кабінету Міністрів України від 9 черв. 2011 р. № 614). *Урядовий кур'єр*. 2011. 6 лип. № 120.

82. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів: затв. Наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 17 черв. 2002 р. № 293. URL: mlsp.kmu.gov.ua/labour/.

83. Державні будівельні норми України. Будинки і споруди. Житлові будинки. Основні положення ДБН В.2.2-15-2005: затв. наказом Державного комітету України з будівництва та архітектури від 18 трав. 2005 р. № 80. URL: <http://kga.gov.ua/files/doc/normy-derjavy/dbn/Budynky-i-sporudy-ZhYTLOVI-BUDYNKY-OSNOVNI-POLOZHENNJa-DBN-V22-15-2005.pdf>.

84. Державні санітарні правила і норми влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу ДСанПіН 5.5.2.008-01: затв. постановою Головного державного санітарного лікаря України від 14 серп. 2001 р. № 63, погодж. Листом Міністерства освіти і науки України від 5 черв. 2001 р. № 1/12-1459. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ2534.html.

85. Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530. *Урядовий кур'єр*. 2008. 12 черв. № 107.

86. Деякі питання соціальної політики: Постанова Кабінету Міністрів від 28 трав. № 530. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=7AA41866C75C9289F8CDD09EBB4F19C1?art_id=78784&cat_id=34941.

87. Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 200. *Офіційний вісник України*. 2016. № 24. Ст. 957.

88. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2019р. № 829. URL: <https://www.kmu.gov.ua>

89. Дмитренко И.А. Правовое обеспечение социально-экономического развития колхозов. Київ: Изд-во с.-х. академии, 1991. 248 с.

90. Дорошенко В.І., Діденко К.Д. Основні показники та індикатори функціонування пасажирської автотранспортної системи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2005. № 51. С. 35–36.

91. Дума І.М. Транспортне забезпечення розвитку сільських територій. [Дума І.М., Ігнатенко О.С., Крищенко О.В. та ін.]. Київ: УАДУ, 2003. 69 с. (Серія : Бібліотека сільського голови).
92. Економічна енциклопедія : у 3 т.; ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Вид. центр «Академія», 2000. Т. 1 : А–К. 864 с.
93. Економічна енциклопедія : у 3 т.; ред. кол. С.М. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Академія, 2002. Т. 3 : П–Я. 952 с.
94. Енгибарян Р.В., Краснов. Ю.К. Теория государства и права : учеб. пособие. 2-е изд., пересмотр. и доп. Москва: Норма, 2010. 576 с.
95. Ермоленко В.М. Некоторые «узловые» моменты современной теории аграрного права. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права* : междунар. науч.-практ. конф., посвященной памяти доктора юрид. наук, проф. Михаила Ивановича Козыря, 2 марта 2012 г. Москва: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 20–25.
96. Ермоленко В.М. Доктринальні проблеми сучасного аграрного права. *Правова доктрина України* : у 5 т. / редкол.: В.Я. Тацій (голова) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2013. Т. 4 : Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. 2013. С.736–775.
97. Ермоленко В.М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : [моногр.]. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. 304 с.
98. Ермоленко В.М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* : [кол. моногр.]; за ред. В.І. Семчика. Київ: Юрид. думка, 2008. С. 181–206.
99. Ермоленко В.М. Проблемні новації сучасного аграрного законодавства. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права* : круглий стіл, 24 трав. 2013 р. : зб. матеріалів; за ред. М.В. Шульги, Д.В. Саннікова. Харків: Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» : Нац. академія правових наук України, 2013. С. 19–20.
100. Ермоленко В.М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. : зб. наук. пр. ; за заг. ред. В.М. Ермоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 9–12.
101. Ермоленко В.М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин : [моногр.]. Київ : Магістр-XXI сторіччя, 2008. 188 с.
102. З історії розвитку сільського телефонного зв'язку на Лебединщині. Суми : Мрія-1, 1999. 44 с.

103. Житловий кодекс Української РСР від 30 черв. 1983 р. № 5464-Х. *Відомості Верховної Ради*. 1983. Ст. 573. (Додаток до № 28).

104. Забезпечення доступу до якісної питної води є критичним фактором людського розвитку в Україні. *UNDP : програма розвитку ООН в Україні*. URL: www.undp.org.ua.

105. Загальна теорія держави і права : навч. посіб.; за ред. В.В. Копецьківа. Київ : Юрінком, 1997. 320 с.

106. Загальнодержавна програма розвитку водного господарства України : затв. Законом України від 17 січ. 2002 р. № 2988-III : [втратив чинність на підставі Закону від 24 трав. 2012 р. № 4836-VI]. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 25. Ст. 172.

107. Залуська І. Державно-приватне партнерство: нове в законодавстві України. Український союз промисловців і підприємців. URL: <http://www.uspp.org.ua/interview/10.derzhavno-privatne-partnerstvo-nove-v-zakonodavstvi-ukraini.htm>.

108. Звіт про результати аудиту виконання Державної цільової соціальної програми першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, на період до 2010 року. Київ: Рахункова палата України, 2008. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua>.

109. Звіт про результати аудиту використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів з розвитку і реконструкції централізованих систем водопостачання та водовідведення. [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів з розвитку і реконструкції централізованих систем водопостачання та водовідведення] ; відп. за вип.: І.М. Заремба, Г.А. Шах. Київ: Рахункова палата України, 2008. URL : <http://www.ac-rada.gov.ua>.

110. Земельний кодекс України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.

111. Земельний кодекс України : наук.-практ. коментар. за заг. ред. В.І. Семчика. 3-тє вид., прероб. і доп. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. 896 с.

112. Земко А.М. Роль трудових отношений в системе аграрных отношений. *Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования* : междунар. сб. науч. тр. аграр. и юрид. высш. учеб. заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС. Москва : Рос. ассоциация аграр. и природоресурс. права, 2009. Т. 1. С. 280–282.

113. Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 404 с.
114. Ильин М. Устав сельскохозяйственной артели. *Сельскохозяйственная энциклопедия*. П.П. Лобанов (глав. ред.). Изд. 3-е, перераб. Москва: Гос. изд-во с.-х. литературы, 1956. Т. 5: Т–Я. 663 с.
115. Ипотека на селе будет развиваться. Inpress.ua: информ.-аналит. портал. 2014. 7 февр. URL: <http://inpress.ua/ru/economics/24865-ipoteka-na-sele-budet-razvivatsya>.
116. Казанцев Н.Д. Предмет и система колхозного права. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. 52 с.
117. Касса социального страхования крестьян. Основные информации. Варшава, 1998. 35 с.
118. Кашников Б.Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 260 с. URL: <http://window.edu.ru/resource/909/51909>.
119. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: підруч. Львів: Новий світ-2000, 2003. 584 с.
120. Коваленко Т.О. Реформування аграрних відносин в Україні: соціально-правові проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12 (62). С. 76–87.
121. Коваленко Т.О., Черноус С.М. Правові питання зайнятості селян. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3 (89). С. 72–79.
122. Кодекс законів про працю від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 1971. (Додаток до № 50). Ст. 375.
123. Козырь М.И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. 336 с.
124. Козырь М.И. Правовое обеспечение социального развития и устойчивого развития сельскохозяйственных территорий. *Аграрное и земельное право*. 2008. № 10 (46). С. 36–45.
125. Коли стане чистою сільська криниця. Сумська обласна державна адміністрація. URL: <http://state-gov.sumy.ua/>.
126. Колодій А.М. Принципи права України: [моногр.]. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 207 с.
127. Колхозное право. под ред. Д.М. Генкина, А.А. Рускола. Москва: Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947. 423 с.

128. Колхозное право. под ред. Н.Д. Казанцева, И.В. Павлова. Москва : Юрид. лит., 1972. 464 с.
129. Конвенція про організації сільських працівників та їхню роль в економічному і соціальному розвитку № 141 від 23 черв. 1975 р. Міжнародної організації праці. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_023.
130. Кондратьев Р. Соціальна держава в теоретико-правових і філософських дослідженнях. *Право України*. 2005. № 2. С. 81–84.
131. Конституційне право України. за ред. В.Ф. Погорілка. Київ : Наук. думка, 1999. 735 с.
132. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
133. Концепція розвитку та облаштування шляхової мережі у сільській місцевості. Київ : ІАЕ УААН, 2001. 34 с.
134. Кооперативне право : підруч. для студентів вузів. за ред. В.І. Семчика. Київ : Ін Юре, 1998. 332 с.
135. Корнев А.А. Пути повышения эффективности юридического регулирования отношений в сфере социально-экономического развития сельских территорий. *Аграрное и земельное право*. 2009. № 10 (58). С. 67–70.
136. Крегул Ю.І., Ладиченко В.В., Орленко В.І. Права і свободи людини : навч. посіб. Київ : Книга, 2004. 228 с.
137. Кузьмич И.П. Правовое регулирование развития социальной сферы села. *Правовые проблемы обеспечения устойчивого развития сельских территорий и эффективного функционирования агропромышленного комплекса*; науч. ред. И.П. Кузьмич. Минск : Бизнесофсет, 2013. С. 50–76.
138. Кулинич П.Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 43–46.
139. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : [моногр.]. Київ : ДП Юрид. вид-во «Аста», 2004. 328 с.
140. Лайко А.П., Терещенко В.К., Борщ А.Г. Соціально-економічний розвиток села і сільських територій. Київ : Нічлава, 2006. 264 с.
141. Латишева В.В. Правове регулювання розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 181с.
142. Латишева В.В. Проблеми формування інституту права та інституту законодавства житлово-комунального господарства на селі. *Держава і право* : зб. наук. пр. ;

вип. 52. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. С. 393–400. (Серія : Юридичні і політичні науки).

143. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Санкт-Петербург: Законоведение, 1909. 230 с.

144. Лісовий А.В. Державне регулювання розвитку сільських територій. Київ : Дія, 2007. 400 с.

145. Лісовий кодекс України від 21 січ. 1994 р. № 3852-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.

146. Мазур Г.Ф. Соціально-економічний розвиток села : [моногр.]. Умань : Уман. комунальне вид.-поліграф. підприємство : УДАУ, 2009. 246с

147. Малік М.Й., Пулім В.А. Концептуальні засади розвитку сільських територій. URL: <http://vadyba.asu.lt/8/156.pdf>.

148. Малишева Н.Р. Децентралізація в Україні: «за» та «проти» для екологічної сфери. *Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 22 вересня 2017 р)*. Київ: Видавництво «Прінт Сервіс», 2017. С. 6–12.

149. Марченко М.Н. Теория государства и права : учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2011. 656 с.

150. Меєрс В., Дем'яненко С., Джонсон Т., Зоря С. Зміна фокуса аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху вперед : зб. наук. пр. Київ : КНЕУ, 2005. 172 с.

151. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, принят и открыт для подписания, ратификации и присоединения резолюцией 2200 А (III) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г. *Международные акты о правах человека* : сб. док. Москва : Норма–Инфра-М, 1998. С. 44–52.

152. Мельников Н.Н. Устойчивое сельское развитие как условие преодоления бедности. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 9. С. 13–25.

153. Мірошніченко А.М. Земельне право України : навч. посіб. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2007. 432 с.

154. Москальчук І. На Полтавщині водою щорічно отруюються 15 малюків. *Gazeta.ua*. URL : http://gazeta.ua/articles/poltava-newspaper/_na-poltavschini-vodoyu-schorichno-otruuyutsya-15-malyukiv/224002.

155. Мунтян В.Л., Носік В.В. Рецензія на підручник «Аграрне право України». *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2005. № 1. С. 150–154.

156. На розвиток регіонів України витрачається лише 3% доходів місцевих бюджетів URL : http://dt.ua/ECONOMICS/na-rozvitok-regioniv-ukrayini-vitrachayetsya-lishe-3-dohodiv-miscevih-byudzhativ-124031_.html.

157. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 468 с.

158. «Нафтогаз» у 2012 році спрямував на газифікацію сіл 730 млн грн. Уніан : інформ. агентство. (Рубрика : Економіка ; Енергетика). URL : <http://economics.unian.ua/energetics/758476-naftogaz-u-2012-rotsi-spryamuvav-na-gazifikatsiyu-sil-730-mln-grn.html>.

159. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство». за ред. В.В. Носіка. Київ : Кондор, 2004. 252 с.

160. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учеб. Москва : Норма : Инфра-М, 2010. 560 с.

161. Носік В.В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку. *Стан та перспективи розвитку аграрного права : міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю доктора юрид. наук, проф., акад. АПрН України В.З. Янчука*, 26–27 трав. 2005 р., м. Київ : матеріали конф.; за ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ : Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 106–109.

162. Носік В.В. Право власності на землю українського народу : [моногр.] Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

163. Носік В.В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : Всеукр. круглий стіл*, 25 трав. 2012 р. : зб. наук. пр. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 26–28.

164. О бесплатном проезде школьников, проживающих в сельской местности] : Постановление Президиума Верховного Совета СССР от 9 июля 1965 г. URL : http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a888x560.htm.

165. О Государственной программе возрождения и развития села на 2005–2010 годы : Указ Президента Республики Беларусь от 25 марта 2005 г. № 150. URL : <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic00/text757/index2.htm>.

166. О Государственной программе устойчивого развития села на 2011–2015 годы : Указ Президента Республики Беларусь от 1 авг. 2011 г. № 342. URL : <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic00/text757/index2.htm>.

167. О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий : Закон Республики Казахстан от 8 июля 2005 г. № 66-III. URL : faolex.fao.org/docs/texts/kaz54486.doc.

168. О государственных социальных льготах, правах и гарантиях для отдельных категорий граждан : Закон Республики Беларусь от 14 июня 2007 г. № 239-З. URL : <http://ru.belbsi.by/rights/council/documents?did=40>.

169. О кооперации в СССР : Закон СССР от 26 мая 1988 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1988. № 22. Ст. 355.

170. О мерах по дальнейшему улучшению культурного обслуживания сельского населения] : Постановление Центрального Комитета КПСС Совета Министров СССР от 10 нояб. 1977 г. № 981. URL : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr4095.htm>.

171. О мерах по развитию телефонной связи в сельской местности (в ред. постановления від 25 серпня 1983 р.) : Постановление Совета Министров СССР от 18 апр. 1972 г. № 274. URL: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a512x825.htm.

172. О мерах по ускорению развития индивидуального жилищного строительства: постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 11 февр. 1988 г. № 197. URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr1688.htm>.

173. О Правилах направления средств (части средств) материнского (семейного) капитала на улучшение жилищных условий: Постановление Правительства Российской Федерации от 12 дек. 2007 г. № 862. URL: <http://base.garant.ru/12157749/>.

174. О Программе социального развития села: Постановление Совета Министров СССР от 5 апр. 1989 г. № 290. URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr1335.htm>.

175. О федеральной целевой программе «Социальное развитие села до 2013 года»: Постановление Правительства РФ от 3 дек. 2002 г. № 858. *Гарант : информ.-прав. портал*. URL: <http://base.garant.ru/2159191/>.

176. Об обеспечении сельских местностей ветеринарной и агрономической помощью и об улучшении материально-бытового положения участкового ветеринарного и агрономического персонала: Постановление Совета Народных Комиссаров РСФСР от 14 апр. 1927 г. URL: <http://7law.info/ussr/act4r/z781.htm>.

177. Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации: Федеральный Закон от 6 окт. 2003 г. № 131-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/popular/selfgovernment/57_1.html#p86.

178. Об утверждении Положения о порядке образования фонда социально-культурного развития села и перечня сельских районов с низким базовым уровнем экономики и социального развития села : Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 20 марта 1992 г. № 146 : [утратило силу на основании постановления Совета Министров Республики Беларусь от 31 окт. 2007 г. № 1425]. URL: <http://pravo.newsby.org/belarus/postanovsm5/sovm411.htm>.

179. Онищенко О.М., Юрчишин В.В. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства. *Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій* : VII річні збори всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 9–10 листоп. 2005 р. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2005. С. 41–50.

180. Онищенко О.М. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства. *Економіка АПК*. 2005. № 11. С. 24–29.
181. Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи : [моногр.]; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Юрид. думка, 2011. 176 с.
182. Орлатий М. Соціальна сфера села. Київ : ІАЕ, 1997. 200 с.
183. Осадчая Г.И. Социальная сфера. *Социологическая энциклопедия* : в 2 т. Москва : Мысль, 2003. Т. 2 : Н–Я. С. 467–468.
184. Осадчий А. Безгосподарність сушить українські села. *Україна комунальна*. 2012. 9 серп. URL:
<http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/bezgospodarnst-sushit-ukrajinsk-sela-28792>.
185. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
186. Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні : навч. посіб. для дорадчих служб. Навч.-координаційний центр сільськогосп. дорадчих служб ; за ред. Р.Шмідта ; [упоряд. : Ігор Вуйцик, Ірина Гнатюк, Михайло Капштик]. Львів : Укр. технології, 2003. 680 с.
187. Павлов И.В. Колхозное право. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 371 с.
188. Першочергові заходи державної політики щодо вирішення соціально-економічних проблем сільського населення: аналіт. Записка. Нац. ін-т стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1279/>.
189. Петрушенко М. Селянство гине в обіймах «друзів». *Урядовий кур'єр*. 2012. № 168, 18 верес. С. 3.
190. Питання добудови Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» підвідних газопроводів з високим рівнем будівельної готовності : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 верес. 2009 р. № 1014 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 666 від 28 лип. 2010 р.). *Урядовий кур'єр*. 2009. № 180, 1 жовт.
191. Питання Міністерства аграрної політики] : Указ Президента України від 7 черв. 2000 р. № 772/2000 (втратив чинність на підставі Указу Президента України № 500/2011 від 23 квіт. 2011р.). *Офіційний вісник України*. 2000. № 23. Ст. 933.
192. Погребной А.А. Аграрное право Украины и перспективы его развития. *Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования* : междунар. сб. науч. тр. аграр. и юрид. высш. учеб. заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других

стран СНГ и государств ЕС. Москва : Рос. ассоциация аграр. и природоресурс. права, 2009. Т. 1. С. 412–415.

193. Погрібний О.О. Державна аграрна політика та її правове забезпечення. *Правова політика Української держави* : Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 70-річчю Прикарпат. нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 19–20 лют. 2010 р. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2010. С. 48–49.

194. Податковий кодекс України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.

195. Позняк Е.В. Аграрно-правові засади розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні. *Спадковість творчих ідей академіка В.З. Янчука та їх розвиток у науці аграрного і природоресурсного права : круглий стіл, присвячений 85-річчю від дня народження акад. В.З. Янчука* : зб. наук. пр. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ : Освіта України, 2010. С. 53–56.

196. Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі господарських товариств, створених членами трудового колективу: [затв. наказом Фонду державного майна України від 17 серп. 2000 р. № 1718 (у редакції наказу Фонду державного майна України від 10 лип. 2012 р. № 3101) та зареєстр. в Міністерстві юстиції України від 29 верес. 2000 р. № 668/4889]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0668-00>.

197. Порядок виділення на одне селянське (фермерське) господарство державних капітальних вкладень для будівництва об'єктів виробничого і невиробничого призначення та відшкодування за рахунок державного бюджету їх вартості за умови виконання робіт за власні кошти : [затв. Міністерством сільського господарства і продовольства України № 37-20-12/2439, Міністерством економіки України № 52-44/53, Міністерством фінансів України № 10-08, Державним комітетом України по водному господарству № ЮГ/8-186, Асоціацією фермерів України № 113/3 від 30 квіт. 1993 р.; Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 13 трав. 1993 р. за № 44] : [втратив чинність на підставі Наказу Міністерства аграрної політики № 547/332/685/282 від 11 жовт. 2005 р.]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0044-93/>.

198. Порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються для реформування та розвитку комунального господарства у сільській місцевості : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 2005 р. № 325. Офіційний вісник України. 2005. № 19. Ст. 997.

199. Порядок використання у 2008 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на заходи з енергозбереження, у тому числі оснащення інженерних введів

багатоквартирних житлових будинків засобами обліку споживання води і теплової енергії, ремонт і реконструкцію теплових мереж та котелень, будівництво газопроводів і газифікацію населених пунктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 квіт. 2008 р. № 395. *Офіційний вісник України*. 2008. № 32. Ст. 1044.

200. Порядок державного фінансування капітального будівництва : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2001 р. № 1764. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 111, 19 черв.

201. Порядок здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення для визнання територій депресивними : [затв. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 берез. 2010 р. № 235]. *Офіційний вісник України*. 2010. № 16. Ст. 754.

202. Порядок надання і погашення пільгових довгострокових державних кредитів індивідуальними сільськими забудовниками та визначення максимального розміру цього кредиту: [затв. Наказом Міністерства фінансів, Міністерства економіки, Міністерства сільського господарства і продовольства, Ощадного банку України від 25 жовт. 1994 р. № 101/150/305/22] [втратив чинність на підставі Наказу Міністерства фінансів № 921/915/505/215 від 15 серп. 2012 р.]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0264-94>.

203. Порядок надання пільг на придбання твердого палива і скрапленого газу за рахунок субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 31 січ. 2007 р. № 77]. *Офіційний вісник України*. 2007. № 8. Ст. 289.

204. Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсії за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній: [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серп. 1993 р. № 637]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/637-93-%D0%BF>.

205. Порядок підтвердження періодів роботи, що зараховуються до трудового стажу для призначення пенсії на пільгових умовах або за вислугу років : [затв. Постановою правління Пенсійного фонду України від 10 листоп. 2006 р. № 18-1] : [zareєстрований в Міністерстві юстиції України 24 листоп. 2006 р. за № 1231/13105]. *Офіційний вісник України*. 2006. № 48. Ст. 3212.

206. Порядок проведення розрахунків щодо будівництва магістральних газопроводів та газопроводів-відводів для газифікації сільських населених пунктів : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2004 р. № 1434]. *Урядовий кур'єр*. 2004. № 214, 10 листоп.

207. Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання вулиць і доріг комунальної власності у

населених пунктах : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 січ. 2011 р. № 52]. *Офіційний вісник України*. 2012. № 23. Ст. 880.

208. Постанова Арцизького районного суду Одеської області від 20 серп. 2010 р. за справою № 2а-133/1. URL: <http://jurportal.org/writ/11631311>.

209. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 21 жовт. 2010 р. № 2-а-14068/09/2670 по справі за апеляційною скаргою представника відповідача Кабінету Міністрів України на постанову Окружного адміністративного суду м. Києва від 13 січ. 2010 р. URL: <http://www.licasoft.com.ua/index.php/component/lica/>.

210. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 13 січ. 2010 р. № 2а-14068/09/2670 по справі за адміністративним позовом заступника Генерального прокурора України до Кабінету Міністрів України про визнання незаконним та нечинним п. 14 постанови Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8208870>.

211. Правила надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі [Електронний ресурс] : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовт. 1998 р. № 1597]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1597-98-%D0%BF>.

212. Право соціального забезпечення : підруч. : академ. курс. за ред. П.Д. Пилипенка. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : ІнЮре, 2008. 504 с.

213. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т.; за ред. Ю.С. Шемшученка. Харків : Право, 2008. Т. 4 : Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. 480 с.

214. Правовой статус работников сельскохозяйственных предприятий. отв. ред. М.И. Козырь, Г.В. Чубуков. Москва : Наука, 1987. 303 с.

215. Прийняття в експлуатацію житла в Україні за 2013 рік. Державна служба статистики України. (Експрес-випуск). URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

216. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення : дис. ... доктора юрид. наук. Харків, 2007. 382 с.

217. Примерный устав колхоза, принятый III Всесоюзным съездом колхозников 27 ноября 1969 года и утвержден Постановлением ЦК КПСС и СМ СССР № 910 от 28 октября 1969 года. Москва : Колос, 1969. 40 с.

218. Примерный устав сельскохозяйственной артели 1930 года. *Исторические материалы*. URL: <http://istmat.info/node/36770>.

219. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый Вторым съездом колхозников-ударников 17 февраля 1935 года и утвержден СНК СССР и ЦК ВКП (б). Омск : Омск. обл. гос. изд-во, 1950. 31 с.

220. Примірний статут колгоспу, прийнятий IV Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 року. Київ : Урожай, 1988. 43 с.

221. Примірний статут колгоспу : наук.-практ. коментар; за ред. В.З. Янчука. Київ : Урожай, 1988. 304 с.

222. Приходько Р.В. Управління соціальним розвитком територіальної громади: досвід та шляхи модернізації : [моногр.]. Київ : Алерта, 2011. 248 с.

223. Про автомобільні дороги : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2862-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 51. Ст. 556.

224. Про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві: Конвенція Міжнародної організації праці № 184, прийнята на 89-й сесії Генеральної конференції Міжнародної організації праці 21 черв. 2001 р. URL:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_504

225. Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України 27 січ. 1995 р. № 32/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 7. Ст. 45.

226. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14 трав. 1992 р. № 2343-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 31. Ст. 440.

227. Про відрахування коштів колгоспами, радгоспами, промисловими, транспортними, будівельними та іншими підприємствами і господарськими організаціями на будівництво і ремонт автомобільних шляхів : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 3 лип. 1989 р. № 7693-XI (втратив чинність на підставі Постанови Верховної Ради України № 1563-XII від 18 верес. 1991 р.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1989. № 29. Ст. 297.

228. Про внесення змін до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» щодо надання індивідуальним сільським забудовникам державних пільгових кредитів : Закон України від 17 трав. 2012 р. № 4721-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 14. Ст. 93.

229. Про внесення змін до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» щодо надання індивідуальним сільським забудовникам державних пільгових кредитів : Пояснювальна записка до проекту Закону України № 7209 від 5 жовт. 2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

230. Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» : Закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 50. Ст. 698.

231. Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі дозволів на поїздку по територіях іноземних держав при виконанні перевезень вантажів автомобільним

транспорт у міжнародному сполученні, їх обміну та обліку: Наказ Міністерства транспорту України від 11 берез. 2004 р. № 198 : [втратив чинність на підставі наказу Міністерства транспорту та зв'язку України від 8 лют. 2005 р. № 30 «Про скасування наказів Міністерства транспорту України від 15.12.2003 р. № 977, від 11.03.2004 р. № 198»]. URL: <http://ligazakon.ua/>.

232. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 31 березня 2003 р. № 426 і від 28 травня 2008 р. № 530 : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 лип. 2014 р. № 242. *Офіційний вісник України*. 2014. — № 57. Ст. 1548.

233. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про джерела фінансування шляхового господарства України» : Закон України від 17 листоп. 1992 р. № 2789-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 2. Ст. 4.

234. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» : Закон України від 4 лют. 1994 р. № 3924-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 23. Ст. 159.

235. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» : Закон України від 15 трав. 1992 р. № 2346-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 32. Ст. 453.

236. Про внесення змін і доповнень до Постанови Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1981 р. № 618 «Про індивідуальне житлове будівництво» (витяг) : Постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лип. 1983 р. № 305. *Довідник голови колгоспу*; за ред. І.І. Ємця. Київ : Урожай, 1987. С. 230–231.

237. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України: Закон України 28 грудня 2014 р. № 76-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 6. Ст. 40.

238. Про водопостачання сільських населених пунктів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 берез. 1992 р. № 134. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/134-92-%D0%BF>.

239. Про впровадження мораторію на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості : Постанова Верховної Ради України від 8 лют. 2012 р. № 4356-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 36. Ст. 429.

240. Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості : Постанова Верховної Ради України від 19 груд. 2008 р. № 778-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 24. Ст. 301.

241. Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лют. 2001 р. № 177. *Офіційний вісник України*. 2001. № 9. Ст. 356.

242. Про встановлення норм користування житлово-комунальними послугами громадянами, які мають пільги щодо їх оплати : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 1996 р. № 879. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/879-96-%D0%BF>.

243. Про встановлення ставок плати за стандартне приєднання до газових мереж на 2014 рік : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики від 29 листоп. 2013 р. № 1524 (зареєстрована в Міністерстві юстиції України 13 груд. 2013 р. за № 2105/24637). *Офіційний вісник України*. 2013. № 99. Ст. 3653.

244. Про газифікацію сільських населених пунктів та збільшення використання електричної енергії на побутові потреби села : Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 4 лип. 1991 р. № 72. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/72-91-%D0%BF>.

245. Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів : Закон України від 28 груд. 2007 р. № 107-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 5–6, № 7–8. Ст. 78.

246. Про Державний бюджет на 2009 рік : Закон України від 26 груд. 2008 р. № 836-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 20, № 21–22. Ст. 269.

247. Про державний бюджет України на 2012 рік : Закон України від 22 груд. 2011 р. № 4282-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 34–35. Ст. 414.

248. Про Державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 719-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 9. Ст. 93 ; № 12. Ст. 192 ; № 15. Ст. 329 ; № 18–19. Ст. 694.

249. Про Державний бюджет України на 2019 рік : Закон України від 23 лист. 2018 р. № 2629-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 50. Ст. 400.

250. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовт. 2000 р. № 2017-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 48. Ст. 409.

251. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 1 лип. 2010 р. № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 524.

252. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 26 черв. 2004 р. № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

253. Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік: Закон України від 20 трав. 2010 р. № 2278-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 33. Ст.470.

254. Про джерела фінансування дорожнього господарства України : Закон України від 18 верес. 1991 р. № 1562-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 47. Ст. 648.

255. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 р. № 157-УШ. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

256. Про добудову підвідних газопроводів : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 серп. 2009 р. № 1001-р. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 160. 3 вер.

257. Про додаткові заходи щодо розвитку індивідуального житлового будівництва на селі та поліпшення соціально-демографічної ситуації у трудонедостатніх господарствах: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 15 груд. 1990 р. № 369 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів № 421 від 28 лип. 1992 р.). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/369-90-%D0%BF>.

258. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1875-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 47. Ст. 514.

259. Про забезпечення сільських населених пунктів регулярним автобусним сполученням : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 груд. 2003 р. № 754-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/754-2003-%D1%80>.

260. Про Загальнодержавну цільову програму «Питна вода України» на 2006–2020 роки : Закон України від 3 берез. 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 15. Ст. 243.

261. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49–51. Ст. 376.

262. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. Ст. 230.

263. Про зайнятість населення : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5067-VI . *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 24. Ст. 243.

264. Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні : Закон України від 27 берез. 2014 р. № 1166-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 20–21. Ст. 745.

265. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 лип. 2010 р. № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527.

266. Про засади функціонування ринку природного газу : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2467-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 48. Ст. 566.

267. Про затвердження вартості соціально спрямованих дорадчих послуг : Наказ Міністерства аграрної політики та міністерства економіки України від 21 листоп. 2007 р. № 816/394 : [зареєстр. в Міністерстві юстиції України 30 листоп. 2007 р. за № 1330/14597]. *Офіційний вісник України*. 2007. № 92. Ст. 3372.

268. Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 лип. 2002 р. № 1089. *Офіційний вісник України*. 2002. № 31. Ст. 1480.

269. Про затвердження Державної програми зайнятості населення на 2001–2004 роки : Закон України від 7 берез. 2002 р. № 3076-14. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 31. Ст. 215.

270. Про затвердження Державної програми розвитку автомобільних доріг загального користування на 2007–2011 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2005 р. № 710 // *Офіційний вісник України*. 2005. № 32. Ст. 1925.

271. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 черв. 2009 р. № 557 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 704 від 7 лип. 2011 р.). *Офіційний вісник України*. 2009. № 42. Ст. 1408.

272. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158. *Офіційний вісник України*. 2007. № 73. Ст. 2715.

273. Про затвердження Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лип. 2007 р. № 927. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 2125.

274. Про затвердження Державної цільової соціальної програми першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серп. 2008 р. № 741 // *Офіційний вісник України*. 2008. № 65. Ст. 2182.

275. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус» : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 січ. 2003 р. № 31. *Офіційний вісник України*. 2003. № 3. Ст. 80.

276. Про затвердження Довідника соціальних стандартів, нормативів, вимог і обмежень: Наказ Міністерства аграрної політики України та Національної академії аграрних наук України від 20 січ. 2009 р. № 39/05. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.5339.0>.

277. Про затвердження заходів МОЗ України з реалізації Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 30 листоп. 2007 р. № 761. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MOZ7602.html.

278. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з централізованого водопостачання та водовідведення : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг від 10 серп. 2012 р. № 279 : [zareєстровано в Міністерстві юстиції України 31 серп. 2012 р. за № 1468/21780]. *Офіційний вісник України*. 2012. № 68. Ст. 2795.

279. Про затвердження Нормативів розвитку та розміщення у містах і сільській місцевості мережі об'єктів поштового зв'язку та поштових скриньок національного оператора поштового зв'язку : Наказ Міністерства інфраструктури України від 28 листоп. 2013 р. № 959 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 28 січ. 2014 р. за № 174/24951). *Офіційний вісник України*. 2014. № 13. Ст. 407.

280. Про затвердження Нормативів розвитку та розміщення у містах і сільській місцевості мережі об'єктів поштового зв'язку та поштових скриньок національного оператора поштового зв'язку : Наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 28 жовт. 2005 р. № 688 [втратив чинність на підставі Наказу Міністерства інфраструктури України від 28 листоп. 2013 р. № 959]. *Офіційний вісник України*. 2005. № 46. Ст. 2928.

281. Про затвердження переліку магістральних газопроводів-відводів для газифікації сільських населених пунктів, які будуються в рахунок погашення Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» заборгованості (недоїмки) минулих років за платежами до Державного бюджету України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листоп. 2003 р. № 1826. *Офіційний вісник України*. 2003. № 48. Ст. 2512.

282. Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 черв. 2000 р. № 963. *Офіційний вісник України*. 2000. № 24. Ст. 1015.

283. Про затвердження Плану роботи Міністерства аграрної політики та Української академії аграрних наук із виконання постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року»: Наказ Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук від 6 листоп. 2007 р. № 784/112. URL: http://www.uazakon.com/documents/date_cp/pg_gbclxm.htm.

284. Про затвердження Положення про Державний комітет України по соціальному розвитку села: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 груд. 1991 р. № 351 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 781 від 18 верес. 1993 р.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/351-91-%D0%BF>.

285. Про затвердження Положення про порядок компенсації працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати : Постанова Кабінету

Міністрів України від 20 груд. 1997 р. № 1427. URL: Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-97-%D0%BF>.

286. Про затвердження Положення про порядок передачі в комунальну власність державного житлового фонду, що перебував у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 листоп. 1995 р. № 891. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/891-95-%D0%BF>.

287. Про затвердження Положення про порядок формування і використання коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 1998 р. № 1211. *Офіційний вісник України*. 1998. № 31. Ст. 1174.

288. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, що проживають у сільській місцевості : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 трав. 2010 р. № 366. *Офіційний вісник України*. 2010. № 39. Ст. 1306.

289. Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для будівництва та реконструкції об'єктів централізованого водопостачання сільських населених пунктів і для погашення кредиторської заборгованості за виконані у 2008 році роботи з будівництва та реконструкції зазначених об'єктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 трав. 2009 р. № 528. *Офіційний вісник України*. 2009. № 40. Ст. 1352.

290. Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для здійснення інвестицій в інфраструктурні об'єкти, об'єкти соціально-культурної сфери, капітальні видатки бюджетних установ та інші першочергові загальнодержавні заходи : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 черв. 2010 р. № 472. *Офіційний вісник України*. 2010. № 47. Ст. 1527.

291. Про затвердження Порядку забезпечення працівників бюджетних установ (закладів) безплатним користуванням житлом з опаленням і освітленням відповідно до пункту «ї» частини першої статті 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, частини п'ятої статті 29 Закону України «Про культуру», абзацу першого частини четвертої статті 57 Закону України «Про освіту» : Наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства культури і туризму України від 13 верес. 2006 р. № 341/651/619/769 (zareestrovaniy v Ministerstvi yustitsii Ukraini 10 listop. 2006 r. za № 1193/13067). *Офіційний вісник України*. 2006. № 46. Ст. 3094.

292. Про затвердження Порядку надання державної підтримки здійсненню державно-приватного партнерства : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 берез. 2011 р. № 279. *Офіційний вісник України*. 2011 № 21. Ст. 882.

293. Про затвердження Програми розвитку автобусного обслуговування населення у сільській місцевості на 2003–2004 рік «Сільський автобус»: Наказ Міністерства транспорту України від 14 лют. 2003 р. № 105. URL:

<http://ovu.com.ua/articles/484-ministerstvo-transportu-ta-zv-yazku-ukrayini/publisher>.

294. Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 черв. 2006 р. № 879. *Офіційний вісник України*. 2006. № 26, 12 лип. Ст. 1898.

295. Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі: Указ Президента України від 27 берез. 1998 р. № 222. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/222/98>.

296. Про заходи щодо поглиблення реформування аграрного сектора економіки в осінньо-зимовий період 2000–2001 рр. на виконання доручень Президента України від 18.09.2000 р. № 1-14/1129 та Кабінету Міністрів України від 19.09.2000 р. № 15568/2: Наказ Міністерства аграрної політики України від 28 верес. 2000 р. № 197. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN2181.html.

297. Про заходи щодо подальшого розвитку мережі телефонного зв'язку : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 верес. 2007 р. № 1098. *Офіційний вісник України*. 2007. № 67. Ст. 2583.

298. Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів потенціалу України» : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 верес. 2007 р. (скасовано на підставі Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квіт. 2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2014. № 47. Ст. 1234.

299. Про заходи щодо прискорення розвитку індивідуального житлового будівництва : Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 лют. 1988 р. № 197. *ЗП СРСР*. 1988. № 11. Ст. 28.

300. Про індивідуальне житлове будівництво (витяг) : Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 груд. 1981 р. № 618. *Довідник голови колгоспу*; за ред. І.І. Ємця. Київ : Урожай, 1987. С. 227–230.

301. Про інформацію: Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

302. Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан зайнятості та безробіття на ринку праці в Україні : Постанова Верховної Ради України від 15 листоп. 2001 р. № 2809-ІІІ. *Голос України*. 2001. 27 листоп. № 223.

303. Про класифікацію автомобільних доріг та перелік автомобільних доріг України державного значення : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 квіт. 1998 р. № 455 : [втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 865 від 24 черв. 2006 р.]. *Офіційний вісник України*. 1998. № 14. Ст. 538.

304. Про колективні договори і угоди: Закон України від 1 лип. 1993 р. № 3356-XII // *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 361.

305. Про Комплексну програму першочергового забезпечення сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, централізованим водопостачанням у 2001–2005 роках і прогноз до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листоп. 2000 р. № 1735. *Офіційний вісник України*. 2000. № 47. Ст. 2042.

306. Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг : Закон України від 14 груд. 1999 р. № 1286-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 3. Ст. 21.

307. Про кооперацію: Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1087-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5. Ст. 35.

308. Про культуру: Закон України від 14 груд. 2010 р. № 2778-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 24. Ст. 168.

309. Про Міністерство аграрної політики та продовольства України : Указ Президента України від 23 квіт. 2011 р. № 500/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 31. Ст. 132.

310. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

311. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29 черв. 1995 р. № 249/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 25. Ст. 191.

312. Про недопущення закриття об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості : Постанова Верховної Ради України від 6 верес. 2005 р. № 2794. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 46–47. Ст. 469.

313. Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121.

314. Про організацію виконання постанов Ради Міністрів СРСР з питань поліпшення продовольчого забезпечення населення, докорінної перебудови економічних відносин, соціального розвитку села та оренди, прийнятих відповідно до рішень березневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 15 трав. 1989 р. № 137. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/137-89-%D0%BF>.

315. Про освіту : Закон України від 23 трав. 1991 р. № 1060-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 451.

316. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18 жовт. 2005 р. № 2982-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

317. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.

318. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січ. 2007 р. № 375-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102.

319. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села : Указ Президента України від 20 груд. 2000 р. № 1356/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 51. Ст. 2201.

320. Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України: Указ Президента України від 29 квіт. 1998 р. № 389. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/389/98>.

321. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 29. Ст. 232.

322. Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення, що перебувають у комунальній власності : Закон України від 21 жовт. 2010 р. № 2624-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 11. Ст. 71.

323. Про особливості приватизації в агропромисловому комплексі майна, що перебуває в державній власності, та майна, що належить Автономній Республіці Крим: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 січ. 1994 р. № 19. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/19-94-%D0%BF>.

324. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Декрет Кабінету Міністрів України від 17 трав. 1993 р. № 51 [втратив чинність на підставі Закону від 10 лип. 1996 р. № 290/96-ВР]. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 27. Ст. 293.

325. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10 лип. 1996 р. № 290/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 41. Ст. 188.

326. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

327. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 5 листоп. 1991 р. № 1788-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 3. Ст. 10.

328. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності: Закон України від 3 берез. 1998 р. № 147/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 34. Ст. 228.

329. Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 серп. 1995 р. № 647. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/647-95-%D0%BF>.

330. Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації : Закон України від 7 лип. 1999 р. № 847-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 37. Ст. 332.

331. Про питну воду та питне водопостачання : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2918-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 16. Ст. 112.

332. Про плату за трудові ресурси сільським і селищним Радам народних депутатів промисловими та іншими підприємствами і організаціями, працівники яких проживають в сільській місцевості: лист Вищого арбітражного суду України від 25 груд. 1991 р. № 01-18/1139 : [відкликано на підставі Листа Вищого Арбітражного Суду № 01-8/121 від 3 квіт. 1998 р.]. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v1139800-91>.

333. Про податок на добавлену вартість : Декрет Кабінету Міністрів України від 26 груд. 1992 р. № 14-92 (втратив чинність на підставі Закону від 3 квіт. 1997 № 168/97-ВР). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 10. Ст. 78.

334. Про податок на прибуток підприємств і організацій : Декрет Кабінету Міністрів України від 26 груд. 1992 р. № 12-92 (втратив чинність на підставі Закону «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» № 139-V (139-16) від 14 верес. 2006 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 10. Ст. 76.

335. Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 верес. 1996 р. № 1060. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-96-%D0%BF>.

336. Про Положення про Державне агентство автомобільних доріг України : Указ Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 456/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 29. Ст. 1262.

337. Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» : Постанова Верховної Ради України від 14 лют. 1992 р. № 2115-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 273.

338. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) : Закон України від 5 черв. 2003 р. № 899-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 314.

339. Про Порядок безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серп. 2003 р. № 1253. *Офіційний вісник України*. 2003. № 33. Ст. 1791.

340. Про порядок і розмір плати за трудові ресурси сільським і селищним Радам народних депутатів промисловими та іншими підприємствами і організаціями, працівники яких проживають в сільській місцевості: Постанова Ради міністрів Української РСР від 15 груд. 1990 р. № 367 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 484 від 19 серп. 1992 р.):

URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/367-90-%D0%BF>.

341. Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 трав. 2001 р. № 584. *Офіційний вісник України*. 2001. № 22. Ст. 99.

342. Про порядок перетворення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств і організацій у колективні сільськогосподарські підприємства: спільний наказ Міністерства сільськогосподарської продукції, Держхарчопрому, Фонду державного майна, Міністерства економіки і Міністерства юстиції від 27 січ. 1994 р. № 27/4/62/9/4. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0015-94>.

343. Про порядок призначення пенсій на пільгових умовах жінкам, зайнятим протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні та післязбиральній обробці тютюну: Роз'яснення Міністерства соціального забезпечення України від 20 січ. 1992 р. № 4. URL: <http://ua-info.biz/legal/basefi/ua-rmpceu.htm>.

344. Про порядок призначення пенсій на пільгових умовах жінкам, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства: Роз'яснення Міністерства соціального забезпечення України від 20 січ. 1992 р. № 6. URL: <http://ua-info.biz/legal/basefi/ua-rmpceu.htm>.

345. Про порядок призначення пенсій на пільгових умовах трактористам-машиністам, які безпосередньо зайняті у виробництві сільськогосподарської продукції в колгоспах, радгоспах і на інших підприємствах сільського господарства: Роз'яснення Міністерства соціального забезпечення України від 20 січ. 1992 р. № 7. URL: <http://ua-info.biz/legal/basefi/ua-rmpceu.htm>.

346. Про призначення субсидій громадянам, які тимчасово (до відселення) проживають у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листоп. 2003 р. № 1833. *Офіційний вісник України*. 2003. № 48. Ст. 2518.

347. Про прийняття за основу проекту Закону України про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основні напрями розвитку на 2013 і 2014 роки: Постанова Верховної Ради України від 22 верес. 2011 р. № 3769-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3769-17>.

348. Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі: Указ Президента України від 19 січ. 1995 р. № 66/95. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/66/95>.

349. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовт. 1990 р. № 400-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 45. Ст. 602.

350. Про результати аналізу державної підтримки розвитку соціальної сфери села: [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аналізу державної підтримки розвитку соціальної сфери села]. *Рахункова палата України*. 2007. Вип. 19. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/category/203>.

351. Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : [Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року]. *Рахункова палата України*. відп. за вип. : М.Я. Шулежко, Г.А. Шах. 2013. 31 с.

352. Про Рекомендації парламентських слухань на тему : «Сучасний стан та перспективи розвитку сільського господарства і харчової промисловості України» : Постанова Верховної Ради України від 6 квіт. 2009 р. № 1240-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 38. Ст. 544.

353. Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лип. 1992 р. № 421 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 532 від 19 квіт. 2006 р.). *Урядовий кур'єр*. 1992. № 32, 7 верес.

354. Про розподіл державних централізованих капітальних вкладень і державних капітальних вкладень на реалізацію Чорнобильської будівельної програми, газифікацію сільських населених пунктів та переліки об'єктів, що фінансуються за їх рахунок у 2000 році,

і пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серп. 2000 р. № 1323. *Офіційний вісник України*. 2000. № 35. Ст. 1486.

355. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2009-ХІІ (втратив чинність на підставі Закону № 973-ІV (973-15) від 19 черв. 2003 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 14. Ст. 186.

356. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17 черв. 2004 р. № 1807-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 38. Ст. 470.

357. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 469/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 39. Ст. 261.

358. Про соціальні послуги : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 358.

359. Про соціально-економічне становище України за січень–вересень 2014 року. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

360. Про споживчу кооперацію : Закон України 10 квіт. 1992 р. № 2265-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 30. Ст. 414.

361. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лют. 1993 р. № 2998-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 16. Ст. 167.

362. Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовт. 1995 р. № 848. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/848-95-%D0%BF>.

363. Про стан соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в Україні : Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 29 груд. 2009 р. (скасовано на підставі Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квіт. 2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2009. № 101. Ст. 3519.

364. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2850-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 51. Ст. 548.

365. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років : Закону України від 18 січ. 2001 р. № 2238-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 11. Ст. 52.

366. Про схвалення Концепції Державної програми «Питна вода Криму» на 2006–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2005 р. № 297. *Офіційний вісник України*. 2005. № 31. Ст. 1876.

367. Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми розвитку автомобільного транспорту на період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2011 р. № 732-р. *Офіційний вісник України*. 2011. № 59. Ст. 2376.

368. Про схвалення Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лют. 2010 р. № 121-р (втратила чинність на підставі Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1761-р від 2 верес. 2010 р.). *Офіційний вісник України*. 2010. № 12. Ст. 585.

369. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серп. 2004 р. № 573-р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 32. Ст. 217.

370. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 верес. 2009 р. № 1029-р. *Офіційний вісник України*. 2009. № 69. Ст. 2390.

371. Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 груд. 2005 р. № 536-р. *Офіційний вісник України*. 2005. № 52. Ст. 3339.

372. Про схвалення Концепції Національної програми відродження села на 1995–2005 роки : Постанова Верховної Ради України від 4 лют. 1994 р. № 3924-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 23. Ст. 163.

373. Про схвалення Концепції реформування і розвитку аграрної освіти та науки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 квіт. 2011 р. № 279-р. *Офіційний вісник України*. 2011. № 26. Ст. 1087.

374. Про схвалення Концепції реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 серп. 2008 р. № 1096 (у ред. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2011 р. № 739-р). *Офіційний вісник України*. 2008. № 63. Ст. 2148.

375. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2014 р. № 333-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 30. Ст. 831.

376. Про схвалення Концепції розвитку телекомунікацій в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 черв. 2006 р. № 316-р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 23. Ст. 1729.

377. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 трав. 2013 р. № 386-р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 44. Ст. 1581.

378. Про трубопровідний транспорт : Закон України від 15 трав. 1996 р. № 192/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 29. Ст. 139.

379. Про удосконалення діяльності автомобільного транспорту з підвищення безпеки руху та його ефективності за дорученням Президента України від 18.12.2003 р. № 1-1/1670 та стан виконання Програми «Сільський автобус»: Рішення Колегії Міністерства транспорту України від 30 берез. 2004 р. № 12. URL: <http://www.uazakon.com>.

380. Про участь колгоспів, радгоспів, промислових, транспортних, будівельних та інших підприємств і господарських організацій у будівництві та ремонті автомобільних шляхів : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 2 січ. 1959 р. *Законодавчі акти про діяльність колгоспів*. [упоряд. В.З. Янчук]. Київ: Урожай, 1968. С. 292–295.

381. Про фермерське господарство : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 973-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363.

382. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3808-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 14. Ст. 80.

383. Про цільову комплексну програму наукових досліджень НАН України «Біомаса як паливна сировина» («Біопаливо»): постанова президії Національної академії наук України від 28 лют. 2007 р. № 56. URL: http://uazakon.com/documents/date_6w/pg_gduwwr.htm.

384. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків»: [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 січ. 2008 р. № 14]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08>.

385. Програма проведення житлово-комунальної реформи на 1999–2001 роки: [затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29 січ. 1999 р. № 113]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/113-99-%D0%BF>.

386. Програма сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року : [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовт. 2012 р. № 1008]. *Офіційний вісник України*. 2012. № 83. Ст. 3363.

387. Проект декларації ООН о правах крестьян и других лиц, работающих в сельских районах. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies>.

388. Проект Закону України від 5 липня 2018 р. № 8171 «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63695

389. Прокопа В.І. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку. Київ: Ін-т економіки НАН України, 1996. 172 с.

390. Прокопа В.І. Соціальні аспекти розвитку сільських територій. *Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій* : VII річні збори

Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 9–10 листоп. 2005 р. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. С. 94–99.

391. Прокофьев А.В. Справедливость социальная. *Философия* : энцикл. словарь. под ред. А.А. Ивина. Москва: Гардарики, 2006. С. 817–819.

392. Районна програма підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» на 2011–2015 роки: [затв. рішенням районної ради від 7 черв. 2011 р. № 79]. URL: http://olexrada.at.ua/rishennya/.../vlasnui_dim.doc.

393. Раянов Ф.М. Предмет и система сельскохозяйственного права : учеб. пособие. Уфа : Изд-во Башкир. ун-та, 1980. 80 с.

394. Рекомендації парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки» : [схвалені Постановою Верховної Ради України від 5 черв. 2003 р. № 940–IV]. *Відомості Верховної Ради*. 2003. № 46. Ст. 370.

395. Рекомендація щодо покращання умов життя та праці орендарів, здольників та аналогічних категорій сільськогосподарських працівників (ухвалена Міжнародною організацією праці від 25 черв. 1968 р. № 132). URL: <http://pravo-law.kiev.ua/date/1991/09/page/18>.

396. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. за ред. П.Т. Саблука. Київ: ІАЕ УААН, 2000. 475 с.

397. Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості URL: <http://minagro.gov.ua/ru/node/4380>.

398. Рівень зайнятості населення за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2013 році. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

399. Рішення Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької обл. від 7 листоп. 2012 р. по справі № 0811/2740/2012. URL: [0811/2740/2012http://pravoscope.com/act-rishennya-0811-2740-2012-vasilchenko-v-v-07-11-2012-spori-shho-vinikayut-iz-dogovoriv-nadannya-poslu-s](http://pravoscope.com/act-rishennya-0811-2740-2012-vasilchenko-v-v-07-11-2012-spori-shho-vinikayut-iz-dogovoriv-nadannya-poslu-s).

400. Рішення Конституційного Суду України від 22 трав. 2008 р. № 10-рп/2008 (у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» та 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України». *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Ст. 1272.

401. Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості. Київ: УАДУ, 2003. 75 с.
402. Ролз Дж. Теорія справедливості. Новосибірськ : Изд-во Новосибір. ун-та, 1995. 536 с.
403. Рычков Л. Зачем телефон в деревне? URL: <http://www.vishkil.ru/istoriya/zachem-telefon-v-derevne.html> Пн.
404. Савченко Г.І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права : дис. ... канд. юрид. наук : Харків : 2012. 197 с.
405. Сельскохозяйственное право : учеб.; отв. ред. М.И. Козырь, В.В. Петров. Москва : Юрид. литература, 1985. 576 с.
406. Сельскохозяйственное, природоресурсное законодательство и правовая охрана природы; отв. ред. И.Ф. Панкратов, Р.Д. Боголепов. Москва: Юрид. література, 1989. 368 с.
407. Семчик В.І. Аграрне право як галузь системи права. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України* : [моногр.]; за заг. ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулиничка. Київ: Ред. журн. «Право України», 2012. С. 13–29. (Вип. 1 : «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України»).
408. Семчик В.І. Правові аспекти публічно-приватного партнерства в аграрній сфері України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України* : [моногр.]; за заг. ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулиничка. Київ: Право України, 2012. С. 216–229. (Вип. 1 : Академічні правові дослідження ; додаток до юрид. журн. «Право України»).
409. Семчик В.І. Предмет і система аграрного інноваційного права. *Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України*; за ред. В.І. Семчика. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 38–56.
410. Серєда І.Е. Юридическая природа прав и обязанностей членов колхоза : учеб. пособие. Одесса : Одес. гос. ун-т, 1973. 132 с.
411. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності у 2019 році. URL: http://www.ifstat.gov.ua/EX_IN/2019/11/DN21.HTM
412. Сіленко А.О. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України : [моногр.]. Київ: ТЕС, 2002. 357 с.
413. Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення : Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні, схвалених постановою Верховної Ради України від 20 груд. 2005 р. № 3238-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 16. Ст. 145.
414. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : [моногр.]. Ктїв: ІДП України ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.

415. Скурко Е.В. Принципы права : [моногр.]. Москва: Ось-89, 2008. 192 с.
416. Собко І.А., Литвинова О.М, Казакова І.В. Соціальний розвиток села : курс лекцій; за ред. М.Ф. Соловйова. Харків: Харків. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва, 2009. 138 с.
417. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 632 с.
418. Социальная инфраструктура: вопросы теории и практики; отв. ред. А.И. Кочерга. Київ: Наук. думка, 1982. 336 с.
419. Социальная политика; под общ. ред. Н.А. Волгина. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Экзамен, 2008. 943 с.
420. Социологический энциклопедический словарь : [на рус., англ., нем., франц. и чешск. языках]; ред.-координатор Г.В. Осипов. Москва: ИНФРА-М–Норма, 1998. 488 с.
421. Социология социальной сферы; под ред. М.М. Акулич, В.Н. Кузнецова. Москва: Гардарики, 2007. 238 с.
422. Соціальна інфраструктура села : навч. посіб.; за ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. Київ: Ін-т аграр. економіки УААН, 2002. 465 с.
423. Соціально-економічне становище України за січень-вересень 2014 року. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
424. Соціально-економічний розвиток села: організаційно-економічні засади; за ред. В.К. Терещенка. Київ: Четверта хвиля, 2004. 424 с.
425. Соціологія : підруч.; за ред. В.Г. Городяненка. 3-тє вид., перероб., доп. Київ: Академія, 2008. 544 с.
426. Старіков О., Кун А. Питання соціального забезпечення у сільській місцевості (на прикладі сільських пенсіонерів). *Інститут економічних досліджень та політичних консультацій* в Україні. URL: http://www.ier.com.ua/ua/publications/policy_briefing_series/?pid=1915.
427. Статівка А.М., Уркевич В.Ю. Аграрне право (оглядові лекції, нормативно-правові акти). Харків: Юрайт, 2014. 352 с.
428. Статівка А.М. Аграрне право та законодавство України: теоретичні проблеми розвитку. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика* : [моногр.]; за ред. А.М. Статівки. Харків: ФІНН, 2010. С. 10–32.
429. Статівка А.М. Аграрне право чи сільськогосподарське право? *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права* : круглий стіл, 6 груд. 2013 р., м. Харків : зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А.П. Гетьмана ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. С. 50–52.

430. Статівка А.М. Актуальні питання правового забезпечення аграрної політики і сталого розвитку сільських територій. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика* : [моногр.]; за ред. А.М. Статівки. Харків: ФІНН, 2010. 240 с.

431. Статівка А.М. Деякі питання правового забезпечення інвестицій у соціальний розвиток села. *Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села* : міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. С. 24–27.

432. Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [моногр.]. Харків: Право, 2007. 208 с.

433. Сташків Б.І. Право соціального обслуговування : навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 567 с.

434. Сторожев Н.В., Чечуха Н.И. Проблемы правового регулирования трудовых отношений членов колхозов в Республике Беларусь в условиях перехода к рынку. *Государство и право*. 1994. № 11. С. 62–70.

435. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 67.

436. Страутманис Я.Я. Правовое регулирование имущественных отношений колхозов. Рига : Зинатне, 1970. 268 с.

437. Субсидія на тверде паливо і скраплений газ на 2014 рік. URL: <http://www.ladrada.gov.ua/sotsialno-humanitarna-sfera/136-upravlinnia-pratsi-ta-sotsialnoho-zakhystu-naseleattia/viddil-z-pryznachennia-sotsialnykh-dopomoh-i-subsydii/>.

438. Сударенко О.В. Поняття та принципи державного кредитування будівництва житла. *Фінансове право*. 2009. № 3(9). С. 28–33.

439. Сырых В.М. Теория государства и права : учеб. для вузов. 5-е изд., стереотип. Москва: Юстицинформ, 2006. 704 с.

440. Тараненко Л.С. Правове регулювання сільськогосподарського дорадництва в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : Київ, 2012. 20 с.

441. Тарифи на електроенергію, що відпускається населенню: [затв. Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики (НКРЕ) від 23 квіт. 2012 р. № 497 (у редакції постанови НКРЕ 23 трав. 2014 р. № 749) ; (zareestrovano в Міністерстві юстиції України 23 квіт. 2012 р. за № 598/20911)]. *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1224.

442. Теория социальной работы [Электронный ресурс] : учеб. / под ред. Е.И. Холодовой. Москв: Юристь, 1999. 334 с.

443. Титова Н.И. Советское сельскохозяйственное право: диалектика развития. *Развитие аграрно-правовых наук*; отв. ред. М.И. Козырь. Москва: АН СССР : Ин-т государства и права, 1980. С. 95–102.

444. Титова Н.І. Вдосконалення Конституції України: деякі правові аспекти. *Право України*. 2008. № 1. С. 114–116.

445. Титова Н.І. До концепції нового — основного земельного закону України. *Правова держава* : щоріч. наук. пр. ; вип. 12. Київ: ІДП НАН України. С. 455–459. (До 10-ї річниці незалежності України та 5-ї річниці Конституції України).

446. Титова Н.І. До проблеми спеціалізації та забезпечення прав селян як громадян України. *Стан та перспективи розвитку аграрного права* : міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю доктора юрид. наук, професора, академіка АПрН України В.З. Янчука, 26–27 трав. 2005 р. : матеріали конф.; за ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ: Магістр–XXI сторіччя, 2005. С. 115–117.

447. Титова Н.І. Особливості сільськогосподарської праці: проблеми правового регулювання. *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України*: наук.-навч. посіб.; за ред. Н.І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 54–64.

448. Титова Н.І. Проблеми забезпечення загальносоціальних прав селян. *Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України* : наук.-навч. посіб.; за ред. Н.І. Титової. Львів : ПАІС, 2005. С. 264–279.

449. Титова Н.І. Селяни повинні мати пріоритетний правовий статус. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 3–14.

450. Тихомиров Ю.А. Правовое государство: общее и особенное / Ю.А. Тихомиров. *Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития* : междунар. науч.-практ. конф., 7–8 окт. 2011 г. Минск : Изд. центр БГУ, 2011. С. 4–16.

451. Транспортна стратегія України на період до 2020 року : [схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовт. 2010 р. № 2174-р]. *Офіційний вісник України*. 2010. № 92. Ст. 3280.

452. Тютюнник К. Як тяжка та тривала робота може закінчитися без пенсії. *Полтавщина* : інтернет-видання. URL: <http://www.poltava.pl.ua/news/15413/>.

453. Уркевич В.Ю. Новели правового регулювання сільськогосподарської кооперації в Україні. *Науковий вісник НАУ*. 2013. № 182, ч. 1. С. 73–82.

454. Уркевич В.Ю. Про аграрно-правові інститути. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України* : міжнар. наук.-практ. конф., 25 трав. 2011 р., м. Київ. Київ: Вид-во геогр. літератури «Обрії», 2011. С. 46–48.

455. Уркевич В.Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : [моногр.]. Харків: Харків юрид., 2007. 496 с.

456. Устойчивое развитие сельских территорий. Москва: ФГНУ «Росинформагротех», 2004. 312 с.

457. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 18 трав. 2011 р. № К-35876/10 по справі за касаційною скаргою Кабінету Міністрів України на постанову Окружного адміністративного суду від 13 січ. 2010 р. та постанову Київського апеляційного адміністративного суду від 21 жовт. 2010 р. у справі № 2-а-14068/09/2670 за позовом Заступника Генерального прокурора України до Кабінету Міністрів України про визнання незаконним та нечинним п. 14 Постанови Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530 «Про деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8208870>.

458. Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду 23 травня 2013 року по справі № 802/434/13-а. URL: vaas.gov.ua/files/file/Docs/court.../434.doc.

459. Фаршатов И.А. Культура и быт в колхозе. *Колхознику о правах и обязанностях*. Москва: Юрид. лит., 1978. С. 147–196.

460. Фаршатов И.А. Правовое регулирование культурно-бытовой деятельности колхозов : автореф. дис... канд. юрид. наук :. Москва, 1975. 21 с.

461. Фаршатов И.А. Правовые основы социального развития села. Москва: Изд-во Всесоюз. заоч. полит. ин-та, 1991. 288 с.

462. Федорович В. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні. Львів: Атлас, 1998. 142 с.

463. Филимонов В.Д. Справедливость как принцип права. *Государство и право*. 2009. № 9. С. 5–13.

464. Филимонов В.Д., Филимонов О.В. Институт права. Институт уголовного права. Москва: Юриспруденция, 2014. 256 с.

465. Фінансова децентралізація в Україні: перший етап успіхів. Мінрегіонбуд. 2017. URL: [https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finansova_decenrt_\(21.03.17\).pdf](https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finansova_decenrt_(21.03.17).pdf)

466. Фінансова енциклопедія; за заг. ред. О.П. Орлюк. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 472 с.

467. Худовердова К.О. Правове регулювання використання та охорони водних ресурсів у сільському господарстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : Київ, 2014. 19 с.

468. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV . *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

469. Цюпа Н. Про сільську школу — з болем і надією. *Сільські вісті*. 2012. № 42.

470. Чабаненко М.М. Призначення принципів аграрного права. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції*: укр.-польськ. наук.-практ. конф., 15 листоп. 2013 р. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 361–364.

471. Чабаненко М.М. Роль принципів в аграрному праві. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки* : міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 верес. 2013 р. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 341–344.

472. Чиж И.М. Правовое регулирование кредитования граждан, проживающих в сельской местности. *Правовое обеспечение развития сельскохозяйственного производства, сельских территорий и агрогородков в контексте присоединения Республики Беларусь к ВТО* : Отчет о НИР № ГР 20083412 ; Нац. центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь. Минск : [б. и.], 2011. С. 169–178.

473. Чичкин А.В. Некоторые проблемы правового регулирования социального развития села. *Аграрное право*. 2004. № 1. С. 30–41.

474. Чичкин А.В. Правовое регулирование социального развития села : [моногр.]; отв. ред. А.И. Бобылев. Москва: Право и государство, 2005. 216 с.

475. Чичкин А.В. Правовое регулирование социального развития села: понятие, особенности, принципы. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 4. С. 34–53.

476. Чичкин А.В. Проблемы правового регулирования социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 8. С. 149–150.

477. Чичкин А.В. Социальное развитие села: понятие и принципы осуществления. *Актуальные проблемы аграрного права России: теория и практика*. Москва : Право и государство, 2004. С. 150–160.

478. Чичкин А.В. Управление социальным развитием села. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 2. С. 13–26.

479. Чичкин А.В. Некоторые вопросы правового регулирования социального развития села. *Аграрное и земельное право*. 2006. № 2. С. 94–105.

480. Чичкин А.В. Правовое регулирование социального развития села: понятие, особенности, принципы. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 4. С. 34–53.

481. Чубуков Г.В. Трудовые права и обязанности членов колхозов. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. 160 с.
482. Шелестов В.С. Предмет і система аграрного права : конспект лекції. Харків: УкрЮА. 16 с.
483. Шемшученко Ю.С., Семчик В.И. Проблемы развития аграрного права Украины в условиях рыночной экономики. *Актуальные проблемы правового регулирования аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве* : междунар. науч.-практ. конф.; отв. ред Г.Е. Быстров, В.Ф. Понька. Москва : РУДН, 2010. С. 72–79.
484. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Косенко Ю.А. Сільське житлове будівництво. Київ : Урожай, 1988. 96 с.
485. Шульга М.В. Еволюція предмету аграрного права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна* : Всеукр. круглий стіл, 25 трав. 2012 р. : зб. наук. пр.; за заг. ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 23–25.
486. Шульга М.В. Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення : навч.-практ. посіб.; за заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Одіссей, 2004. 464 с.
487. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 444 с.
488. Юрчишин В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. Київ: Наук. думка, 2009. 366 с.
489. Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки. *Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика* : зб. наук. ст. ; вип. 14. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. С. 117–126. URL: <http://histans.com/JournALL/xxx/14/8.pdf>.
490. Янчук В.З. К вопросу о предмете и системе колхозного права. *Вопросы правовой охраны природы и земельно-колхозного права*. Киев: Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т.Г. Шевченко, 1961. С. 21–36.
491. Янчук В.З. Проблемы теории колхозного права. Москва: Юрид. лит., 1969. 200 с.
492. Ярмошук Т. Закалюжний_М._Газифікація триває: чим нагріють українців?. 2012. 28 трав. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24593553.html>.
493. UN rights chief welcomes new text to protect rights of peasants and other rural workers. URL: <https://news.un.org/en/story/2018/12/102888>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Декларация Организации Объединенных Наций о правах крестьян и других лиц, работающих в сельских районах

Генеральная Ассамблея,

с удовлетворением отмечая принятие Советом по правам человека в его резолюции 39/12 от 28 сентября 2018 года Декларации Организации Объединенных Наций о правах крестьян и других лиц, работающих в сельских районах,

1. *принимает* Декларацию Организации Объединенных Наций о правах крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, содержащуюся в приложении к настоящей резолюции;

2. *предлагает* правительствам, учреждениям и организациям системы Организации Объединенных Наций, а также межправительственным и неправительственным организациям распространить Декларацию и содействовать ее всеобщему соблюдению и пониманию;

3. *просит* Генерального секретаря включить текст Декларации в следующее издание публикации «Права человека: сборник международных договоров».

Приложение

Декларация Организации Объединенных Наций о правах крестьян и других лиц, работающих в сельских районах

Генеральная Ассамблея,

ссылаясь на провозглашенные в Уставе Организации Объединенных Наций принципы, в которых достоинство и ценность, присущие всем членам человеческой семьи, и их равные и неотъемлемые права признаются как основа свободы, справедливости и всеобщего мира,

принимая во внимание принципы, провозглашенные во Всеобщей декларации прав человека, Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Международном пакте об экономических, социальных и культурных правах, Международном пакте о гражданских и политических правах⁴, Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, Конвенции о правах ребенка, Международной конвенции о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей, соответствующих конвенциях Международной организации труда и других соответствующих международно-правовых документах, которые были приняты на универсальном или региональном уровнях,

подтверждая Декларацию о праве на развитие и тот факт, что право на развитие является неотъемлемым правом человека, в силу чего каждый человек и все народы имеют право участвовать в таком экономическом, социальном, культурном и

политическом развитии, при котором могут быть полностью осуществлены все права человека и основные свободы, а также содействовать ему и пользоваться его благами,

подтверждая также Декларацию Организации Объединенных Наций о правах коренных народов,

подтверждая далее, что все права человека универсальны, неделимы, взаимосвязаны, взаимозависимы и подкрепляют друг друга и что к ним надо подходить справедливо, равным образом, одинаково и с одной и той же степенью внимания, и напоминая о том, что поощрение и защита одной категории прав никогда не должны служить предлогом для освобождения государств от обязанности поощрять и защищать другие права,

учитывая особое взаимоотношение и взаимодействие крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, с землей, водой и природой, с которыми они связаны и от которых они зависят в плане обеспечения средств к существованию,

учитывая также прошлый, нынешний и будущий вклад крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, во всех регионах мира в развитие и сохранение и улучшение биологического разнообразия, который представляет собой основу производства продовольствия и сельскохозяйственных продуктов во всем мире, и их вклад в обеспечение права на достаточное питание и продовольственную безопасность, который имеет основополагающее значение для достижения согласованных на международном уровне целей в области развития, включая Повестку дня в области устойчивого развития на период до 2030 года,

будучи обеспокоена тем, что крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, в несоразмерно большой степени страдают от нищеты, голода и недоедания,

будучи обеспокоена также тем, что крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, страдают от тягот, вызванных ухудшением состояния окружающей среды и изменением климата,

будучи обеспокоена далее тем, что крестьяне стареют во всем мире, а молодежь во все большей степени мигрирует в городские районы и отворачивается от сельского хозяйства из-за отсутствия стимулов и из-за тяжелой жизни в сельских районах, и считая необходимым повышать степень диверсификации экономики в сельских районах и создавать возможности для занятия несельскохозяйственным трудом, особенно для сельской молодежи,

будучи встревожена ростом числа крестьян и других работающих в сельских районах лиц, ежегодно подвергающихся принудительному выселению или перемещению,

будучи встревожена также высоким уровнем самоубийств среди крестьян в нескольких странах,

подчеркивая, что крестьянки и другие женщины, проживающие в сельских районах, играют важную роль в

обеспечении экономического выживания своих семей и содействии развитию сельской и национальной экономики, в том числе благодаря их деятельности в нетоварных отраслях хозяйства, но зачастую не имеют права на землепользование и владение и равного доступа к земле, производственным ресурсам, финансовым услугам, информации, возможностям трудоустройства или социальной защите и нередко становятся жертвами насилия и дискриминации в различных формах и проявлениях,

подчеркивая также важность поощрения и защиты прав детей, проживающих в сельских районах, в том числе путем искоренения нищеты, голода и недоедания, содействия обеспечению качественного образования и здравоохранения, защиты от воздействия химических веществ и отходов и ликвидации детского труда во исполнение соответствующих обязательств в области прав человека,

подчеркивая далее, что ряд факторов мешают тому, чтобы к голосу крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, включая рыбаков-кустарей и работников рыбного хозяйства, скотоводов, лесоводов и лиц, занятых в других видах деятельности на местах, прислушивались, а также чтобы они могли отстаивать свои права человека и права пользования и владения ресурсами и добиваться устойчивой эксплуатации природных ресурсов, от которых они зависят,

учитывая, что проживающим в сельских районах лицам все труднее получать доступ к земле, воде, семенам и другим природным ресурсам, и подчеркивая важность улучшения доступа к производственным ресурсам и инвестирования в надлежащее сельское развитие,

будучи убеждена в том, что крестьянам и другим лицам, работающим в сельских районах, следует оказывать поддержку в усилиях по популяризации и применению на практике таких устойчивых методов сельскохозяйственного производства, которые бы не вредили природе, также называемой в ряде стран и регионов «Матерью-Землей», и способствовали жизни в гармонии с ней, в том числе на основе бережного отношения к биологической и естественной способности экосистем адаптироваться и регенерироваться посредством естественных процессов и циклов,

памятуя о существующих во многих частях мира опасных и эксплуататорских условиях, в которых вынуждены трудиться многие крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, часто лишенные возможности осуществлять на работе свои основные права и не имеющие достаточных для жизни заработков и возможностей социальной защиты,

будучи обеспокоена тем, что отдельные лица, группы и учреждения, которые поощряют и защищают права человека тех, кто занимается вопросами использования земель и природных ресурсов, подвергаются высокому риску стать

жертвой различных форм запугивания и нарушения их права на физическую неприкосновенность,

отмечая, что крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, часто сталкиваются с трудностями в получении доступа к судам, сотрудникам полиции, прокурорским работникам и адвокатам и в результате этого не имеют возможности добиваться восстановления справедливости или защиты от насилия, злоупотреблений и эксплуатации,

будучи обеспокоена спекуляцией продовольственными товарами, повышающейся концентрацией и несбалансированным распределением продовольственных систем и неравномерным соотношением сил среди участников цепочки создания стоимости, что препятствует осуществлению прав человека,

подтверждая, что право на развитие является неотъемлемым правом человека, в силу чего каждый человек и все народы имеют право участвовать в таком экономическом, социальном, культурном и политическом развитии, при котором могут быть полностью осуществлены все права человека и основные свободы, а также содействовать ему и пользоваться его благами,

напоминая о праве народов осуществлять согласно соответствующим положениям обоих международных пактов о правах человека⁴ полный и всецелый суверенитет над всеми своими природными богатствами и ресурсами,

учитывая, что концепция продовольственного суверенитета используется во многих государствах и регионах для обозначения права определять свои продовольственные и сельскохозяйственные системы и права на здоровое и приемлемое в культурном отношении продовольствие, производимое экологически безопасными и устойчивыми методами на основе уважения прав человека,

сознавая, что каждый человек, имея обязанности по отношению к другим людям и того коллектива, к которому он или она принадлежит, должен добиваться поощрения и соблюдения прав, признаваемых в настоящей Декларации и национальном праве,

подтверждая важность уважения культурного разнообразия и поощрения терпимости, диалога и сотрудничества,

ссылаясь на обширный свод конвенций и рекомендаций Международной организации труда, касающихся охраны труда и достойной работы,

ссылаясь также на Конвенцию о биологическом разнообразии и Нагойский протокол регулирования доступа к генетическим ресурсам и совместного использования на справедливой и равной основе выгод от их применения к Конвенции о биологическом разнообразии,

ссылаясь далее на результаты большой работы, проделанной Продовольственной и сельскохозяйственной

организацией Объединенных Наций и Комитетом по всемирной продовольственной безопасности в связи с правом на питание, правами владения и пользования ресурсами, доступом к природным ресурсам и другими правами крестьян, в частности Международный договор о генетических ресурсах растений для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства и разработанные этой организацией Добровольные руководящие принципы ответственного регулирования вопросов владения и пользования земельными, рыбными и лесными ресурсами в контексте национальной продовольственной безопасности, Добровольные руководящие принципы обеспечения устойчивого маломасштабного рыболовства в контексте продовольственной безопасности и искоренения бедности и Добровольные руководящие принципы в поддержку постепенного осуществления права на достаточное питание в контексте национальной продовольственной безопасности,

ссылаясь на итоговый документ Всемирной конференции по аграрной реформе и развитию сельских районов и принятую на конференции «Хартию крестьян», в которых была особо отмечена необходимость разработки надлежащих национальных стратегий проведения аграрной реформы и развития сельских районов, а также их интеграции в общие национальные стратегии развития,

подтверждая, что настоящая Декларация и соответствующие международные соглашения должны быть взаимодополняющими в целях совершенствования защиты прав человека,

будучи преисполнена решимости предпринимать новые шаги в направлении обеспечения принятия международным сообществом обязательств по достижению значительного прогресса в осуществлении прав человека на основе более активных и последовательных усилий в духе международного сотрудничества и солидарности,

будучи убеждена в необходимости обеспечения более эффективной защиты прав человека крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, и более последовательного толкования и применения существующих в этой области норм и стандартов международного права прав человека,

заявляет следующее:

Статья 1

1. Для целей настоящей Декларации крестьянин — это любое лицо, которое занимается или имеет намерение заниматься единолично, совместно с другими или в составе общины малыми формами сельскохозяйственного производства для удовлетворения собственных нужд и/или продажи продуктов на рынке и которое в значительной степени, но не обязательно целиком, полагается на трудовой вклад членов семьи или домохозяйства и на другие формы безденежной организации труда и особо зависит от земли и поддерживает с землей особую связь.

2. Настоящая Декларация применима к любому лицу, занимающемуся сельскими ремеслами или другими малыми формами сельского хозяйства, земледелием, животноводством, скотоводством, рыболовством, лесоводством, охотой или собирательством и ремесленными промыслами, имеющими отношение к сельскому хозяйству, или подобной деятельностью в сельских районах. Она также применима к находящимся на иждивении членам семьи крестьян.

3. Настоящая Декларация также применима к коренным народам и местным общинам, работающим на земле, общинам, занимающимся отгонным животноводством, общинам кочевников и полукочевников и безземельным лицам, занимающимся вышеупомянутой деятельностью.

4. Настоящая Декларация, помимо этого, применима к наемным работникам, включая всех трудящихся-мигрантов независимо от их миграционного статуса, и сезонным работникам, занятым на плантациях, сельскохозяйственных фермах, в лесном хозяйстве, аквакультуре и на агропромышленных предприятиях.

Статья 2

1. Государства уважают, защищают и осуществляют права крестьян и других лиц, работающих в сельских районах. Они незамедлительно предпринимают законодательные, административные и другие необходимые шаги в целях постепенной реализации в полном объеме закрепленных в настоящей Декларации прав, немедленное гарантирование которых не представляется возможным.

2. Особое внимание в процессе осуществления настоящей Декларации уделяется правам и особым потребностям крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, в том числе пожилых людей, женщин, молодежи, детей и инвалидов, с учетом необходимости ликвидации множественных форм дискриминации.

3. Без ущерба для конкретного законодательства о коренных народах до принятия и осуществления законов и стратегий, международных соглашений и других директивных документов, которые могут затрагивать права крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, государства добросовестно консультируются и сотрудничают с крестьянами и другими лицами, работающими в сельских районах, через их представительные институты, привлекая крестьян и других работающих в сельских районах лиц, которые могут быть затронуты решениями, и заручаясь их поддержкой до вынесения этих решений, а также реагируя на вносимый ими вклад, принимая во внимание существующее неравенство сил между различными сторонами и обеспечивая активное, свободное, реальное, значимое и осознанное участие отдельных лиц и групп в соответствующих процессах принятия решений.

4. Государства разрабатывают, толкуют и применяют соответствующие международные соглашения и стандарты,

участниками которых они являются, в соответствии со своими обязательствами в области прав человека, применимыми в отношении крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

5. Государства принимают все необходимые меры для того, чтобы такие подпадающие под их регулирование негосударственные субъекты, как частные лица и организации, а также транснациональные корпорации и другие коммерческие предприятия, уважали и укрепляли права крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

6. Государства, учитывая важность международного сотрудничества в поддержку национальных усилий по реализации целей и задач настоящей Декларации, принимают в этой связи надлежащие и эффективные меры по межгосударственной линии, а где это уместно — в партнерстве с соответствующими международными и региональными организациями и гражданским обществом, в частности организациями крестьян и других лиц, работающих в сельских районах. Такие меры могли бы включать в себя:

а) обеспечение того, чтобы соответствующие мероприятия по линии международного сотрудничества, в том числе международные программы развития, были всеохватными, доступными и полезными для крестьян и других лиц, работающих в сельских районах;

б) облегчение и поддержку усилий по наращиванию потенциала, в том числе путем обмена информацией, опытом, программами подготовки и передовой практикой и их совместного использования;

с) содействие сотрудничеству в проведении исследований и обеспечении доступа к научно-техническим знаниям;

д) предоставление, где это уместно, технико-экономической помощи, облегчение доступа к доступным технологиям и взаимный обмен ими, а также передачу технологий, прежде всего развивающимся странам, на взаимно согласованных условиях;

е) совершенствование функционирования рынков на глобальном уровне и облегчение своевременного доступа к рыночной информации, в том числе о запасах продовольствия, в целях содействия сдерживанию крайней волатильности цен на продовольствие и снижению привлекательности спекуляции.

Статья 3

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на полное осуществление всех прав человека и основных свобод, признанных в Уставе Организации Объединенных Наций, Всеобщей декларации прав человека² и всех других международных договорах по правам человека, и быть свободными при осуществлении своих прав от какой бы то ни было дискриминации по любому признаку, такому как происхождение, национальная принадлежность, раса, цвет кожи,

родство, пол, язык, культура, семейное и имущественное положение, инвалидность, возраст, политические или иные убеждения, религия, сословное, экономическое, социальное или иное положение.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право определять и выработать приоритеты и стратегии в вопросах осуществления своего права на развитие.

3. Государства принимают надлежащие меры по ликвидации условий, вызывающих дискриминацию, включая множественные и пересекающиеся формы дискриминации, в отношении крестьян и лиц, работающих в сельских районах, или способствующих ее сохранению.

Статья 4

1. Государства принимают все надлежащие меры по ликвидации всех форм дискриминации в отношении крестьянок и других женщин, работающих в сельских районах, и содействуют расширению их прав и возможностей с целью обеспечить на основе равенства мужчин и женщин, чтобы они в полной мере и на равной основе пользовались всеми правами человека и основными свободами и чтобы они могли свободно добиваться экономического, социального, политического и культурного развития сельских районов, участвовать в деятельности, направленной на обеспечение такого развития, и пользоваться выгодами от него.

2. Государства обеспечивают, чтобы крестьянки и другие женщины, работающие в сельских районах, без какой-либо дискриминации пользовались всеми правами человека и основными свободами, закрепленными в настоящей Декларации и в других международных договорах по правам человека, включая следующие права:

а) право на равное и эффективное участие в разработке и осуществлении планов развития на всех уровнях;

б) право на равный доступ к наивысшему достижимому уровню физического и психического здоровья, включая надлежащие медицинские услуги, информацию, консультирование и обслуживание по вопросам планирования семьи;

с) право непосредственно пользоваться благами программ социального обеспечения;

д) право получать все виды подготовки и образования, будь то формальное или неформальное образование, включая подготовку и образование, касающиеся функциональной грамотности, а также пользоваться услугами всех средств общинного обслуживания и консультационных служб по сельскохозяйственным вопросам для повышения их технического уровня;

е) право организовывать группы самопомощи, ассоциации и кооперативы в целях получения равного доступа к

экономическим возможностям посредством работы по найму или независимой трудовой деятельности;

f) право участвовать во всех видах коллективной деятельности;

g) право на равный доступ к финансовым услугам, сельскохозяйственным кредитам и займам, системе сбыта и соответствующим технологиям;

h) право на равный доступ к земле и природным ресурсам и на пользование и управление ими и право на равный или приоритетный статус при проведении земельных и аграрных реформ, а также при осуществлении планов переселения земель;

i) право на достойное трудоустройство, равное вознаграждение и социальные льготы, а также на доступ к приносящей доход деятельности;

j) право не подвергаться никаким формам насилия.

Статья 5

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на доступ к природным ресурсам, находящимся в их общинах, в которых должны быть созданы надлежащие условия жизни, и на их использование на устойчивой основе в соответствии со статьей 28 настоящей Декларации. Они также имеют право на участие в управлении этими ресурсами.

2. Государства принимают меры для того, чтобы разрешение на любой вид эксплуатации природных ресурсов, традиционно находящихся в распоряжении или пользовании крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, предоставлялось, в частности, на основе:

a) должным образом проводимой оценки социального и экологического воздействия;

b) добросовестных консультаций в соответствии со статьей 2 (пункт 3) настоящей Декларации;

c) режима справедливого и равного распределения выгод от такой эксплуатации, определенного на взаимно согласованных условиях теми, кто занимается эксплуатацией природных ресурсов, и крестьянами и другими лицами, работающими в сельских районах.

Статья 6

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на жизнь, физическую и психическую неприкосновенность, свободу и личную неприкосновенность.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, не должны подвергаться произвольному аресту или задержанию, пыткам и другим жестоким, бесчеловечным или унижающим достоинство видам обращения и наказания и не должны содержаться в рабстве или подневольном состоянии.

Статья 7

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, где бы они ни находились, имеют право на признание их правосубъектности.
2. Государства принимают надлежащие меры по содействию обеспечению свободы передвижения крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.
3. Государства при необходимости принимают надлежащие меры по взаимодействию в целях решения трансграничных вопросов владения и пользования землей, касающихся крестьян и других работающих в сельских районах лиц, пересекающих международные границы, в соответствии со статьей 28 настоящей Декларации.

Статья 8

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на свободу мысли, убеждений, совести, религии, мнений и их выражения и мирных собраний. Они имеют право выразить свое мнение устно, письменно или посредством печати либо в художественной форме или иным способом по своему выбору на местном, региональном, национальном и международном уровнях.
2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право, индивидуально и/или коллективно, совместно с другими или в составе общины, участвовать в мирных акциях протеста против нарушений прав человека и основных свобод.
3. Осуществление прав, предусмотренных в настоящей статье, налагает особые обязанности и особую ответственность. В силу этого оно может быть сопряжено с некоторыми ограничениями, которые, однако, должны быть установлены законом и являться необходимыми:
 - a) для уважения прав или репутации других лиц;
 - b) для охраны государственной безопасности или общественного порядка (*ordre public*) либо здоровья и нравственности населения.
4. Государства принимают все необходимые меры по обеспечению компетентными органами власти защиты всех, каждого в отдельности и совместно с остальными, от любых актов насилия, угроз, возмездия, дискриминации де-юре или де-факто, давления или любого иного произвольного действия, являющихся следствием законного осуществления и защиты ими своих прав, предусмотренных в настоящей Декларации.

Статья 9

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право по своему выбору создавать организации, профессиональные союзы, кооперативы или любые другие организации или ассоциации для защиты своих интересов и вступать в них, а также вести коллективные переговоры. Такие

организации являются по своему характеру независимыми и добровольными и остаются свободными от какого-либо вмешательства, принуждения или репрессий.

2. Пользование этим правом не подлежит никаким ограничениям, кроме тех, которые предусматриваются законом и которые необходимы в демократическом обществе в интересах государственной или общественной безопасности, общественного порядка (*ordre public*), охраны здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других лиц.

3. Государства принимают надлежащие меры по содействию созданию организаций крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, в том числе профсоюзов, кооперативов и других организаций, в частности посредством устранения препятствий, мешающих их созданию и росту и осуществлению ими законной деятельности, включая любую законодательную или административную дискриминацию в отношении таких организаций и их членов, и оказывают им поддержку в целях укрепления их позиции при ведении переговоров о контрактных соглашениях, с тем чтобы условия и цены были справедливыми и стабильными и не нарушали их права на достоинство и достойную жизнь.

Статья 10

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на активное и свободное участие, непосредственно и/или через свои представительные организации, в подготовке и осуществлении политики, программ и проектов, которые могут затрагивать их жизнь, земли и источники средств к существованию.

2. Государства поощряют участие, непосредственно и/или через представительные организации, крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, в процессах принятия решений, которые могут затрагивать их жизнь, земли и источники средств к существованию; это включает в себя уважительное отношение к созданию и росту мощных и независимых организаций крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, и поощрение их участия в подготовке и применении стандартов продовольственной безопасности и трудовых и экологических стандартов, которые могут их затрагивать.

Статья 11

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право искать, получать, формировать и распространять информацию, в том числе информацию о факторах, которые могут оказать воздействие на производство, обработку, маркетинг и сбыт их продукции.

2. Государства принимают надлежащие меры для того, чтобы крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имели доступ к актуальной, транспарентной, своевременной и

достаточной информации, представленной на таком языке и в такой форме и переданной такими средствами, которые соответствуют принятым в их культуре методам, в целях содействия расширению их прав и возможностей и обеспечения их реального участия в принятии решений по вопросам, которые могут затрагивать их жизнь, земли и источники средств к существованию.

3. Государства принимают надлежащие меры по содействию обеспечению доступа крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, к справедливой, беспристрастной и надлежащей системе оценки и сертификации качества их продукции на местном, национальном и международном уровнях и поощрению их участия в ее разработке.

Статья 12

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на реальный и недискриминационный доступ к правосудию, включая доступ к справедливым процедурам урегулирования споров, а также к эффективным средствам правовой защиты в случае любых нарушений их прав человека. В таких решениях должным образом принимаются во внимание их обычаи, традиции, нормы и правовые системы согласно соответствующим обязательствам по международному праву прав человека.

2. Государства предоставляют недискриминационный доступ к своевременным, доступным и эффективным средствам урегулирования споров в беспристрастных и компетентных судебных и административных инстанциях на языке затронутых лиц и обеспечивают эффективные и оперативные средства правовой защиты, которые могут включать право на обжалование, реституцию, компенсацию и возмещение ущерба.

3. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на юридическую помощь. Государства рассматривают возможность принятия дополнительных мер, включая правовую помощь, для оказания поддержки крестьянам и другим лицам, работающим в сельских районах, которые в противном случае не получили бы доступа к административным и юридическим услугам.

4. Государства рассматривают возможность принятия мер по укреплению соответствующих национальных учреждений, занимающихся поощрением и защитой всех прав человека, включая права, закрепленные в настоящей Декларации.

5. Государства обеспечивают крестьянам и другим лицам, работающим в сельских районах, эффективные механизмы для предупреждения и возмещения ущерба, причиненного любым действием, которое имеет целью нарушение их прав человека или приводит к этому, в связи с чем они произвольно лишаются своих земель и природных ресурсов либо остаются без средств к существованию и лишаются своей целостности, а также причиненного принуждением к оседлости или принудительным перемещением населения в любой форме.

Статья 13

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на труд, которое включает в себя право на свободный выбор ими способа зарабатывать себе на жизнь.
2. Дети крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, имеют право на защиту от выполнения любой работы, которая может представлять для них опасность или служить препятствием для получения ими образования либо наносить ущерб их здоровью или физическому, умственному, духовному, моральному или социальному развитию.
3. Государства создают для крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, и для членов их семей благоприятные условия и возможности работы, предусматривающие такое вознаграждение за труд, которое бы обеспечивало им достаточный жизненный уровень.
4. В государствах, сталкивающихся с высокими уровнями сельской нищеты, и в условиях отсутствия возможностей трудоустройства в других отраслях го-сударства принимают надлежащие меры по созданию и развитию устойчивых продовольственных систем, имеющих достаточно высокую трудоемкость, для содействия созданию достойных рабочих мест.
5. Государства, учитывая особенности крестьянского сельского хозяйства и маломасштабного рыболовства, контролируют соблюдение трудового законодательства и с этой целью выделяют, когда это необходимо, надлежащие средства для обеспечения эффективного функционирования трудовых инспекций в сельских районах.
6. Никто не должен привлекаться к принудительному, кабальному или обязательному труду, подвергаться риску стать жертвой торговли людьми или содержаться в любых других формах современного рабства. Государства на основе консультаций и сотрудничества с крестьянами и другими лицами, работающими в сельских районах, а также с их представительными организациями принимают надлежащие меры по их защите от экономической эксплуатации, детского труда и всех форм современного рабства, таких как долговая кабала женщин, мужчин и детей и принудительный труд, в том числе рыбаков и работников рыбного хозяйства, работников лесного хозяйства и сезонных работников и трудящихся-мигрантов.

Статья 14

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, будь то временные или сезонные работники или трудящиеся-мигранты, имеют право на труд в безопасных и здоровых условиях, на участие в применении и обзоре правил техники безопасности и норм гигиены труда, на избрание представителей по вопросам техники безопасности и гигиены труда и представителей в комитеты по технике безопасности и

гигиене труда, на меры по предотвращению, сокращению и удержанию под контролем опасностей и рисков, на доступ к надлежащей и соответствующей требованиям рабочей одежде и инвентарю и надлежащей информации и подготовке по вопросам техники безопасности, право не подвергаться на рабочем месте насилию и притеснениям, включая сексуальное домогательство, право сообщать о небезопасных и вредных условиях работы, а также право покинуть опасную зону в случае возникновения угрозы, связанной с их трудовой деятельностью, если у них есть разумные основания полагать, что их безопасности или здоровью может быть причинен неизбежный и серьезный ущерб, не подвергаясь при этом каким-либо связанным с работой мерам возмездия за осуществление таких прав.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право не использовать опасные вещества или токсичные химикаты, включая агрохимикаты или сельскохозяйственные и промышленные загрязняющие вещества, и право не подвергаться их воздействию.

3. Государства принимают надлежащие меры по обеспечению благоприятных, безопасных и здоровых условий труда для крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, и, в частности, назначают надлежащие ответственные компетентные органы и создают механизмы межотраслевой координации для проведения политики и применения национальных законов и предписаний по вопросам техники безопасности и гигиены труда в сельском хозяйстве, агропромышленности и рыболовстве, обеспечивают принятие корректирующих мер и надлежащих штрафных санкций, а также внедряют и поддерживают надлежащие и достаточные системы инспекции рабочих мест в сельских районах.

4. Государства принимают все необходимые меры с целью обеспечить:

а) предупреждение рисков для здоровья и безопасности, связанных с применяемыми технологиями, химическими веществами и методами ведения сельского хозяйства, в том числе путем их запрещения и ограничения;

б) создание надлежащей национальной системы или любой другой системы, утвержденной компетентным органом, для внедрения конкретных критериев, применяемых к импорту, классификации, упаковке, распределению, маркировке и использованию применяемых в сельском хозяйстве химикатов, а также регулирующих запрещение или ограничение их применения;

в) соблюдение теми, кто производит, импортирует, поставляет, реализует, перевозит, складирует или утилизирует химические вещества, применяемые в сельском хозяйстве, национальных или других признанных норм безопасности и гигиены труда и предоставление ими надлежащей и достаточной информации их пользователям на соответствующем

официальном языке или официальных языках страны и, по запросу, компетентному органу;

d) наличие надлежащей системы для безопасного сбора, переработки и утилизации химических отходов, химических веществ с истекшим сроком хранения и порожних контейнеров для хранения химикатов, чтобы не допустить их использования в других целях и устранить или свести к минимуму риски для безопасности и здоровья людей и для окружающей среды;

e) разработку и осуществление образовательных и просветительских программ по вопросам, касающимся воздействия на здоровье людей и окружающую среду химических веществ, широко применяемых в сельских районах, и их альтернатив.

Статья 15

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на достаточное питание и основополагающее право на свободу от голода. Это включает в себя право на производство продовольствия и право на достаточное питание, которые гарантируют возможность достичь наивысшей степени физического, эмоционального и интеллектуального развития.

2. Государства обеспечивают, чтобы крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, в любое время имели физический и экономический доступ к достаточному и адекватному продовольствию, производимому и потребляемому на устойчивой и справедливой основе с учетом их культуры, благодаря чему гарантируется доступ к питанию для будущих поколений, и обеспечивающему им, индивидуально и/или коллективно, физически и психически полноценный и достойный образ жизни, отвечающий их потребностям.

3. Государства принимают надлежащие меры по борьбе с недоеданием среди сельских детей, в том числе в рамках обеспечения первичной медико-санитарной помощи, путем, среди прочего, применения легкодоступной технологии и предоставления достаточного питательного продовольствия и посредством обеспечения достаточного питания для беременных женщин и кормящих матерей. Государства также обеспечивают, чтобы представители всех слоев общества, в первую очередь родители и дети, обладали необходимой информацией, имели доступ к учебным программам, посвященным питанию, и пользовались поддержкой в процессе применения полученных базовых знаний о питании детей и преимуществах грудного вскармливания.

4. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право определять свои собственные продовольственные и сельскохозяйственные системы, признаваемое многими государствами и регионами как право на продовольственный суверенитет. Это включает в себя право на участие в процессах принятия решений, касающихся продовольственной и сельскохозяйственной политики, и право на здоровое и

достаточное питание продуктами, производимыми экологически безопасными и устойчивыми методами с учетом их культуры.

5. Государства разрабатывают в сотрудничестве с крестьянами и другими лицами, работающими в сельских районах, государственную политику на местном, национальном, региональном и международном уровнях в целях продвижения и защиты права на достаточное питание, продовольственную безопасность и продовольственный суверенитет и устойчивые и справедливые продовольственные системы, способствующие поощрению и защите прав, предусмотренных в настоящей Декларации. Государства создают механизмы для обеспечения согласованности своих сельскохозяйственных, экономических, социальных и культурных стратегий и стратегий в области развития с процессом реализации прав, предусмотренных в настоящей Декларации.

Статья 16

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на достаточный жизненный уровень для себя и своих семей, а также на облегченный доступ к средствам производства, необходимым для его достижения, включая производственный инвентарь, техническую помощь, кредитование, страхование и другие финансовые услуги. Они также имеют право, индивидуально и/или коллективно, совместно с другими или в составе общины, свободно использовать традиционные способы земледелия, рыболовства, животноводства и лесоводства, а также создавать общинные системы сбыта.

2. Государства принимают надлежащие меры по облегчению доступа крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, к транспортным средствам, а также к объектам переработки, сушки и хранения их продукции в целях ее последующей реализации на местных, национальных и региональных рынках по ценам, гарантирующим им достойный доход и средства к существованию.

3. Государства принимают надлежащие меры по укреплению и поддержке местных, национальных и региональных рынков таким образом, чтобы облегчить и обеспечить крестьянам и другим лицам, работающим в сельских районах, полноценный и справедливый доступ к этим рынкам и их участие в них для сбыта их продукции по ценам, позволяющим им и их семьям иметь достаточный жизненный уровень.

4. Государства принимают все надлежащие меры по обеспечению того, чтобы их стратегии и программы в области развития сельских районов, сельского хозяйства, природоохранной деятельности, торговли и инвестиций эффективно способствовали защите и укреплению местных источников средств к существованию и переходу на устойчивые модели сельскохозяйственного производства. При любой возможности государства стимулируют устойчивые виды производства, включая агроэкологическое и органическое

производство, и содействуют тому, чтобы производители сельскохозяйственной продукции продавали ее потребителям напрямую.

5. Государства принимают надлежащие меры по повышению устойчивости крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, к стихийным бедствиям и другим серьезным сбоям, таким как сбой рыночных механизмов.

6. Государства принимают надлежащие меры по обеспечению справедливой зарплаты и равного вознаграждения за труд равной ценности без какого бы то ни было различия.

Статья 17

1. Крестьяне и другие лица, живущие в сельских районах, в соответствии со статьей 28 настоящей Декларации обладают, индивидуально и/или коллективно, правом на землю, включая право на доступ к земле и расположенным на ней водоемам, прибрежным морским акваториям, рыболовным угодьям, пастбищам и лесам, их устойчивое использование и управление ими для достижения достаточного жизненного уровня, создания места для жизни в условиях безопасности, мира и достоинства и развития своей культуры.

2. Государства принимают надлежащие меры по ликвидации и запрещению всех форм дискриминации, связанных с правом на землю, включая те из них, которые являются следствием изменения семейного положения, отсутствия правоспособности или отсутствия доступа к экономическим ресурсам.

3. Государства принимают надлежащие меры по обеспечению юридического признания прав владения и пользования землей, включая традиционные права владения и пользования землей, которые в настоящее время не защищены законом, учитывая существование различных моделей и систем. Государства защищают законные права владения и пользования землей и обеспечивают, чтобы крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, не подвергались произвольному или незаконному выселению, а их права не отменялись или ущемлялись каким-либо иным образом. Государства признают и защищают системы общинного владения землей и присущие им принципы коллективного пользования и управления.

4. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на защиту от произвольного и незаконного перемещения со своей земли или традиционного места проживания или от других природных ресурсов, используемых в их деятельности и необходимых для обеспечения надлежащих условий жизни. Государства включают во внутреннее законодательство положения о защите от перемещения, соответствующие нормам международного права прав человека и международного гуманитарного права. Государства вводят запрет на произвольное и незаконное принудительное выселение, уничтожение сельскохозяйственных угодий и конфискацию или экспроприацию земель и других природных

ресурсов, в том числе в качестве меры наказания или средства или метода ведения войны.

5. Крестьяне и другие работающие в сельских районах лица, которые были произвольно или незаконно лишены своих земель, имеют право, индивидуально и/или коллективно, совместно с другими или в составе общины, на возвращение на свои земли, которых они были произвольно или незаконно лишены, в том числе в случае стихийных бедствий и/или вооруженных конфликтов, и на восстановление доступа к природным ресурсам, используемым в их деятельности и необходимым для обеспечения надлежащих условий жизни, в тех случаях, когда это возможно, или на получение справедливой, адекватной и законной компенсации в тех случаях, когда их возвращение не представляется возможным.

6. Сообразно обстоятельствам государства принимают надлежащие меры по проведению аграрных реформ в целях содействия обеспечению широкого и справедливого доступа к землям и другим природным ресурсам, необходимым для того, чтобы крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, могли иметь надлежащие условия для жизни, и в целях ограничения чрезмерной концентрации земель и контроля над ними с учетом их социальной функции. При распределении государственных земельных участков, рыболовных угодий и лесных участков приоритет должен отдаваться безземельным крестьянам, молодежи, рыбакам-кустарям и другим сельским работникам.

7. Государства принимают меры, направленные на обеспечение охраны и устойчивого использования земель и других природных ресурсов, используемых в их производстве, в том числе посредством агроэкологии, и обеспечивают условия для воспроизводства биологических и других природных ресурсов и циклов.

Статья 18

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на сохранение и охрану окружающей среды и плодородия своих земель и ресурсов, которыми они пользуются и управляют.

2. Государства принимают надлежащие меры для того, чтобы крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, без какой-либо дискриминации имели возможность жить в безопасной, чистой и здоровой окружающей среде.

3. Государства соблюдают свои соответствующие международные обязательства, касающиеся борьбы с изменением климата. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право вносить вклад в разработку и осуществление стратегий по адаптации к изменению климата и смягчению его последствий на национальном и местном уровнях, в том числе посредством использования практических навыков и традиционных знаний.

4. Государства принимают эффективные меры для того, чтобы опасные материалы, вещества или отходы не хранились и не утилизировались на землях крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, и сотрудничают в целях устранения угроз для осуществления их прав, возникающих в связи с трансграничным экологическим ущербом.

5. Государства обеспечивают защиту крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, от злоупотреблений со стороны негосударственных субъектов, в том числе путем применения природоохранных нормативных актов, прямо или косвенно способствующих защите прав крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

Статья 19

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на семенной материал в соответствии со статьей 28 настоящей Декларации, в том числе:

а) право на защиту традиционных знаний, касающихся генетических ресурсов растений для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства;

б) право на справедливое участие в распределении благ от использования генетических ресурсов растений для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства;

с) право на участие в принятии решений по вопросам, касающимся сохранения и устойчивого использования генетических ресурсов растений для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства;

д) право на хранение, использование, обмен и продажу накопленного в их фермерских хозяйствах семенного или посадочного материала.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на сохранение, контроль, защиту и приумножение своего собственного семенного материала и своих собственных традиционных знаний.

3. Государства принимают меры по обеспечению уважения, защиты и осуществления права на семенной материал крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

4. Государства обеспечивают, чтобы у крестьян в самое подходящее время и по доступным ценам имелся для посадки семенной материал надлежащего качества и в надлежащем количестве.

5. Государства признают права крестьян полагаться либо на собственный семенной материал, либо на другие местные семена по их выбору и принимать решения относительно сельскохозяйственных культур и видов, которые они хотят выращивать.

6. Государства принимают надлежащие меры по поддержке крестьянских методов выращивания семенного материала и

поощряют использование крестьянского семенного материала и агробιοразнообразия.

7. Государства принимают надлежащие меры по обеспечению того, чтобы в сельскохозяйственных исследованиях и разработках учитывались потребности крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, и по обеспечению их активного участия в определении приоритетов и проведении исследований и разработок с учетом имеющегося у них опыта, а также по увеличению инвестиций на цели исследований и разработок, касающихся второстепенных сельскохозяйственных культур и семян, которые отвечают потребностям крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

8. Государства обеспечивают, чтобы семеноводческая политика, законы об охране сортов растений и другие законы об интеллектуальной собственности, системы сертификации и законы, касающиеся маркетинга семян, отражали уважение и учет прав, потребностей и реалий крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

Статья 20

1. Государства согласно своим соответствующим международным обязательствам принимают надлежащие меры, с тем чтобы не допустить истощения биоразнообразия и обеспечить его сохранение и устойчивое использование в целях поощрения и защиты всестороннего осуществления прав крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

2. Государства принимают надлежащие меры по обеспечению поощрения и защиты традиционных знаний, инноваций и практики крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, включая традиционные системы земледелия, скотоводства, лесного хозяйства, рыболовства, животноводства и агроэкологии, которые имеют значение для сохранения и устойчивого использования биологического разнообразия.

3. Государства предупреждают риски нарушения прав крестьян и других работающих в сельских районах лиц, возникающие в связи с выращиванием, обработкой, транспортировкой, использованием, передачей и высвобождением любых живых измененных организмов.

Статья 21

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют права человека на безопасную и чистую питьевую воду и санитарию, являющиеся основополагающими для полноценной жизни, осуществления всех прав человека и обеспечения человеческого достоинства. Эти права включают в себя право на системы водоснабжения и санитарно-технические средства хорошего качества, доступные физически и по цене, не носящие дискриминационного характера и приемлемые в культурном и гендерном отношении.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на воду, необходимую для личных и бытовых нужд, земледелия, рыболовства и животноводства и для обеспечения иных связанных с использованием воды средств к существованию, при условии сохранения, восстановления и рационального использования водных ресурсов. Они имеют право на справедливый доступ к воде и системам управления водными ресурсами и на свободу от произвольных отключений или заражения источников водоснабжения.

3. Государства уважают, охраняют и обеспечивают доступ к воде, в том числе в традиционных и общинных системах управления водными ресурсами, на недискриминационной основе, и принимают меры для гарантирования доступной воды для личных, бытовых и производственных нужд и усовершенствованных санитарно-технических средств, в частности для сельских женщин и девочек, а также лиц, принадлежащих к находящимся в неблагоприятном или маргинализированном положении группам, таким как скотоводы-кочевники, работники на плантациях, все мигранты, независимо от их миграционного статуса, и лица, живущие в незаконных или неформальных поселениях. Государства содействуют внедрению надлежащих и доступных технологий, включая технологии орошения, повторного использования очищенных сточных вод и сбора и хранения воды.

4. Государства охраняют связанные с водными ресурсами экосистемы, включая горы, леса, водно-болотные угодья, реки, водоносные горизонты и озера, от истощающего их чрезмерного использования и заражения вредными веществами, в частности промышленными сбросами и концентрированными минеральными и химическими продуктами, вызывающими постепенное или быстрое отравление воды, и восстанавливают их.

5. Государства не допускают создание третьими сторонами препятствий для осуществления права на воду крестьянами и другими лицами, работающими в сельских районах. Государства отдают приоритет использованию воды для удовлетворения потребностей человека перед другими видами использования, содействуя ее сохранению, восстановлению и устойчивому использованию.

Статья 22

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на социальное обеспечение, включая социальное страхование.

2. Государства с учетом своих национальных условий принимают надлежащие меры по содействию осуществлению права на социальное обеспечение всеми трудящимися-мигрантами в сельских районах.

3. Государства признают права крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, на социальное обеспечение, включая социальное страхование, и с учетом национальных

условий устанавливают или поддерживают свои минимальные уровни социальной защиты, включающие базовые социальные гарантии. Эти гарантии должны как минимум обеспечивать, чтобы на протяжении жизненного цикла все нуждающиеся лица имели доступ к основным видам медицинского обслуживания и базовым гарантиям получения доходов, которые в своей совокупности обеспечивают реальный доступ к товарам и услугам, определяемым как необходимые на национальном уровне.

4. Основные социальные гарантии устанавливаются в законодательном порядке. Кроме того, предусматриваются беспристрастные, прозрачные, эффективные, доступные и недорогостоящие процедуры подачи и рассмотрения жалоб и апелляций. Создаются системы, обеспечивающие строгое соблюдение национального законодательства.

Статья 23

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на наивысший достижимый уровень физического и психического здоровья. Они также имеют право на доступ без какой-либо дискриминации ко всем медико-социальным услугам.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на использование и защиту своих традиционных лекарственных средств и на поддержание их лечебной практики, включая доступ к своим растениям, животным и минеральным веществам для применения в медицинских целях и их сохранение.

3. Государства гарантируют доступ к медицинским объектам, товарам и услугам в сельских районах на недискриминационной основе, прежде всего для групп, находящихся в уязвимом положении, доступ к основным медикаментам, вакцинации против основных инфекционных заболеваний, охране репродуктивного здоровья, информации, касающейся основных медицинских проблем, которые затрагивают общины, включая методы предупреждения этих проблем и борьбы с ними, охране здоровья матери и ребенка, а также к подготовке медицинского персонала, включая образование в области здравоохранения и прав человека.

Статья 24

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на достаточное жилище. Они имеют право поддерживать безопасное жилище и общину, в которых они могут жить в мирных и достойных условиях, и право на недискриминацию в этом контексте.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на защиту от принудительного выселения из своего жилища, притеснений и других угроз.

3. Государства не могут произвольно или незаконно, ни на временной, ни на постоянной основе, выдворять крестьян или других лиц, работающих в сельских районах, против их воли из занимаемых ими жилищ или с занимаемой ими земли, не предоставив или не обеспечив им доступ к надлежащим формам правовой или иной защиты. В случаях, когда выселение неизбежно, государство обеспечивает или гарантирует справедливую и адекватную компенсацию за любой материальный или иной ущерб.

Статья 25

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право на надлежащую подготовку с учетом конкретных агроэкологических, социокультурных и экономических условий, в которых они находятся. Вопросы, охватываемые учебными программами, должны включать, не ограничиваясь этим, повышение производительности, маркетинг и способы борьбы с вредителями и патогенами, противодействие системным перегрузкам, воздействие химических веществ, изменение климата и воздействие погодных условий.

2. Все дети крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, имеют право на получение образования в соответствии с их культурой, а также со всеми правами, закрепленными в документах по правам человека.

3. Государства содействуют осуществлению справедливых и совместных партнерских инициатив фермеров и ученых, таких как фермерские полевые школы, совместное выведение растительных культур и клиники для лечения растений и животных, в целях обеспечения более эффективного решения существующих и возникающих проблем, с которыми сталкиваются крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах.

4. Государства направляют средства на обеспечение подготовки и предоставление рыночной информации и консультационных услуг на уровне фермерских хозяйств.

Статья 26

1. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право пользоваться благами своей культуры и свободно осуществлять свое культурное развитие без какого-либо вмешательства или дискриминации в какой бы то ни было форме. Они также имеют право сохранять, выражать, контролировать, защищать и развивать свои традиционные и местные знания, такие как образ жизни, методы производства или технологии и обычаи и традиции. Никто не может под предлогом осуществления культурных прав ущемлять права человека, гарантированные международным правом, или ограничивать сферу их применения.

2. Крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах, имеют право, индивидуально и/или коллективно, совместно с другими или в составе общины, самовыражаться посредством

местных обычаев, языков, культуры, религии, литературы и искусства в соответствии с международными стандартами в области прав человека.

3. Государства уважают связанные с традиционными знаниями права крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, и принимают меры по обеспечению признания и защиты этих прав, а также по ликвидации дискриминации в отношении традиционных знаний, практики и технологий крестьян и других лиц, работающих в сельских районах.

Статья 27

1. Специализированные учреждения, фонды и программы системы Организации Объединенных Наций и другие межправительственные организации, включая международные и региональные финансовые организации, способствуют полной реализации положений настоящей Декларации, в том числе путем мобилизации, среди прочего, помощи и сотрудничества в целях развития. Надлежит рассмотреть пути и средства обеспечения участия крестьян и других лиц, работающих в сельских районах, в решении затрагивающих их вопросов.

2. Организация Объединенных Наций и ее специализированные учреждения, фонды и программы, а также другие межправительственные организации, включая международные и региональные финансовые организации, содействуют обеспечению соблюдения и применения в полной мере положений настоящей Декларации и принимают последующие меры по обеспечению ее эффективности.

Статья 28

1. Ничто в настоящей Декларации не может быть истолковано как умаляющее, подрывающее или отрицающее права, которыми обладают в настоящее время или которые могут приобрести в будущем крестьяне и другие лица, работающие в сельских районах.

2. При осуществлении прав, провозглашенных в настоящей Декларации, должны уважаться права человека и основные свободы всех людей без какой бы то ни было дискриминации. Осуществление прав, закрепленных в настоящей Декларации, подлежит только таким ограничениям, которые установлены законом и соответствуют международным обязательствам в области прав человека. Любые такие ограничения должны быть недискриминационными и необходимыми исключительно в целях обеспечения должного признания и уважения прав и свобод других лиц и удовлетворения справедливых и наиболее насущных требований демократического общества.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про основні засади державної аграрної політики
та державної політики сільського розвитку

Цей Закон визначає основні принципи та пріоритети розвитку державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку в Україні, що спрямовані на системність та узгодженість впровадження заходів із реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку всіма органами державної влади та місцевого самоврядування з метою забезпечення стабільного розвитку агропромислового комплексу та сталого сільського розвитку, доступу суб'єктів усіх форм господарювання до агропромислових ринків.

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

1. У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

аграрний аташе – посадова особа центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, при закордонному дипломатичному представництві України;

аграрний кластер – система, що функціонує на основі співпраці виробників сільськогосподарської продукції, виробників засобів виробництва, переробних підприємств, які діють на основі кооперації та сприяють формуванню агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості;

агропродовольчі ланцюги створення доданої вартості – система взаємозв'язків між виробниками сільськогосподарської продукції, переробниками, продавцями, перевізниками та іншими суб'єктами, залученими у процес сільськогосподарського товаровиробництва, які співпрацюють між собою для створення доданої вартості сільськогосподарської та харчової продукції;

інфраструктура сільської місцевості – сукупність об'єктів життєзабезпечення, що є основою для формування матеріальних та соціальних умов для розвитку сільської території, включаючи об'єкти охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, зв'язку, доріг, газо-, електроводопостачання, поводження з відходами;

моніторинг продовольчої безпеки держави – система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації щодо доступності, виробництва, управління запасами і постачання продовольства, а також щодо якості і безпечності харчових продуктів, споживання продовольства та харчування населення;

нішева сільськогосподарська продукція – продукція, яка є малопоширеною на аграрному ринку;

мінімальна відповідність – механізм, який передбачає залежність надання державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції від дотримання ними вимог законодавства, що стосуються навколишнього природного середовища, безпечності харчових продуктів, здоров'я тварин та рослин, а також вимог законодавства України у сфері використання та охорони земель;

сільський розвиток – це процес, при якому покращення якості життя та економічного благополуччя населення, що проживає у сільській місцевості, є взаємопов'язаними та взаємозалежними.

2. Термін «депресивна територія» вживається у значенні, наведеному у Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів»; термін «домогосподарство» вживається у значенні, наведеному у Законі України «Про сільськогосподарський перепис»; термін «сільська місцевість» вживається у значенні, наведеному у Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»; терміни «аграрний ринок» та «сільськогосподарська продукція»

вживаються у значенні, наведеному у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України»; «малий виробник сільськогосподарської продукції» вживається у значенні «мікропідприємство», наведеному у Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», термін «велике підприємство» вживається у значенні, наведеному в Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні».

Стаття 2. Законодавство з питань державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку

1. Законодавство з питань реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку складається з Конституції України, цього Закону, Земельного кодексу України, законів України «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство», «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу», «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», «Про сільськогосподарський перепис» та інших нормативно-правових актів.

Стаття 3. Сфера дії Закону

1. Цей Закон регулює відносини, пов'язані з формуванням і реалізацією державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку, та поширюється на відносини у сфері: сільського, лісового та рибного господарства; харчової та переробної промисловості; сільськогосподарського машинобудування; логістичної інфраструктури (в тому числі мережі складських та елеваторних потужностей); соціально-економічної сфери села та сільського розвитку.

2. Дія цього Закону поширюється на діяльність органів державного управління та регулювання; осіб, які займаються сільськогосподарською діяльністю (виробники сільськогосподарської продукції); осіб, які проживають або здійснюють господарську діяльність у сільській місцевості; саморегулювальних організацій; суб'єктів, які представляють та захищають інтереси виробників сільськогосподарської продукції за кордоном (аграрні аташе).

3. До виробників сільськогосподарської продукції відносяться: юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та фізичні особи (у тому числі фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю (виробництвом та/або переробкою). До сільськогосподарської діяльності відноситься діяльність з:

виробництва продукції рослинництва, а саме рослинних культур, а також вирощування фруктів та овочів, квітів та декоративних рослин (у відкритих або закритих ґрунтах), грибів, насіння, прянощів, саджанців та водоростей, а також їх обробка, переробка та/або консервація;

виробництва продукції тваринництва, а саме свійських сільськогосподарських тварин, птахівництва, кролівництва, бджільництва, а також розведення шовкопрядів, змій та інших плазунів або слимаків та інших наземних ссавців, безхребетних та комах, а також їх обробка, переробка та/або консервація;

залісення, в тому числі створення захисних лісових насаджень, вирощування і догляд за деревами або чагарниками чи вирубування дерев та/або чагарників;

збирання дикорослих грибів та ягід, інших дикорослих рослин, їх обробка та консервація;

розведення та/або виловлення прісноводної (лиманної) риби чи інших прісноводних (лиманних), морської або океанічної риби чи безхребетних, інших об'єктів аквакультури, дикорослих водоростей;

обробки та/або консервації риби або інших прісноводних чи морських безхребетних, інших об'єктів аквакультури, дикорослих водоростей;

надання послуг сільськогосподарського характеру (сіяння, збирання врожаю, зберігання, пакування, транспортування тощо).

Особливості здійснення сільськогосподарської діяльності окремими категоріями виробників сільськогосподарської продукції визначаються законом.

4. До саморегульованих організацій відносяться юридичні особи, створені за законодавством України та які здійснюють неприбуткову господарську діяльність, пов'язану із захистом інтересів виробників та споживачів сільськогосподарської продукції. До складу саморегульованої організації на засадах добровільності можуть входити юридичні особи, створені за законодавством України, та фізичні особи – підприємці.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, має право передати саморегульованим організаціям виконання окремих функцій та завдань щодо реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку у порядку, визначеному законом.

Особливості створення та функціонування саморегульованих організацій визначаються Кабінетом Міністрів України.

5. До суб'єктів, які представляють та захищають інтереси виробників сільськогосподарської продукції за кордоном, відносяться Офіси аграрного аташе, що діють у складі закордонних дипломатичних установ України. Порядок створення та особливості функціонування Офісу аграрного аташе визначається Положенням про Офіс аграрного аташе, що затверджується Указом Президента України.

Стаття 4. Мета державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку

1. Завданням держави є забезпечення збалансованого розвитку усіх складових системи агропромислового виробництва. До системи відносяться суб'єкти різних організаційно-правових форм господарювання та самозайняті особи. Залежно від доходу від здійснення сільськогосподарської діяльності та/або площі земель, що перебувають в їх обробітку, виробники сільськогосподарської продукції поділяються на: великих, середніх та малих виробників сільськогосподарської продукції.

Державна аграрна політика у напрямі збалансування системи агропромислового виробництва спрямована на забезпечення максимальної реалізації різними виробниками своїх можливостей, шляхом:

створення ефективної системи державної підтримки для малих виробників сільськогосподарської продукції, включаючи сприяння їх об'єднанню у кооперативи;

сприяння створенню конкурентних переваг у виробництві нішевої продукції та продукції з високою доданою вартістю для малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції;

сприяння створенню конкурентних переваг на міжнародних ринках для великих підприємств – виробників сільськогосподарської продукції, а також забезпечення розвитку логістичних потужностей та стабільності оподаткування;

сприяння формуванню аграрних кластерів.

2. Метою державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку є створення сприятливих умов для проживання у сільській місцевості, створення сприятливих умов для функціонування усіх форм господарювання, що задіяні у агровиробництві та несільськогосподарському підприємстві на селі, стале економічне зростання агропродовольчого сектору, створення доданої вартості сільськогосподарської продукції, формування сприятливого інвестиційного клімату в агропромисловому комплексі і посилення експортного потенціалу України у сфері сільського господарства, а також формування самодостатніх територіальних громад у сільській місцевості.

3. Державна аграрна політика та державна політика сільського розвитку спрямована на:

створення умов для належного розвитку різноманітних видів економічної діяльності та організаційно-правових форм господарювання у сільському господарстві, збереження робочих місць і розвиток зайнятості та самозайнятості на селі;

створення належних умов для захисту прав інвесторів в агропромисловому комплексі, в тому числі через забезпечення стабільності та прогнозованості системи оподаткування;

формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу, збільшення його експортного потенціалу, гарантування продовольчої безпеки держави;
 формування конкурентоспроможних аграрних кластерів;
 забезпечення високої якості сільськогосподарської продукції та продовольства, формування прозорого ринку такої продукції, в тому числі шляхом забезпечення рівного доступу суб'єктів всіх форм господарювання до агропромислових ринків;
 мінімізацію техногенного впливу сільськогосподарської діяльності на навколишнє середовище та людину, розвиток інноваційних технологій у сільському господарстві;
 забезпечення сталого сільського розвитку, ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, розвитку сільського та екологічного (зеленого) туризму;
 забезпечення сталого регулювання земельних відносин;
 створення умов для розвитку наукових досліджень, інновацій, біотехнологій в агропромисловому комплексі;
 надання ефективної державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції;
 збереження, розвиток та оптимізацію логістичних потужностей для зберігання, переробки та транспортування сільськогосподарської продукції;
 державна підтримка розвитку виробництва органічної та нішевої сільськогосподарської продукції та сприяння експорту такої продукції;
 державна підтримка розвитку сімейного бізнесу в сільській місцевості;
 збереження та відновлення соціальної інфраструктури у сільській місцевості;
 створення експортних можливостей для малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції, в тому числі шляхом створення сільськогосподарських кооперативів;
 посилення ролі місцевих громад в управлінні земельними ресурсами.

Стаття 5. Принципи державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку

1. Державна аграрна політика та державна політика сільського розвитку ґрунтуються на принципах:

прозорості, прогнозованості та відкритості державного управління та регулювання;
 стабільності нормативно-правового регулювання;
 свободи підприємницької діяльності;
 захисту прав та інтересів вітчизняного виробника сільськогосподарської продукції;
 справедливого та раціонального розподілу ресурсів державної підтримки сільського господарства і заходів із сільського розвитку;
 вільного обігу сільськогосподарської продукції на території України;
 доступності соціальних послуг для сільського населення;
 заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини виробників сільськогосподарської продукції;
 недопущення будь-яких проявів дискримінації та забезпечення рівних можливостей для людей з особливими потребами;
 залученості громадянського суспільства та наукової спільноти до формування та реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку.

Стаття 6. Пріоритети державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку

1. Реалізація державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку спрямована на досягнення таких пріоритетів:

забезпечення продовольчої безпеки держави;
 підвищення конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції на внутрішньому й світових ринках та збільшення експорту сільськогосподарської продукції шляхом розвитку агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості;

стимулювання розвитку малих виробників сільськогосподарської продукції та створення сприятливих умов для розвитку аграрних кластерів;
 забезпечення захисту прав та інтересів землевласників і землекористувачів;
 забезпечення захисту довкілля від негативного впливу сільськогосподарської діяльності та ефективного управління природними ресурсами;
 впровадження та розвиток інновацій в агропромисловому комплексі, розвиток дорадництва;
 забезпечення сталого ведення лісового та рибного господарства;
 підвищення рівня зайнятості сільського населення і мінімізація соціального виключення у сільській місцевості;
 підвищення стандартів якості життя у сільській місцевості;
 відновлення, збереження культурної спадщини та покращення екосистем у сільській місцевості.

Стаття 7. Інформаційне, аналітичне та методичне забезпечення реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку

1. Інформаційне забезпечення реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, шляхом офіційного оприлюднення інформації щодо стану реалізації пріоритетів державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку, у тому числі шляхом розміщення на офіційному веб-сайті інформації щодо державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції, товарної номенклатури експорту, міжнародних ринків збуту сільськогосподарської продукції, міжнародних виставок сільськогосподарської продукції, новітніх технологій та найкращої світової практики ведення сільського господарства, а також шляхом ведення державних реєстрів, баз даних, передбачених законами.

Функції щодо інформаційного забезпечення реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку також здійснюються сільськогосподарськими дорадчими службами за рахунок коштів, що передбачаються у Державному та місцевому бюджетах України на відповідний рік, а також за рахунок інших джерел не заборонених законом.

2. Аналітичне забезпечення реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, шляхом проведення моніторингу поточної ситуації на аграрному ринку з метою визначення рівня ефективності реалізації державної політики, а також шляхом періодичного відстеження та порівняння фактично отриманих значень індикаторів оцінки результативності виконання завдань і заходів з їх прогнозними значеннями відповідно до Плану заходів з реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку.

Стаття 8. Державна підтримка

1. Державна підтримка сільського господарства та сільського розвитку здійснюється на засадах справедливості та раціональності; прозорості та публічності; адресності; системності; ефективності.

2. Основними завданнями державної підтримки сільського господарства та сільського розвитку є:

задоволення потреб населення України у безпечних та якісних продуктах харчування;
 забезпечення розвитку товарного сільськогосподарського виробництва та переробки;
 підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва та збільшення експортного потенціалу країни;
 підтримка малих виробників сільськогосподарської продукції, у тому числі сімейних фермерських господарств та об'єднань (кооперативів) малих виробників сільськогосподарської продукції;

розвиток ринкової інфраструктури та ланцюгів створення доданої вартості сільськогосподарської продукції;

сталий сільський розвиток;

сприяння впровадженню інноваційних технологій та техніко-технологічному оновленню підприємств АПК, у тому числі шляхом розвитку сільськогосподарського машинобудування;

забезпечення доступу виробників вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу до державної допомоги шляхом зниження ступеню локалізації виробництва;

створення системи державного управління у сфері державної підтримки сільського господарства;

забезпечення раціонального та невиснажливого використання природних ресурсів, впровадження механізму мінімальної відповідності.

3. Надання державної підтримки сільського господарства здійснюється у формі:

прямої підтримки (прямі виплати виробникам сільськогосподарської продукції);

непрямої підтримки (фіскальні пільги, відстрочення або розстрочення сплати податкових та фіскальних зобов'язань, проекти розвитку територій, формування державних резервів, надання дорадчих послуг), в тому числі визначення організаційних засад функціонування системи гарантування кредитів малих товаровиробників та сімейних фермерських господарств.

4. Державна підтримка сільського розвитку спрямована на створення належних умов для проживання на селі, формування передумов для збереження сіл та сільського розвитку, вжиття заходів із благоустрою, належного утримання та раціонального використання об'єктів, розвитку соціальної, транспортної, комунікаційної інфраструктури сільської місцевості, вирішення соціально-економічних та екологічних проблем сільської місцевості, сприяння розвитку державно-приватного партнерства для реалізації проектів розвитку сільського розвитку та залучення інвестицій, а також на посилення ролі територіальних громад сіл, селищ у плануванні та впровадженні заходів із сільського розвитку.

Державна підтримка сільського розвитку надається за рахунок державного і місцевих бюджетів, інших джерел, не заборонених законом.

Кабінет Міністрів України щорічно у проекті Державного бюджету України передбачає кошти на підтримку сільського розвитку. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щорічно передбачають кошти в проектах місцевих бюджетів на підтримку сільського розвитку.

6. Державна підтримка сільського розвитку регіонів спрямовується на сприяння зайнятості населення, забезпечення цільового фінансування програм перекваліфікації та професійного розвитку трудових ресурсів, стимулювання трудової міграції до сільської місцевості, удосконалення соціальної сфери, в тому числі житлового будівництва, охорони здоров'я та охорони довкілля.

7. Законом можуть бути передбачені й інші види державної підтримки. Порядок надання державної підтримки визначається законодавством про державну підтримку сільського господарства України.

РОЗДІЛ II. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРІОРИТЕТІВ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття 9. Забезпечення продовольчої безпеки держави

1. Продовольча безпека держави спрямована на належний рівень продовольчого забезпечення населення, безперешкодний фізичний та економічний доступ населення до безпечних та якісних продуктів харчування, а також на внесок у глобальну продовольчу безпеку.

2. Забезпечення продовольчої безпеки держави здійснюється шляхом:

забезпечення вітчизняного виробництва якісного та безпечного продовольства в обсязі, необхідному для гарантування продовольчої безпеки України;

надання державної підтримки національному виробнику сільськогосподарської продукції;

забезпечення доступу громадян до безпечних харчових продуктів, у тому числі шляхом проведення прикладних наукових досліджень у сфері розробки новітніх харчових продуктів (інгредієнтів) або традиційних харчових продуктів (інгредієнтів), сортів рослин та порід тварин;

забезпечення доступності продуктів харчування у світі шляхом участі в міжнародній та регіональній інтеграції, метою якої є стандартизація підходів до забезпечення продовольчої безпеки світу;

впровадження системи моніторингу стану продовольчої безпеки в Україні;

впровадження вимог ЄС щодо безпечності та якості харчових продуктів та ефективної системи ветеринарних та фітосанітарних заходів;

створення ефективної системи державного контролю за додержанням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин, а також захисту життя та здоров'я тварин чи рослин, спрямованої на запобігання ризиків, що виникають внаслідок проникнення, укорінення чи поширення шкідливих організмів, хвороб, організмів, які є носіями хвороб, а також хвороботворних організмів.

Моніторинг продовольчої безпеки держави здійснюється Кабінетом Міністрів України через визначення основних індикаторів продовольчої безпеки.

3. Держава сприяє безперешкодному фізичному та економічному доступу населення до безпечних та якісних продуктів харчування, у тому числі шляхом:

запровадження програм адресної продовольчої допомоги для найбільш вразливих верств населення;

забезпечення здорового харчування дітей, в тому числі у закладах освіти;

забезпечення здорового харчування військовослужбовців Збройних Сил, інших військових формувань та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, поліцейських, осіб рядового та начальницького складу підрозділів оперативного забезпечення зон проведення антитерористичної операції Державної фіскальної служби, осіб рядового, начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту;

цінового регулювання на окремі види сільськогосподарської продукції;

впровадження стратегії управління харчовими відходами в Україні.

4. Держава сприяє створенню ефективної системи контролю безпечності харчових продуктів системи захисту життя або здоров'я тварин чи рослин шляхом:

впровадження постійно діючих процедур, заснованих на принципах системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках (НАССР), на потужностях харчової та переробної галузей;

розробки та запровадження систем моніторингу та спостереження, а також проведення додаткової програми з інформування громадськості щодо інфекційних захворювань сільськогосподарських тварин;

реформування системи державного регулювання в сфері карантину рослин та приведення фітосанітарних заходів у відповідність до міжнародних стандартів і зобов'язань;

впровадження міжнародної практики щодо залучення приватного сектору до надання послуг із відбору зразків продукції та проведення фітосанітарної експертизи;

впровадження ефективних заходів щодо забезпечення державної реєстрації, виробництва, закупівлі, транспортування, зберігання, торгівлі безпечними для здоров'я людини і навколишнього природного середовища пестицидами і агрохімікатами, в тому числі шляхом протидії контрафактним (підробним) пестицидам на ринку.

Стаття 10. Підвищення конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції та розвиток агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості

1. Розвиток агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості передбачає створення нових робочих місць, зменшення собівартості сільськогосподарської продукції шляхом впровадження сучасних технологій виробництва, спрощення доступу виробників сільськогосподарської продукції до фінансування та покращення умов фінансування, а також

підвищення експортного потенціалу виробників сільськогосподарської продукції та їх конкурентоспроможності на світових ринках.

2. Держава забезпечує розвиток агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості шляхом:

- стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств та малих виробників сільськогосподарської продукції;

- стимулювання розвитку сільськогосподарських кооперативів та інших об'єднань виробників сільськогосподарської продукції;

- стимулювання формування аграрних кластерів;

- здійснення заходів щодо стимулювання розвитку переробної, харчової та інших галузей промисловості;

- пріоритетного доступу до інвестиційної та модернізаційної підтримки об'єднань виробників сільськогосподарської продукції;

- забезпечення сільського господарства кваліфікованою робочою силою шляхом здійснення заходів щодо професійного навчання у сільському господарстві та підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників;

- створення сприятливих умов для розвитку товарних бірж та біржової інфраструктури, в тому числі електронних майданчиків для проведення торгів;

- сприяння пріоритетному розвитку малих приватних підприємств побутового обслуговування;

- здійснення заходів щодо забезпечення розвитку інфраструктури аграрного ринку, диверсифікації логістичних каналів реалізації продукції;

- стимулювання нарощення та модернізації потужностей для зберігання, переробки та транспортування сільськогосподарської продукції, у тому числі сприяння залученню приватних інвестицій у будівництво та експлуатацію вагонів-зерновозів та сприяння проведенню днопоглиблювальних робіт в акваторіях морських портів України;

- забезпечення вільного обороту аграрних розписок та складських свідоцтв, поступовий перехід на електронний документообіг у сільському господарстві;

- здійснення заходів щодо підвищення експортних потужностей;

- сприяння збуту сільськогосподарської продукції, виробленої малими та середніми виробниками сільськогосподарської продукції;

- забезпечення функціонування мережі оптових ринків сільськогосподарської продукції;

- стимулювання закладення багаторічних насаджень.

3. Держава сприяє експорту та підвищенню конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції на світових ринках шляхом:

- спрощення процедур доступу до міжнародних ринків, зокрема малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції;

- сприяння об'єднанню малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції та створенню сільськогосподарських кооперативів;

- забезпечення диверсифікації міжнародних ринків збуту сільськогосподарської продукції, а також товарної номенклатури експорту;

- функціонування офісів аграрних аташе у складі закордонних дипломатичних установ України, що представляють та захищають інтереси виробників сільськогосподарської продукції, а також відстоюють імідж та авторитет України як аграрної держави у державі перебування;

- запровадження програм експортного страхування та кредитування;

- створення та популяризації національного бренду, а також локальних брендів сільськогосподарської продукції, яка вирощується у певних регіонах України.

Стаття 11. Стимулювання розвитку малих виробників сільськогосподарської продукції

1. Стимулювання розвитку малих виробників сільськогосподарської продукції передбачає створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для підвищення їхніх доходів шляхом:

надання державної підтримки малим виробникам сільськогосподарської продукції;

сприяння кооперації малих виробників сільськогосподарської продукції з метою підвищення ефективності їх господарської діяльності, формування партій сільськогосподарської продукції належного обсягу та якості, забезпечення технологічного процесу виробництва, просування продукції на ринок, підвищення зайнятості через розвиток трудомістких галузей сільського господарства;

створення передумов кредитування малих виробників сільськогосподарської продукції шляхом часткової компенсації кредитних ставок, розвиток діючих кредитно-фінансових механізмів та впровадження нових фінансових інструментів;

інтеграції малих виробників сільськогосподарської продукції в агропромислові ланцюги створення доданої вартості, зокрема, шляхом підвищення конкурентоспроможності виробників на ринку, в тому числі міжнародному;

просування продукції, виробленої малими виробниками сільськогосподарської продукції, в ланцюгу від виробництва до кінцевого споживача;

сприяння нарощуванню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю, первинної обробки та переробки продукції, вирощеної малими виробниками сільськогосподарської продукції, а також переходу малих виробників сільськогосподарської продукції на органічне виробництво, підтримки розвитку тваринництва, виноградарства, садівництва і хмелярства.

Стаття 12. Забезпечення захисту прав та інтересів землевласників і землекористувачів

1. Забезпечення захисту прав та інтересів землевласників і землекористувачів передбачає гарантування прав землекористування, що спрямовані на збалансований розвиток земельних відносин, на залучення інвестицій у сільське господарство та підвищення продуктивності сільськогосподарського товаровиробництва, лісового господарства та рибальства.

2. Збалансований розвиток земельних відносин спрямований на:

створення та функціонування прозорої та ефективною системи управління та розпорядження землями державної та комунальної власності, у тому числі ефективного використання земель, що перебувають у постійному користуванні державних та комунальних підприємств, установ, організацій;

запобігання деградації земель;

стимулювання консолідації земель сільськогосподарського призначення;

реформування системи безоплатного отримання у власність земельних ділянок із земель державної і комунальної власності;

створення стимулів для виконання заходів з охорони земель та сталого землекористування;

стимулювання відновлення, реконструкції існуючих та будівництва нових меліоративних, гідротехнічних, електроенергетичних споруд та мереж, меліораційземель;

здійснення протиерозійних заходів, у тому числі відновлення мережі полезахисних лісосмуг та інших захисних насаджень;

створення національної інфраструктури геопросторових даних;

запровадження електронного документообігу при внесенні інформації про земельні ділянки та права на них до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, Державного земельного кадастру.

Стаття 13. Забезпечення сталого ведення лісового та рибного господарства

1. Забезпечення сталого ведення лісового господарства передбачає використання лісів та лісових угідь у спосіб, що підтримує їх біологічне різноманіття, продуктивність, здатність

до регенерації, життєздатність та потенціал, який дозволить в даний час і в майбутньому забезпечити екологічні, економічні та соціальні потреби населення України та вплинути на відповідні екосистеми світу.

2. Держава сприяє сталому веденню лісового господарства шляхом:

сприяння невиснажливому лісокористуванню, збереженню біорізноманіття та впровадженню природозберігаючих технологій, формуванню біологічно стійких насаджень; захисту лісів та біорізноманіття від небезпечних подій (катастроф, аварій, пожеж, стихійних лих), шкідників та дефіциту водних ресурсів ;

економічного стимулювання заходів щодо розширеного відтворення лісів та підвищення ефективності лісогосподарської діяльності, забезпечення створення нових лісів і лісовідновлення, запобігання незаконним рубкам;

забезпечення ефективного державного управління у сфері лісового господарства, у тому числі розмежування повноважень щодо здійснення державного контролю та господарювання;

здійснення заходів щодо збільшення чисельності мисливських тварин, регулювання чисельності хижих та шкідливих тварин, пропагування культури мисливства;

сприяння розвитку лісової рекреації та зеленого туризму;

рівний і прозорий доступ до закупівлі деревини, підвищення значимості лісівничої професії.

Фінансування сталого розвитку лісового господарства здійснюється за рахунок державного і місцевих бюджетів, інших джерел, не заборонених законом.

3. Забезпечення сталого ведення рибного господарства передбачає розвиток рибного промислу та аквакультури, відтворення водних біоресурсів у рибогосподарських водних об'єктах загальнодержавного значення.

4. Держава сприяє сталому розвитку рибного господарства шляхом:

забезпечення регулювання та здійснення промислу водних живих ресурсів у сталій спосіб відповідно до науково обґрунтованих лімітів та із застосуванням екосистемного підходу;

збереження біорізноманіття, запобігання негативному впливу на вразливі екосистеми та види водних живих ресурсів, яким загрожує зникнення;

впровадження заходів з відновлення та відтворення водних біоресурсів;

запобігання та протидії незаконному рибальству.

Стаття 14. Забезпечення захисту довкілля від негативного впливу сільськогосподарської діяльності та ефективне управління природними ресурсами

1. Забезпечення захисту довкілля від негативного впливу сільськогосподарської діяльності та ефективне управління природними ресурсами здійснюється шляхом сприяння раціональному природокористуванню, спрямованому на забезпечення сталого розвитку навколишнього природного середовища, та мінімізації антропогенного впливу на довкілля від сільськогосподарського виробництва, а також сприяння розвитку органічного сільського господарства та біоенергетики.

2. Раціональне природокористування у сільському господарстві забезпечується шляхом:

сприяння скороченню викидів парникових газів від сільського господарства;

запровадження екологічних стандартів та індикаторів впливу сільськогосподарської діяльності на стан екосистем і біотопів;

впровадження принципів інтегрованого управління шкідниками;

заходів щодо зменшення нітратного та фосфатного забруднення від сільського господарства;

сприяння сталому використанню сільськогосподарських природних ресурсів, пестицидів та агрохімікатів;

впровадження екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій у сільському господарстві;

поетапного переходу до впровадження механізмів мінімальної відповідності, застосування базових агроекологічних вимог і стандартів відповідно до законодавства ЄС; забезпечення дотримання екологічних вимог, які підвищують собівартість сільськогосподарської продукції.

2. Держава сприяє розвитку органічного сільського господарства та нішевого виробництва, у тому числі розширенню експортних можливостей для виробників сільськогосподарської продукції, що виробляють органічну та нішеву продукцію. Перелік продукції, що належить до нішевої, встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку.

Пріоритетний розвиток органічного сільського господарства та нішевого виробництва забезпечується шляхом:

стимулювання переходу виробників сільськогосподарської продукції на органічне виробництво та сприяння організації збуту органічної продукції;

державної підтримки розвитку виробництва органічної та нішевої сільськогосподарської продукції;

впровадження вимог ЄС щодо виробництва, обігу та маркування органічної продукції; підвищення рівня обізнаності про органічні продукти серед споживачів та виробників сільськогосподарської продукції;

популяризації вирощування нішевих культур та підвищення рівня обізнаності про ринки їх збуту;

популяризації української органічної та нішевої продукції на міжнародних ринках.

3. Впровадження біоенергетики спрямоване на стимулювання виробництва енергії за рахунок переробки продукції рослинного та тваринного походження шляхом:

розвитку потенціалу відновлювальних джерел енергії та стимулювання виробництва електроенергії з відходів сільського господарства та харчової промисловості, енергетичних сільськогосподарських культур;

відновлення деградованих земель під вирощування енергетичних культур та стимулювання використання малопродуктивних земель для вирощування енергетичних культур рослин.

Стаття 15. Впровадження та розвиток інновацій в агропромисловому комплексі, розвиток дорадництва

1. Держава сприяє широкому впровадженню наукових досліджень, інновацій та біотехнологій в агропромисловому комплексі шляхом:

оптимізації системи аграрних науково-дослідних установ;

диверсифікації фінансування науково-дослідної і освітньої діяльності у сільському господарстві, зокрема через приватні інвестиції у наукові дослідження та за рахунок використання інструментів державно-приватного партнерства;

впровадження інноваційних технологій у виробничі процеси в сільському господарстві;

використання біотехнологій у сільському господарстві;

сприяння міжнародному науково-технічному співробітництву та заохочення створення спільних дослідницьких програм із закордонними партнерами, у тому числі із залученням міжнародної технічної допомоги;

впровадження у сільськогосподарське виробництво наукових розробок та сприяння поширенню інновацій, забезпечення доступу малих та середніх форм господарювання до якісних інформаційно-консультаційних послуг, в тому числі з питань сучасних методів ведення сільськогосподарського виробництва шляхом просування системи дорадництва.

2. Держава забезпечує підтримку досліджень та інновацій, спрямованих на сприяння технологічному забезпеченню малих виробників сільськогосподарської продукції; адаптацію сільськогосподарського виробництва до змін клімату, посух та повеней; збереження біорізноманіття сільськогосподарських культур та сортів рослин.

РОЗДІЛ III. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРІОРИТЕТІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

Стаття 16. Підвищення рівня зайнятості сільського населення у сільській місцевості

1. Підтримка сталого сільського розвитку спрямована на підвищення рівня зайнятості та збільшення доходів сільського населення, диверсифікацію сільськогосподарської діяльності, природний приріст сільського населення, підвищення рівня та якості життя на селі, поліпшення екологічної ситуації сільської місцевості, розвиток інженерної, транспортної та соціальної інфраструктури сільських населених пунктів, регулювання урбанізації.

2. Сталий сільський розвиток включає узгодженість соціального, економічного, екологічного вимірів шляхом:

раціонального використання земельних, водних, рекреаційних та інших природних ресурсів;

стимулювання розвитку органічного виробництва;

удосконалення соціальної інфраструктури сільської місцевості з метою створення умов для розвитку освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і відпочинку;

розвитку інфраструктури (транспортної, інженерної та соціальної) сільської місцевості;

підготовки фахівців для формування локальних проектів розвитку сільської місцевості;

впровадження енергозберігаючих та альтернативних систем інженерно-технічного забезпечення сільської місцевості;

впровадження належної системи охорони та раціонального використання пам'яток культурної спадщини, що знаходяться у сільській місцевості ;

безпечного використання сільської місцевості, що входить до території, яка зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи;

розвитку сільського та екологічного (зеленого) туризму;

транскордонного співробітництва для забезпечення сталого розвитку сільських населених пунктів.

2. Розвиток соціальної інфраструктури сільської місцевості спрямований на зміну міграційних процесів на користь села шляхом забезпечення соціально-економічних умов для створення нових робочих місць, підвищення народжуваності та всебічного розвитку сім'ї через створення окремої програми допомоги при народженні дітей у сільській місцевості, а також шляхом деурбанізації населення та збільшення жителів сільської місцевості.

Стаття 17. Підвищення стандартів якості життя у сільській місцевості

1. Підвищення стандартів якості життя у сільській місцевості здійснюється шляхом забезпечення сталого сільського розвитку, в тому числі шляхом зростання, диверсифікації та підвищення ефективності сільської економіки, стабілізації чисельності населення і збільшення тривалості життя, повної та продуктивної зайнятості працездатного населення, підвищення рівня і якості життя в сільських районах, раціонального використання та відтворення їх природно-ресурсного потенціалу шляхом диверсифікації господарської діяльності, покращення соціальної, інженерної та транспортної інфраструктури сільської місцевості.

2. Держава гарантує надання підтримки особам, що переселяються до сільської місцевості. Особи, які переселяються до сільської місцевості, мають право на отримання державної одноразової грошової допомоги, а також на отримання пільгового кредиту на побудову житла та господарських будівель. Розмір і порядок отримання грошової допомоги, а також порядок отримання пільгового кредиту визначаються Кабінетом Міністрів України.

3. Особам, які проживають у сільській місцевості, забезпечується доступ до якісних житлово-комунальних послуг, в тому числі шляхом встановлення пільгового тарифу на їх сплату або субсидій, а також надання державної підтримки для розвитку комунального господарства та індивідуального житлового будівництва на селі. При нарахуванні субсидій

або встановленні пільгових тарифів до сукупного доходу жителів, що проживають у сільській місцевості, не включається дохід, отриманий ними від здачі в оренду земельних ділянок (земельних часток (паїв)) загальною площею до 5 гектарів.

4. Особи, які проживають у сільській місцевості, мають право на доступну, безперервну, своєчасну, якісну та ефективну первинну медичну (медико-санітарну) допомогу шляхом створення нових та збереження існуючих державних і комунальних закладів охорони здоров'я з урахуванням потреб населення у медичному обслуговуванні, у тому числі оздоровчо-профілактичної та стоматологічної допомоги, а також шляхом належного забезпечення ліками.

5. Держава забезпечує розвиток сільської освіти шляхом:

рівного доступу осіб, які проживають у сільській місцевості, до дошкільної та загальної середньої освіти, мережі дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів у сільській місцевості;

забезпечення безпечного, регулярного і безоплатного перевезення учнів, дітей та педагогічних працівників сільських дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів до місця навчання і додому;

створення належних умов для проживання на селі працівників освіти.

6. Забезпечення розвитку інженерної інфраструктури спрямоване на формування системи підприємств, організацій, установ, що надаватимуть відповідні послуги сільському населенню у сільській місцевості. Покращення інженерної інфраструктури здійснюється шляхом:

будівництва та реконструкції мереж і об'єктів електропостачання;

розроблення і виконання програм будівництва газопроводів-відводів, розвитку газових мереж високого та середнього тиску;

розвитку телекомунікаційної мережі та забезпечення сільського населення загальнодоступними телекомунікаційними послугами (фіксованим зв'язком, стільниковим радіозв'язком, Інтернетом), комп'ютеризації сільських рад та вільного доступу до мережі Інтернет.

3. Забезпечення розвитку транспортної інфраструктури здійснюється шляхом:

будівництва та реконструкції автомобільних доріг загального користування у сільській місцевості;

проведення робіт з облаштування вулиць і доріг у сільських населених пунктах;

належного транспортного сполучення сільських населених пунктів між собою, а також з міськими населеними пунктами шляхом розвитку мережі автомобільних доріг місцевого значення (обласних та районних).

Стаття 18. Відновлення, збереження культурної спадщини та покращення екосистем у сільській місцевості

Держава гарантує збереження та популяризацію культурних традицій, збереження та відновлення культурної та історичної спадщини сільської місцевості, розвиток закладів культури у сільській місцевості, в тому числі й для національних меншин.

Впровадження сучасних інформаційних технологій в їх діяльність здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, коштів міжнародної технічної допомоги та інших джерел, не заборонених законодавством України.

2. Держава сприяє розвитку сільського та екологічного (зеленого) туризму, що здійснюється згідно з програмами розвитку сільського та екологічного (зеленого) туризму, які є невід'ємною складовою частиною державних цільових, регіональних, місцевих та інших програм розвитку туризму.

3. Розвиток сільського та екологічного (зеленого) туризму спрямований на:

раціональне використання природних ресурсів сільської місцевості, підтримку основних екологічних процесів, сприяння збереженню природної спадщини та біорізноманіття;

підтримання соціально-культурної, історичної спадщини та традицій сільської місцевості;

забезпечення отримання економічної вигоди для сільської місцевості;
 мінімізацію використання засобів хімічного захисту рослин і мінеральних добрив та перехід до органічного виробництва;
 розвиток рекреаційної діяльності у сільській місцевості; збереження біологічного та ландшафтного різноманіття природно-туристичних територій;
 підвищення рівня економічної стійкості сільської місцевості;
 збереження етнографічного статусу природно-туристичних територій.

4. Особи, які надають послуги у сфері сільського та екологічного (зеленого) туризму, мають право об'єднуватись у кооперативи у порядку, передбаченому законодавством про кооперацію. Порядок та умови надання послуг у сфері сільського туризму встановлюється Кабінетом Міністрів України.

РОЗДІЛ IV. ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

Стаття 19. Джерела фінансування державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку

1. Реалізація заходів, спрямованих на реалізацію державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів міжнародної технічної допомоги та інших джерел, не заборонених законодавством України.

2. У випадку, якщо реалізація заходів, спрямованих на реалізацію державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку, включає удосконалення законодавчого регулювання та фінансується за рахунок коштів міжнародної технічної допомоги, то реципієнт та донор або уповноважена донором особа співпрацюють з відповідним бенефіціаром – центральним органом виконавчої влади або Комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого відносяться відповідні заходи.

Стаття 20. Використання коштів Державного бюджету на фінансування сільського господарства і сільського розвитку

1. Частка видатків Державного бюджету України на фінансування державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку має бути не меншою 5 відсотків видатків бюджету.

2. Статті видатків Державного бюджету України щодо фінансування державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку формує Міністерство аграрної політики та продовольства України, виходячи із загальних обсягів бюджетних асигнувань на галузь.

3. Конкретні обсяги видатків на здійснення заходів, передбачених цим Законом, визначаються у законі про Державний бюджет України на відповідний рік.

4. Порядок використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на фінансування розвитку державної аграрної політики та політики сільського розвитку, встановлюється Кабінетом Міністрів України.

РОЗДІЛ V. ПРОГНОЗУВАННЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА МОНІТОРИНГ СТАНУ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПОЛІТИКИ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

Стаття 21. План заходів з реалізації основних засад розвитку державної аграрної політики та політики сільського розвитку

1. Для реалізації положень цього закону центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, спільно з іншими центральними органами виконавчої влади у межах їхньої компетенції та з урахуванням позиції громадських об'єднань та наукових установ, здійснює прогнозування реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку. На основі прогнозування здійснюється планування реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку у Плані заходів з реалізації основних засад розвитку державної аграрної політики та політики сільського розвитку (далі – План заходів).

2. План заходів розробляється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, на п'ять років та затверджується Кабінетом Міністрів України. Проект Плану заходів подається на розгляд Кабінету Міністрів України не пізніше, ніж за шість місяців до закінчення строку дії діючого Плану заходів та затверджується не пізніше закінчення строку його дії.

3. План заходів базується на пріоритетах і завданнях державної аграрної політики та політики сільського розвитку, визначених цим Законом, та передбачає:

завдання і заходи;

індикатори оцінки результативності виконання завдань і здійснення заходів;

строки забезпечення виконання завдань і здійснення заходів;

фінансове забезпечення виконання завдань і здійснення заходів.

4. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, здійснює щорічний моніторинг реалізації Плану заходів.

Стаття 22. Моніторинг реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку

1. Моніторинг реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку здійснюється шляхом періодичного відстеження та порівняння фактично отриманих значень індикаторів оцінки результативності виконання завдань і заходів з їх прогнозними значеннями, передбаченими Планом заходів.

Моніторинг реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку здійснюється щорічно центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку із залученням громадських об'єднань та наукових установ на підставі даних офіційної статистики, інформації міністерств, інших центральних органів виконавчої влади.

2. Результати моніторингу публікуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, на його офіційному веб-сайті не пізніше 1 квітня року, наступного за моніторинговим.

За результатами моніторингу центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику та державну політику сільського розвитку, подає Кабінету Міністрів України пропозиції щодо внесення до Плану заходів відповідних змін (за необхідності).

РОЗДІЛ VI. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Установити, що проект Плану заходів на перші п'ять років подається на затвердження не пізніше, ніж через три місяці з дня опублікування цього Закону та затверджується не пізніше ніж через шість місяців з дня набрання чинності цим Законом.

3. Кабінету Міністрів України у тримісячний строк з дня набрання чинності цим Законом доручається:

забезпечити в межах своїх повноважень прийняття нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити приведення міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом.

4. Визнати таким, що втратив чинність, Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1990 р., № 45, ст.602).

5. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) у частині шостій статті 118 Земельного кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2002 р., № 3-4, ст. 27) слова «та документи, що підтверджують досвід роботи у

сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі (у разі надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства)» виключити;

2) у Законі України «Про фермерське господарство» (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 45, ст.363):

у статті 1:

частину п'яту доповнити новим абзацом третім такого змісту: «Порядок присвоєння фермерському господарству статусу сімейного визначається Кабінетом Міністрів України»;

у зв'язку із цим абзаци третій-четвертий вважати абзацами четвертим-п'ятим відповідно;

у статті 8⁻¹:

частину першу викласти в такій редакції:

«1. Сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи створюється фізичною особою - підприємцем самостійно або фізичною особою - підприємцем спільно з членами її сім'ї. Створення сімейного фермерського господарства фізичною особою - підприємцем спільно з членами її сім'ї здійснюється на підставі договору про створення сімейного фермерського господарства. Договір про створення сімейного фермерського господарства не укладається у разі створення сімейного фермерського господарства фізичною особою – підприємцем самостійно»;

частину другу доповнити реченням «Типова форма договору про створення сімейного фермерського господарства затверджується Кабінетом Міністрів України»;

у частині третій слова «і визначений договором про створення сімейного фермерського господарства» виключити;

у частині четвертій:

слова «без статусу юридичної особи» виключити;

після слова «членів» доповнити словами «сімейного фермерського»;

доповнити новою частиною такого змісту:

«6. Створення сімейного фермерського господарства здійснюється у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України»;

3) у Законі України «Про туризм» (Відомості Верховної Ради України, 1995 р., № 31, ст.241):

статтю 1 доповнити новими абзацами такого змісту:

«сільський туризм – вид туризму, що має на меті відвідування сільської місцевості для ознайомлення з особливостями ведення сільського господарства, звичаями, традиціями та побутом сільського населення;

екологічний (зелений) туризм – вид туризму, що має на меті відвідування об'єктів природного навколишнього середовища з метою ознайомлення з пам'ятками природи, культури, тваринним або рослинним світом у відповідній місцевості, збором грибів, ягід та дикоросів»;

частину першу статті 17 доповнити словами «крім випадків, передбачених законом»;

4) абзаци четвертий та п'ятий частини першої статті 20 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (Відомості Верховної Ради України, 2004 р., № 51, ст.553) після слова «власника» доповнити словами «іншого правонабувача, обтяжувача».

**Голова Верховної Ради
України**

ГАФУРОВА Олена Вікторівна

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО
РОЗВИТКУ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ГРОМАД**

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 2 січня 2020 р.
Формат 60x84/16. Друк офсетний
Папір офсетний. Зам. №
Ум. друк. арк. 20.
Наклад 50 прим.

ЦП «Компрінт»
03150, Київ, вул. Предславинська, 28